

153.634

NEMZET ÉS EMLÉKEZET

Imreh István
Székelyek
a múltó időben

Magvető Könyvkiadó, Budapest

Imreh István

Székeltek
a múlt időben

Magvető Könyvkiadó
Budapest

153.634

R12

MTA Történettud.
Intézet könyvtára
BUDAPEST

42.366/87

© Imreh István, 1987

I. A székely falutörvények világa

1. AZ ELSŐ SZÉKELY FALUTÖRVÉNYEK ÉS A MINTÁK

Gyergyóújfaluban 1981. április 26-án azért sereglett egybe sok száz ember, hogy azokat az ősoket ünnepelje, akik négyszáz évvel azelőtt írásba foglalták a falu szokásjogi normáit, megszavazták a falu törvényét. A múltidéző előadásokat hallgató, az ősi táncokban, dalokban gyönyörködő újfalusiak ezen az egyedülálló évfordulón ugyanakkor az első ránk maradott írásos székely falutörvény megszületésének ünnepét is megülték, a háromszéki Zalánnal vetélkedve az elsőségért. (Jóllehet Marc Bloch a történetírás rákfenéjének nevezte az eredetkérdést, ez esetben a primátus vitatása megnyugtató módon ért véget, azzal a megállapítással, hogy az viszont bizonyos, miszerint: a világon először itt ünnepelték meg a törvényhozó falut.) Különben mindkét írás a XVI. század utolsó negyedéből való. A gyergyószékbelin csupán az évszám olvasható („Anno Domini 1581”), míg a zaláni jelzi a hónapot és a napot is („pünkösöd nap után való kedden”, vagyis május 16-án).

Az azonban világosan megállapítható az újfalusi articulusokból, hogy e településnek már 1581 előtt volt kikristályosodott szokásjogi rendje. Az 5. pontban kimondották, hogy „ennek előtte való törvényünk” szerint cselekedjenek a lólegeltetés dolgában. A 19. szakaszban pedig az olvasható, hogy „az falunak végezése volt még a régi székely szabadságnak idejében is” arról, hogy közföldet senki se foglaljon, hanem a faluközösségtől kérjen. A régi székely szabadság pedig az

1562 előtti évtizedeket jelenti, azt a korszakot, amely a székely felkelés leverését és a közszékelyek jobbágysorba süllyedését előzte meg. Negyedfél megyének, hét csíki falunak 1620 táján írásba rögzített havastörvényéből megtudható, hogy abban is — miként az újfalusiakéban — még Báthori Kristóf korabeli szabályok szerepelnek. Márkosfalva népe 1772-es törvényében az 1600-as évből „boldog eleinkről reánk maradt” *conótractusra*, egyezségekre hivatkozik. Az első székely falutörvények tehát a XVI. század mélyében már bizonyíthatólag kiformálódtak, s feltételezhető, hogy szóban (esetleg írásban is) már ezt megelőzőleg életigazító elvekként virágoztak.

A késő középkori Európa nyugati térségein már korábban falutörvényeket, így például Weistum-okat alkottak a szabad vagy uraikkal egyezséget kötő, alávetettségbe jutott parasztok. Ott ezek a statútumok az ezredfordulótól kezdődőleg és a polgári forradalmak koráig is eljutóan vállalták a munkás hétköznapiak rendjét megszabó szerepüket az írásbeliség fejlődésének ütemében. Minálunk megkésettebben váltak életalakító tényezővé, de természetesen jóval korábban, mint ahogyan az első megőrzött székely falutörvény keltezése nyomán hihetnők. A szokásjog uralmát tükröző és az azt kodifikáló Hármaskönyv, *Werbőczy Tripartituma*, a székely falujegyzőkönyvekben oly gyakran citált „*Decretum*” kimondja: „*valamint a jobbágysorba jutottak, úgy a törvényes szokás is sokféle, amelyet a helyek régi gyakorlatához képest kell megtartani*” (III. rész, 30. cím. 6. §). Az íratlan, esetleg írásba is foglalt, de feljegyzésekben ránk nem hagyományozódott paraszti normarend kialakulása a XV. században tehát már joggal feltételezhető, sőt az időben még mélyebbre nyúló gyökerei is gyaníthatóak.

A székely faluközösség számára serkentő példaként, mintavételre ösztönző modellként nem csupán az országos érvényű szokásjog kínálkozik. A XIII. és XVI. század közötti időszakban, „a régi székely szabadságnak idejében” számtalanszor szó esik a székelyek sajátos, különállást sejtető vagy bizonyító szokásairól, jogi normáiról. 1279-ben a telegdi székelyek „törvényéről és statútumáról” beszélnek, 1408-ban, 1427-ben Marosszék „szokásos törvényéről” szólnak, 1451-ben „minden székelyek dicséretes törvénye és régtől megtartott szokása szerint” az örökösödést szabályozzák, 1466-ban Zabolán összefoglalják a székelyek „régí törvényeit és jogait”, majd 1505-ben Udvarhelyen és 1506-ban Agyagfalván tartanak közgyűlést, és szövegeznek meg a maguk számára követendő végzéseket. És a felsorolást még tovább is folytathatnánk. A nemzeti életrendből a rendi szerkezetbe átvezető küzdelmes útszakasz, viharos időszak elemzése azonban messzire vezetne. Célunk pedig nem több annál, mint hogy jelezzük: a székely falu mint társadalmi alakulat része volt egy olyan nagyobb testületnek, alkotóeleme volt egy olyan tágabb határú egységnek, a Székelyföldnek, amely a maga szokásjogi rendjét, specifikus életrendező normáinak corpusát szakadatlan veszélyeztetettségében oltalmazni, fenntartható formában írásba rögzítetten átörökíteni kívánta.

A szintén már korán statútumalkotó és példamutató székről az előbb már említést tettünk, Marosszékre hivatkozva. A „törvényeket” alkotó városok ugyancsak utánzásra ösztökélhették a szomszédos falvakat. Példaként a talán egyik legkisebbet, Berecket említjük. Ennek a mezővárosnak a lakói — 1799-ben — 1400 előtti privilégiumaikra hivatkoznak, majd pedig 1426-beli határozatukra és az 1541-ben kelt „városi jó rendtartásra”.

A feudalizmus felvirágzásának kora tavaszi időszakában a falut önálló jogalkotásra serkentő társadalmi alakulatokat keresve, be kell vallanunk, először a szász községek helyi statútumalkotóinál, majd a földesúri birtokon instrukciókat, utasításokat szerkesztőknél állapodtunk meg. Kevés időre, mert jóllehet eleinte a nagyobb irodalom, a több elemző feldolgozás ezeknek példát mutató súlyát, jelentőségét is sugallni, növelni tudta, végül mégis inkább a különféle rendtartások párhuzamosságára, egymásmellettségére találtunk több bizonyítékot.

2. KIK FOGLALTÁK ÍRÁSBA A SZOKÁSOKAT, KIKTŐL VALÓ A NÉP TÖRVÉNYE?

Hogyan születtek a falutörvények, kik és milyen módon foglalták írásba a szóban élő szokásjogot? A feleletet keresőnek elsősorban a rendtartások bevezető sorait, az iratnak jogi erőt is kölcsönző formulákat kell szemügyre vennie. „Mü, kik vagyunk Gyergyószékben Újfaluban lakozandók — olvashatjuk az 1581-es szabálygyűjteményben —, nemesek, darabontok és vajda urunk őnagysága jobbágyi közönséggel, mind a teljes falu, írattuk az emléközetre ez levelet...” A háromszéki legrégebbi fogalmazvány kezdősorai így szólnak: „Zalánfalvául töttünk ilyen végezést...” A következő, a XVII. században szintén „a teljes falu”, a közösség egésze, a komunitást alkotó minden társadalmi réteg gyülekezik össze a törvényhozáskor. Ott van tehát a birtokos nemes, a „possessor” vagy gondviselője, gazdaságvezető inspektora, és ott vannak a lófők, a gyalogok, a darabontok vagy más csoportjai a szabadoknak, s megjelennek a falunak alkotmányt adók, az egymással szerződést kötők testületében a jobbágyok is. Csehérd-

falván 1649-ben nemesek és nemtelenek, libertinusok és jobbágyok, a lakosok összessége sereglik egybe. A csíkszentmihályiak „kicsinytől fogva nagyig, mind fejenként” vesznek részt a végzések meghozatalában. Ozsdolán 1774-ben a gróf, a nemesurak, a katonák és a jobbágyok lépnek egyezségekre és így tovább.

Valójában falugyűlés ez, amelyen közakarattal határoznak dolgaik felől, mindannyian, akik akaratukat nyilváníthatják, és mind, akik az együttesen vállalt törvények megtartására kötelezettek.

A XVIII. század folyamán keltezett falutörvények között már olyanokat is találunk, amelyek a faluközösségen belüli küzdelmeket, a rétegek, osztályok közötti harcok rendjén formálódó erőviszonyok változásait is határozottabban és új formában tükrözik. A kilyéniek „közönséges egyenlő akaratból” írják meg falujuk régi törvényeit, és másutt is eleven még az ősi rend. A sepsiszentiványiak és laborfalviak 1719-ben azonban már kénytelen-kelletlen utalnak arra, hogy „a patrónusok (birtokos nemesek) híre és consensusa nélkül a falu magára semmi végezést, se törvényt ezelőtt sem szabhatott, úgy ezután is nem hozhat bé”. A sepsibodokiak 1731. évbéli „Constitutiójában” pedig ez olvasható: „A falu semmi végezést a tekintetes úr s udvar híre nélkül ne végezessen.” E feltételek, miként a hasonló széki határozatok is, a birtokos nemesi rétegnek, a possessoroknak az érdekvédelmét, jogainak megóvását, a pártfogó beavatkozás szükségességét tükrözik. Jelzik azonban a teljes falu két részre szakadását is. Azt, hogy mind gyakrabban szerepel a „*Falu*”, a „*Communitás*” olyan entitásként, amely elkülönül a „*Possessoratus*”-tól.

A bodoki példához visszatérve, ők törvényük bevezetőjében elmondhatják, hogy Mikó Ferencnek „lévén perlekedése sepsibodokfalvi szabad rend uraimékkal,

mint faluval... melyet megnyervén... azután ígéri a falu mindenkben engedelmisségét a tekintetes úr és posteritásához". Egy esztendeig a szabad rendbéliek két-két napot robotolni kénytelenek a faluval békességre lépő földesúrnak, s a „falutörvény” minden sora árulkodik arról, hogy az egyérdekűek szövetségén belül van már erősebb, a maga akaratát érvényesíteni tudó fél is. (A mellérendeltségi viszony véglegesen azért mégsem változik alá- és fölérendeltségi helyzetté. A határórság felállítása a szabadokat erősíti, és különben is, a régről öröklött törvények csak kiállják az idő próbáját.)

Ott, ahol — mint Európa nyugatán — eléggé gyakran a falu köt egyezséget a földesúrral, s a falutörvény ezt a kötést foglalja írásba, hasonló szembefeszülésre éppen úgy van példa, mint arra, hogy a faluközösség felett eluralkodó, hatalmát kiterjesztő földesúr törvényt is maga igyekezzon szabni alávetettjeinek. Oltszem községben, ahol az eljobbágyosodás folyamata igen előrehaladt, olyannyira, hogy 1703-ban a szabad székelyek részaránya éppen csak hogy meghaladta a tíz százalékot, 1806-ban gróf hídvégi Mikó Miklós a „Falut” „a maga oltszemi méltóságos udvarába hívatta, és az oltszemi communitás meghallgatván az őnagysága által felállítandó constitutiókat, önként, minden erőltetés és kényszerítés nélkül magát annak megtartására kötelezé”. A falu lakosságának törvényt diktáló, időlegesen még a falugyűlést is eltörlő földesúr azonban még itt sem tartósíthatta a hatalombázist építő, erősítő jogrendszert. A falu ellenállt, és éppen a communitás gyűlésén szerveződött a következő évtizedekben a régi állapotok visszaállításáért folyó küzdelem.

A földesúri típusú, valamint az együttes szabályalkotást igen jól példázzák a Felső-Fehér megyei falvak statútumai. (Ennek az igazgatási egységnek jó néhány te-

lepülése beékelődött a Székelyföld területébe, majd 1876 után igazgatásilag jórészt véglegesen Háromszékhez csatolták őket.) Jellemző módon a XVIII. század elején erdőbeli kártevések ellen végzéseket hozó hídvégi possessorok így írnak: „magunkat kötelezzük megtartani s embereinkkel megtartatni...” A szintén felsőfehérbeli Peselneken azonban 1715-ben a nemesség „az egész faluval megegyezvén” írja össze a szabályokat. 1739-ben Karatnán ugyancsak a „possessorok és lakosok” együtt állapodnak meg közösen betartandó normákban. A nagyon közeli kézdiszéki Szentkatolnán, jóllehet a birtokosok a XIX. század elején már kétharmadát uralják a falunak és határának, a végzések meghozatalában a mindenki érdekeinek megfelelő, az ő akarattal egybehangzó, a céljaikat jól szolgáló artikulusokat mégis együtt a szabadokkal, a falugyűlésen szavazzák meg. És így cselekedtek a székely székekbeli falvak nagy részében, mindenütt, ahol a szabad székelek, a jobbágyok harci készsége az ősi mintát még megőrizni s megújítani tudta. Különben is a többség akaratának tiszteletben tartása, a kisebbségnek ahhoz való alkalmazkodása szintén alapelveként érvényesült. A teljesség, az összesség javára való döntés elfogadása gyakran a possessorátus akarata ellenére is megvalósult. Ezért lehet néha még protestáló, háttérbe szorítottságát panaszoló vagy ellenszegülését jegyzőkönyvbe foglaltató birtokossal is találkozni. Gróf Kálnoky György 1841-ben Árkos falurendtartásába írja be, hogy bizonyos erdőrészek használatának megtiltását el nem ismeri, hozzáfűzve: „és ellene protestálok”. Azt azonban már Marosszék 1610—1718 közötti statútuma kimondja: „végeztetett azért, hogy valamely falunak nagyobb része falu közönséges javára (nem maguk primátumára nézve) másoknak károk nélkül valami jót elvégez, ha a faluban fő vagy jobbágyos nemesember la-

kik, azzal is a dolgot megértetvén, ha az is jóváhagyja, ha a minor pars nem akarja is, kényszerítsék rája...” Az esztelnekiek 1843-ban a határozathozó gyűlésen meg nem jelenőket kötelezik a parancsolat megtartására. Aki a végzés hozatalában részt nem vett, az „okot nem vethet”, tehát a „nagyobb rész” határozatát el kell hogy fogadja.

A határőrség 1764-ben történt bevezetése Csík-, Gyergyó- és Kászsónszékben, Háromszékben, Bardóc-fiúszékben kétségtől számottevő társadalmi erőgyarapodást jelentett a fegyvert felvevő szabad székelyeknek. Meg is osztotta azonban még jobban a „teljes” falut, és a falutörvényhozók nemegyszer hangsúlyozták, hogy mind a katona-, mind a jobbágyrészeiről valók (gränitzerek és provincialisták) együttes akarata nyomán és egybegyülekezése rendjén született a törvény.

Jóllehet a széki statútumokkal és az országos hatályú törvényekkel, rendeletekkel a falu szabályalkotóinak korábban is számolniuk kellett, a feudalizmus utolsó száz évében önálló tevékenységük mind több oldalról vált fenyegetetté. Az amúgy is növekvő állami beavatkozási készség szerepe a határőrség vezető köreinek munkálkodása folytán igen-igen megnövekedett. A csík-, gyergyó- és kászsónszékbeli szabad székelyek 1763 nyarán a sanyarú jövődőt jól érzékelően tiltakoznak: „se hadi törvény alá, se idegeny, extraneus, törvényünköt, nyelvünköt nem értő, tudó... kapitányok alá magunkot nem submitáljuk...” Az alárendelődést a tiszteknek és a katonai törvényeknek, mint tudjuk, el nem kerülhették. Ily módon pedig a falutörvény szerint kormányozók választott testülete mellett egyre jobban eluralkodott az az újabb rendező felsőbbtség, amely szintén alapjaiban támadta az autonómiát őriző székely faluközösséget. A védekezők, miként várható, a hagyományos jogforrások legtekintélyesebbikére, a Decre-

tumra hivatkoznak. Így Márkosfalva népe 1772-ben a *Tripartitum* prológusának 10. titulását idézve hangoztatja szabályalkotói jogosultságát, mondván: „minden communitas s falu facultáltatik maga között törvényt és rendet szabni”.

A középkori létben a jogalkotás nem jelentett állami monopóliumot, a társadalom kisebb-nagyobb entitásai építették a normák várfalait az önkénnyel, a közösségellenességgel, a rendet zavarókkal szemben. Ez az állapot a székelyeknél akkor változott meg a legszembetűnőbb módon, amikor már határőrtisztek diktálták a törvényt a falunak. A parancsolatok protocollumába, külön jegyzőkönyvbe kellett bejegyeznie a falu nótáriusának a sűrű végzésözönt, majd itt-ott a külön ősi falutörvénytől „Rendtartásokról való punctumokat”, amelyeknek megfogalmazói már a General-Com-mando tisztikarából való férfiak voltak, s nem a „teljes falu”.

Mégis éltek, újfogalmazódtak, sőt új paragrafusokkal bővültek a székely falutörvények 1764—1849 között is. A gyergyóújfalusi és zaláni ősi mintához hasonlatos autonóm rendtartások így kísérték végig történeti életútján a feudalizmust, a kötöttségekben a szabadságot oltalmazva, mindaddig, amíg Gábor Áron rézágyúí egy újfajta szabadság szószólóivá nem váltak.

3. MILYEN FORMASÁGOK KÖZEPETTE SZÜLETETT MEG A FALU STATÚTUMA?

A régi faluélet szertartásos, feszes formák, mellőzhetetlen alakiságok ünnepteremtő rendjébe illesztette jeles napjait, az emberélet jelentős fordulópontjait. Ilyenek voltak a paraszti írásbeliség gyakorlatának ritka alkalmai is. Hogyne lett volna tehát éppen az írott jog

születésének szükséges kelléke jó néhány előírás vagy velük társult eljárásmód, kötelezővé vált szokás!

Mindenekelőtt — mint láttuk — jelen kellett lennie a törvények írásba foglalásának szertartásán a falu minden lakójának, vagy minden osztály, réteg képviselőjének. A kicsinytől nagyig felsorakozókat itt-ott felválthatta ugyan a „falu képében” reprezentáló három személy, ez is azt jelentette azonban, hogy az oklevél-szabályoknak érvényt adó egyik lényeges feltétel, kel-lék, a közösség egészének akaratnyilvánítása nem szenvedett csorbát.

A törvényhozók rendszerint valamelyik tekintélyes nemes, ritkábban lófő vagy a bíró házánál gyülekeztek össze. Az iratban szerepelnie kellett ugyanis a keletkezés pontosan megjelölt helyének, még ha egy-egy udvarház nem is tudta befogadni a jelenlevők összességét. A zalániak 1699-ben jelzik is, hogy a kúria előtt, a templom terén sereglett egybe a nép: „midőn volnánk nemes Sepsiszékből Zalánban nemzetes Séra István uram házánál, jelen lévén müelőttünk — írják — elsőben is az templum előtt az egész falu...”

A zalániak bő egy évszázaddal azelőtti, 1581-béli végzéseiknek meghozatalakor megírták, hogy „ennek megállására *kötöttük bíróul*”, és megneveztek három szomszéd falusi, bodoki székelyt, aki a megegyezést írásba foglalta, a közösség tagjait megtartására feles-kette, aláírásával és pecsétjével a kötést szentesítette. A csíkszentmihályiak 1622-ben szintén három (delnei, rákosi és szépvízi) nemesembert hívtak meg, s őket „*megbírálván*”, bíróvá tévén, „végezének és tevének ilyen örökös és állandó dolgokat...” A homoródszent-páliak 1670-ben három bágyi nemest invitálnak meg, akik azt írják magukról: „Mü, kik ez ide alább megírt dologban *kézen fogott bírák vagyunk*...” Zalánban 1699-ben ugyancsak „kezek beadásával” *megbírált*

személyeket találunk. Szacsván 1717-ben ketten vannak „bírák”. Karácsonyfalván 1790-ben két káposztásszentmiklósi szól így: „*kézen fogott közbírák vagyunk*”. A meghívottak, akiket a kézfogás szertartásával és az ebből folyó jogi érvényű elkötelezettséggel maguk fölé, bírói státusba emeltek, és fogott közbíráknak neveztek, ismeretes szerepvivői a rendiségbeli jogéletnek. Ők — idegenből jöttekként is — érdektelenek, pártatlanok, ugyanakkor jogot tudó és mindenekfelett igaz emberek, akik így végrehajtóivá és tanúságtevőivé, majd ellenőrzőivé válhatnak a nép megállapodásának. „Becsületes embereknek” (probi viri) is nevezik őket, és gyakran szerepelnek nemcsak ítélező bíróként, hanem „kötelező levelek”, kötlevelek, egymással szerződő felek számára kiállított iratok megfogalmazói- és aláíróiként. Az ő jogérzékükre való apellálás törvényes formát, nagyobb állandóságot, tartósságot kölcsönöz az egyezségre lépésnek.

Köztük gyakorta találunk deákot, tisztségviselőt, vicekirálybíró, széki ülnököt. Tekintélyük, jogi ismereteik növelik a falutörvény erejét, hatékonyságát, törvényhozóknak azonban semmiképpen sem tekinthetők. Az 1699-es esztendőben a zalániak — miként máskor mások — már eleve megfogalmazott, írásba, pontokba foglalt szöveget nyújtanak át a közbíráknak. Másutt azok meghallgatják a végzéseket, leírják, majd a jelenlevőknek helybenhagyás végett felolvassák. A csík-szentmihályiak 1622-ben a fogott közbírákkal a végzéseket: „elolvastatták, és ha illendő volt, helybenhagyták, és némely dolgokat augeáltak...” 1617-ben Madaras, Bálintfalva, Szentlászló választott embereket küld ki, akik „az mint ott eleiben adnák... azt ők megíraták”. A falu szerepe tehát vitathatatlan a rendtartálkötásban, mint ahogyan a végzések majd minden sora letörölhetetlenül magán viseli a törvénycikkek világá-

ban járatos, jogtudó értelmiség szakismeretének keze nyomát is.

A XVIII. század második felének, a XIX. század elejének a határozatai már kevesebb ilyenszerű formai kellék hordozói: a tekintélyes fogott közbírák megfogytatkoznak, majd igen-igen ritkán jelentkeznek. A *communitas* sokszor már csak a régi törvényt újítja meg, vagy a faluközösség egésze vállalja magára a felelősséget — külső megerősítő erők mozgósítása nélkül — a szabályok hitelességeért, igaz formában való létrejöttéért.

A falutörvényt éltető századokban emellett mindenkoron kell szerepelnie annak a néhány szónak, amely a *közakaratra*, az egyetértésre, az egyhangú akaratnyilvánításra utal. A homoródszentpáliak 1670-ben „egyező értelemből” teszik végzéseiket. A szentkatolnaiak, jóllehet „meg nem egyezhetvén egymás között”, Kézdiszék segítségét kérik, végül is egyetemlegesen kötelezik el magukat, igaz hitük szerint. Az a pár szó, miszerint „*unanimi voto*”, „*communi voto et unanimi consensu*”, „egyező akarattal” fogadták el magukénak a rendelkezéseket, szintén szokásos tartozéka tehát a falutörvényyszövegeknek.

A legalizáló kellékek között szerepel a falunak, valójában a kijelölt falutagoknak, a birtokosoknak, valamint a fogott közbíráknak, több vagy kevesebb személynek az *aláírása* és *pecsétje*. 1760-ban az árkosiak azt írják, hogy húsz pontból álló törvényük „annál is erősebb legyen, mind az fő és nemes *possessorátus*, mind pedig az falu hűtössei az előbbiekkal együtt *su(b)scriptiόνkkal* és *pecsétünkkel* megerősítvén, állandóan tesszük”. A nagybaconiak 1748-ban így fogalmaznak: „Mely végzésünket, hogy állandóképpen *observálják*, de modo ad posteros *subscriptiόνkkal* és *pecsétünkkel* is megerősítettük.”

A leírás azonban már önmagában is erősítője a szokásnak. Georges Duby írja: „Tekintsük példának okáért a jogszabályokat. Amikor írott törvény szövege rögzíti, akkor lassabban, de amikor csak a kollektív emlékezet őrzi őket, akkor sokkal könnyebben fejlődnek.” A szájhagyományban élő szokásjognál kevésbé változó, tehát erősebb a jogiratok formuláiba fogott és a szigorú törvényesség alapját jobban biztosító írott szokásjog. Amikor a gyergyóújfalusiak ezt mondják: „írattuk az emléközetre ez levelet”, valójában az írásba foglalással, a *kötelezőlevél* megszerkesztésével adnak nagyobb súlyt, a jövőre nagyobb teherbírást az életrendező régi parancsolatoknak. A szentiványiak és laborfalviak 1719-ben intézkednek afelől, hogy „szokás” színe alatt visszaélésre ne kerüljön sor, tehát kirekesztik azt a joggyakorlatból. Ha viszont az méltónak ítéltetik, a falu írott törvénye közé „inzeráltatik”. Az írásbeliséggel rangosított, megerősített és tartós érvényűvé szilárdított szokások közé való besorolás e példája mellett említhetők a jegyzőkönyvbe foglalás gyakori esetei is. Több ízben követelik a falutörvényalkotók gyűlékezésében a nótáriustól: másolja be örök emlékezetre a falu jegyzőkönyvébe is mindazt, amit írásba foglaltak. A taplocaiak 1837-ben úgy vélik, hogy egyezségeiket és végzéseiket akkor tehetik igazán a maguk rendes útján akadály nélkül haladóvá és a közhasznot szolgálóvá, ha azok „inprothocoláltatnak”. A kézdimartonfalviak még 1872-ben is amiatt tartanak bizonyított erejűnek egy szokást, mert az 1837. évbeli artikulust a régi jegyzőkönyvből idézhetik.

A falusi jogszabályt ugyanakkor ismeretessé is kell tenni, annak közzelfogássá kell válnia, és bele kell szorulódnia az emberek tudatába. A falutörvényalkotásnál rendszerint jelen van és megismeri a normákat mindenki. Időnként azonban ismét emlékezetükbe kell idézni.

A sajátos okokat, amelyek még hasznossá teszik a jogismereti nevelést, a nagybaconiak mondják el. Szerintük vannak sokan, „szüntelen” közéjük telepedő jövevények, távoli falvakból beszármazó szolgálégynek, „esztendőnként a bírák is változnak, úgy a szolgák is hasonlóképpen, a jámbor falunak pásztori, úgy két-három esztenán lévő idegen béjövő pakulárok, hogy ezekben (a falutörvényekben) megírt tilalmokat ne tudhatnák, *esztendőként változásokkor nékiek felolvastatnék...*” A papolciak 1759-ben azt igénylik, hogy „távolabb valókért a piacon is kiáltassék meg” a rájuk is vonatkozó paragrafus. A szárhegyiek pedig 1813-ban a templom előtt teszik közhírré az 1804-es Constitutióban szereplő tilalmat.

4. A FALUTÖRVÉNYT ERŐSÍTŐ ŐSISÉG

A faluközösségi normák lassan alakultak ki. A közösségi ember, amikor rendszerbe foglalta és megerősítette őket, már időtlen idők óta meglévőknak, öröktől fogva adottaknak érezte e szabályokat. A múlt tehát a jelenbe ékelődött, vagy úgy is mondhatnók: mélyen beleépítődött.

A. J. Gurevics a középkori ember világképét nyomozva írja, hogy a régiségbeliek számára „a megtörtént és a történő nem különül el világosan, minthogy a múlt újra és újra visszatér, életre kel, a jelen valóságos részévé válik. A jelen viszont, míg egyfelől elveszti önmagában való értékét, másfelől mélyebb, maradandóbb tartalmat nyer azáltal, hogy közvetlen kölcsönviszonyban áll a mitikus múlttal, amely nem csupán betelt idő, de egyben örökkévaló és örökön tartó is.” Nem csodálható tehát, ha nálunk a XVI. századig sem az ítéletmondók, sem az oklevelek nem annyira a tör-

vényre, mint inkább az ország valamelyik régi szokására hivatkoznak. A *Tripartitum* szerint is a szokás megerősítéséhez kell, hogy az okszerű, továbbá ismétlődő legyen, de kell az „idősülés” is, azaz: „kellő időn át tartson és az elévülésre megkívánt időnek folyása alatt megerősödjék”. A jognak tehát jónak és réginek kell lennie.

A jog tekintélyét ily módon növelte ősisége, az a körülmény, hogy a hajdankorból való, az elődök sok-sok nemzedéke hagyományozta, élvén véle, szentesítette — mindez hatalmas szövetségesként állt a falu statútuma mellé is, nagyobb erőt, súlyt kölcsönözve neki.

Az ősiség legitimizáló ereje rendszerint ott munkál a falutörvényt bevezető sorokban. A csíkszékbeli menasági, mindszei, szentléleki, csobotfalvi, csomortáni, pálfalvi, delnei székelyek 1620 táján közös havasuk törvényének bevezető soraiban írják: „tetszett annak okáért közönséges akarattól, hogy minémű szabadságokkal, erős törvényekkel és büntetésekkel az mi régi eleink az megírt helyeket bírták... megíratnók és megerősítenők és megtartatnók, melyeket ennek előtte való időben is az boldog emlékezetű meghalt Báthori Kristóf erdélyi fejedelem igaznak löttnek lenni comperiálván, helybenhagyott és confirmált volt”. A szemerkajaiak 1771-ben írott törvénye „Preambulum”-jának ezek a kezdő szavai: „Jóllehet régtől fogván való rendtartásai és szokás által megerősített törvényei Sepsiszermerjafalvának rész szerint írásban meglévén, rész szerint *usu antiquo* roboráltatván, annak okáért tetszett *communi voto et unanimi consensu*, mint eleinktől bévéttetett szép rendelkezéseket és régi törvényeket, amennyiben *ratio status ac temporis* megengedte, változás nélkül többire helybenhagynunk és confirmálnunk...” Még 1807-ben is a lécfalvi rendtartás arról szól, hogy a közösség régi jó *ususait* vagy szokásait kívánják

megtartani. A szárhegyiek írók 1822-ben: „*az azelőtt való régi öregatyáink constitutióját eszerint erősítők meg...*” És a „*régi eleinkről reánk deveniált*” szokásra évszázadokon át majdnem ugyanazokkal a szavakkal hivatkoznak, mint az erdélyiek diétájára sereglők, akik 1619. május 17-én Fehérvárra „*az mi régi eleinktől reánk maradt jó szokásunk és szép rendtartásunk szerint...*” gyülekeztek egybe.

A változás veszély magvát rejtő, hordozó lehet, az újítás rosszabbodást hozhat, fel-felbukkan tehát a Szent Ágoston-i tézis: „Minden változtatás veszedelmes”. A rosszabbodónak érzett paraszti sors, a megnehezedettnek vélt helyzet így sirattatja vissza a lázadó jobbágyokkal a múltba veszett aranykort, a székelyek közrendű népét pedig harcba küldi az egyetemleges szabadság hajdankori boldog állapotának helyreállításáért.

A falutörvények hosszas fennmaradásának elsőrendű oka természetesen a mezőgazdaság termelőerőinek, a termelési technikának az igen lassú változása volt. Az *Annales* hasábjain a XIX. századbeli feudális maradványokról (1968-ban) értekező Albert Soboul a mechanizmusban és azután a mentalitásban keresi a régi jogot fenntartó tényezőket. Évszázadok megállapodottságát, a hagyományok uralmának világát tükrözte tehát a tartóssá váló szabály, a régit tisztelettel őrző, ismét és ismét újraszentesítő szokásrend. Hadd szóljunk egy-két szót erről a megmerevedettebb, mozdulatlanabbnak tűnő társadalomszerkezetben hosszasan funkcionáló jogrendről. A kicserélődés lassú üteméről — s ezen belül a mégiscsak érlelődő változásokról — a zalániak falutörvényei jól tájékoztatnak. Ennek a falunak 1581-ben íródott törvénye, majd 1699-ben, 1780-ban szerkesztett rendtartása, valamint 1848 utáni időket is felölelő falujegyzőkönyvei századokon át jól nyomon követhetővé

teszik az említett folyamatot. Szentkatolna falujegyző-könyvében 1815-ben hivatkoznak az 1744. június 20-án költ Törvényes Contractus 5. pontjára; 1817-ben a foglálás kapcsán határozzák meg, hogy „a falunak 1738-dik esztendőbeli Contractusának változatlanul kelletik maradni”; 1839. április 19-én elmarasztalólag emlegetik fel az 1738-as végzés, tehát a falu százéves törvénye elleni vétséget; 1843. augusztus 17-én pedig azt írják: „még az elenyészett század, 1744-be költ s következőleg 1841-be október 31-én tartott falugyűlésébe ismét felújított falurendtartásainak s törvényeinek következőségében...” kell a szentkatolnaiaknak cselekedniük.

A feudalizmus korát túlélő, a gyárilpar uralmát megélő, a gépi termelés polgári szerkezeti rendjében még virágzó népi jogszokások gazdag kincstárjai a legeltetési társulatok, esztenabírák, erdő-közbirtokosságok jegyzőkönyvei. Bennük még fellelhetők az erdélyi fejedelemség korabeli formulák, elnevezések, s ráismerhetünk századokat átvészelt eljárás módokra, s a kevésbé változó gazdaságbeli gyakorlatot tükröző hajdankori jogszabályokra. Szokatlan voltáért hadd idézzük a következő példát: Szemerján 1826-ban szabályzat született „a harangjogról”, amelyet 1871-ben, majd 1928-ban alkottak újjá, nem sok változtatással. Ugyanígy tűnt a kutatónak sokszor joggal ősinek a csak múlt századbeli pásztorszerződés.

Arról, hogy volt ősi szabályzata, rendje az aranyosszéki mészkei közös zöldségesnek, a Koptakertnek, másként Hurkalyuki Társaságnak, 1933-ban tudósít Balázs Ferenc, jelezve, hogy 1798-ból, majd 1881-ből datálódó az akkor még élő jogrend alapzata. A törvények hálójába fogott faluról Móricz Zsigmond *Életem regénye*-beli leírásai szakkutatónak is felmérhetlen becsértékű anyagot szolgáltatnak. Ő a kérdést is

felteszi: „Milyen titokzatos erők működnek a parasztlétben, hogy harminc nemzedéken át annyira egy arányban, stílusban és törvénnyel élnek?” Ítélete pedig így hangzik: „A falu törvénye vastörvény. A falu törvénye alól menekedni nem lehet.”

A falutörvények világának emberei igen-igen ősinek érzett életrendjüket a jövőben is tartósíthatónak, mondhatnók, örökkévalónak képzelték el. A csíkszentmihályiak „örökös” állapotra és megmaradásra szánják végzéseiket. Gyakran okként is felhozzák: azért kellett törvényeket alkotniuk, hogy a „maradvák”-nak, a posteritásnak, az eljövendő nemzedékeknek biztonság változatlanságában oltalmat nyújtó állapotokat teremtsenek.

Némelykor szerepel az „örök emlékezetre” való utalás, a megőrzés kötelezővé tétele, vagy az is, hogy a norma megváltoztathatatlan, mert jó, és az eljövendőt is jól szolgáló.

Jóllehet a gondolkodásban a múlt, jelen és jövő szorosabban kapcsolódik, erősebb pántokkal egybefogott, idővel a változást engedélyező vagy éppen megkövetelő szemlélet is szót kér, és meg is fogalmazza érveit. A XVIII. század elején a kilyéniek a régít konzerválják; „falunk régi törvényét compiláltuk és írtuk meg” — hangoztatják. Ugyanakkor a szűk időkre hivatkozva, magukat a mostohára változott viszonyokkal mentegetve közlik: „írtunk újabb törvényeket is”. Itt ott a falutörvényhez csatolnak pótlólagos paragrafusokat, időnként bővítenek, változtatnak, mindig — vagy legalábbis az esetek többségében — megőrizve azonban a falutörvény ősi szerkezetét. Bővülésről még inkább szólhatunk. Új jelenségek kérnek szabályozást, átalakult viszonyok sürgetnek megmásított normát, vagy éppen a felsőbbség rendeletáradatának kell építenünk új, maguk szerkesztette artikulusokkal szilárd gát-

rendszert. A kézdiszéki martonfalviak 1837-ben fogalmazták meg erről a problémáról vallott nézeteiket. Mindenekelőtt a törvény dicséretére találnak szép szavakat, majd az újítás szükségességét indokolják: „Ha nem változók az emberi gondolatok — írják —, változnia kell a törvényeknek is, s az idők szelleméhez szükséges azokat alkalmaztatni. E célból indult ki közönségünk, ezért kellett elődeinkről ránk maradt törvényeket változtatni s a nem tetszők helyett újokat alkotni...”

A martonfalviak példája a hagyomány és haladás kapcsolatrendjének oly lényeges kérdését már e fejezet záró soraiban is említésre érdemesé teszi. Abból indultunk ki ugyanis, hogy korszakunkban az ősi rendre, a régiség szentesítette nyugalomra vágyakozás egyént, társadalmat egyaránt jellemez. Akkor azonban, ha a jelen túl sok szorongást okozó, ha alig kínál tartós élet-szervezési lehetőséget, s ha így nyomasztó gondok lepik el a jövőre gondolót — a változtatás igénye is sürgetőbben jelentkezik. A helyi kisközösség falai között meghúzódó egyszerű földművelő emberek az új társadalmi rendszernek, a korszerűbb struktúrának megfelelő *új forma* kialakítását egyedül nem tudják magukra vállalni. Ezért is őrzik a biztonságot sugalló múltbelit, tűnnek nemcsak hagyományőrzőnek, hanem konzervatívnak is, holott a kereten belül nem csupán könnyen kiigazítható kis kérdések reformjain munkálnak, hanem a belső tartalom megváltoztatásán, a keretet kitöltő viszonyok átalakításán is dolgoznak a mindennapok határozathozó, törvényalkotó tevékenységének a rendjén.

5. A RENDTARTÁS SZERZŐDÉSSZERŰSÉGE ÉS ELISMERTETÉSE

A zalániaiak 1581-ben írkák, hogy a végzéseink „megál-lására kötöttünk bíróul . . .”, és felsorolják a fogott köz-bírákat. Az utóbbiak tehát az egyezés megtartásának is elbírálói. A *szerződésjelleg* még világosabban kitű-nik az udvarhelyszéki szentmihályi 1663-as „falutörvé-nyek levelé”-ből. Itt szintén három idegen falusi adja tudtára mindenknek, „az kiknek illik”, hogy a megál-lapodás őelöttük lett, „és kötelet is vetettünk közibe, flor. 12, az mely fél meg nem állaná, mindaddig, míg a nagyobb rész megállja, az megálló fél az meg nem álló felen ezen bírák adta levélnek erejével megvétetheti az megálló fél az meg nem álló felen . . .” A szerző-désszegő tehát bánatpénzt fizet, s abból 8 forint a bírá-ké, 4 pedig a kötelezettségeket híven teljesítőké. A szentkatolnaiak a XVIII. század derekán úgy döntenek, hogy aki határozataikat részben vagy egészben veszé-lyeztetné, „32 forinton maradjon”. Ez a büntetéspénz pedig „ezen *contractusunk* ereivel exequáltassék is”. A vétkes fellebbezhet ugyan, de ha igaza nincs, még ezen felül 3 forintot kell fizetnie. Akik pedig nem fizetőké-pesek, rendi hovatartozásra való tekintet nélkül 40 bot-ütésre ítéltetnek. A „contractus” természetesen ennek ellenére érvényben marad. Különben 1790. május 14-én is a *communitás jegyzőkönyvében* valaminő kis változ-tatás után azt írkák: „egyébképpen az *falu Contractusa* mindenkben . . . helyben maradjon . . .” 1807-ben a léc-falviak is 12 forint „vinculummal”, kötbérrel büntetik azt, aki szerződésszegővé válik. „Ezen . . . egyezésekre — írkák — közönségesen mi magunkat és posteritásun-kat megmásolhatatlanul tizenkét magyar forint *büntetés alatt* kötelezzük, s mégis ezen egyezés örökösön in vi-gore maradjon . . .”

A csíkjenőfalviak 1815-ben ugyan „constitutió”-nak nevezik falutörvényüket, miként annyiszor mások, a település *alkotmányát* azonban kontraktusnak tekintik, mondván, hogy kénytelenek voltak „*megegyezett akaratból*... constitutióra lépni”.

A párhuzam kedvéért hadd említsük meg, hogy az Erdélyben talán legkorábbi, 1584. évbeli — Lozsádon, Hunyad megyében keltezett — kismanesi falurendtartás a két nagy nemzetségnek, a Zudoroknak és a Farkasoknak a „kötése” volt. Szerződés tehát, amely fiakról fiakra átszálló-átháruló kötelezettségeket ír elő. (Nem érdektelen, hogy Kelemen Lajos odatelepedett széke-lyeknek gyanította őket.)

A kötbérrel, bánatpénzzel is igazodásra készített emberek, úgy véljük, nem annyira a pénzbeli szankció miatt ismerték el jogforrásként a falutörvényt. A jogszabályt önkéntesen vállalták, a mindenki javára való intézkedést együttesen protokollálók önként fogadták el a sok-sok parancsot hordozó paragrafusokat. Ezek megegyeztek alapvető érdekeikkel, s tehát nem kényszer vagy nem csupán az szorította rá őket a jogkövetésre, hanem a saját magukéként vállalt normarendben megérzett, átélt szabadságtudat. A magatartások időtlen idők óta ismétlődő szabályosságából kicsapódó, artikusokban megtestesítődő normának ezért volt a társadalmi közfelfogásban szilárd bázisa, s az egyéni lélekben nagyobb hajlandóság vagy akarat a kényszer nélküli elfogadásra.

A szerződésre lépők egyezményének pontjai így módon a XVI. század végén igen nagy tiszteletnek örvendhettek. A perlekedés, bíraskodás rendjét az udvarhelyszéki tisztek, az egymással torzsalkodók vagy a tanúságtevők gyakran döntő érvként említik a falu határozatát. Ilkei egyházhelyes nemes vallja 1589-ben: „Tudja, hogy falu végezte volt, hogy ki-ki megoltal-

mazza örökségéül az vetéskertet.” A lengyelfalviakról 1590-ben hangzik el jelentős állításként: „olyan végzések volt faluul”. Számtalanszor mondják más alkalmakkor is azt, hogy szilárd, ősi falu szentesítette a törvény, a rend, valamilyen cselekvés, tiltás vagy megkövetelés, és ezért kell az igazságtevőknek aszerint ítékezniük.

A falujegyzőkönyvekből a belső bíraskodás rendjén még több adattal bizonyíthatóan lép elénk a jogforrássá izmosodott írott népi szokásjog. Magyarhermány 1766-ban abból indul ki, hogy „a falu törvényiben constál”, abból bizonyossá, nyilvánvalóvá válik, mit kell cselekedniük. Zalán protocolluma szerint „a régi falu törvénye” alapján ítékeznek. A „constitutiónak”, a „contractusnak” meg nem tartásáért a taplocaiak, je-nőfalviak éppen úgy büntetnek, mint az árkosiak vagy a szentkatolnaiak.

Jellemző, hogy 1784. december 13-án Czerjék Ádám szolgabíró (a jobbágyság védelmében panaszolkodva a határőrség vezetőségénél) szól a büntetések elvtelenül különböző szigorúságáról: „melyek tudniillik a falu törvényéből” folynak. A szemerjaiak 1788-ban 1727-béli falutörvényükre hivatkozva, a falu terheit nem vállalóknak nem hajlandók közös haszonvételeikből, szántóból, kaszálóból, erdőből részt adni. Hiába dönt az Állandó Tábla ellenük, mivel az ítélet ellenkezik a falu rendtartásával, megtagadják az engedelmességet. A II. székely gyalogezred rendelete ellen 1802. november 23-án protestálnak a szentkatolnai kisnemesek, s visszautasítják „mint az azelőtt is fennállott szokásunkkal s rendtartásunkkal ellenkező parancsolatot . . .”

Az írott szokásjog nem ronthatja le az országos törvény erejét. A székely székekbeliak mindig is tudták ezt, és igazodtak hozzá. Ugyanakkor számoltak azzal: kell az *állami elismertetés* is, a szentesítés, az a központi kormányzás ajándékozta többlet, amitől a szokás

„joggá” izmosodhatik; elfogadás esetén pedig számíthat a falu a felsőbbbségnek a kényszert alkalmazni tudó hatalmára is.

Az elfogadást különben már a *Tripartitum* szelleme századokra szóló érvénnyel írja elő, és van is példa az elv valósággá válására. Ismét visszatérve az újfalusiak rendtartásához, abból is kiviláglik, hogy a fejedelmi tanácsnak és az országgyűlésnek a határozatait — Báthori Kristóf „őnagysága országával való kegyelmes végzésit és őnagyságának erről kiadatott articulusát” — vették alapul, tehát az országos törvényekhez igazítva a magukét, számíthattak az állami elismertetésre. Büntethettek, bírságozhattak tehát. Az udvarhelyszéki ravaiak „falutörvényének érvényesítéséről” 1610-ben Báthori Gábor gondoskodott. Az őhöz panasszal fordulóknak igazságát helybenhagyta, és „elrendelte a széknek a falutörvény betartását”. A dályaiak rendtartásának egy rendelkezése ebben az időszakban szintén csorbát szenvedett. Ezt 1618. február 26-án Bethlen Gábor intézkedése nyomán orvosolták a széki tisztek, akiket a fejedelem utasítása kötelezett a falutörvény megtartására.

Az a feszültség azonban, ami az államrendet képviselő szék, majd az ahhoz társuló határőr-katonai vezetőség, valamint a törvényhozó székely falu között fennáll, hovatovább mind erőteljesebbé válik. Csík-, Gyergyó- és Kászsószék urai 1650-ben a tusnádiak ellen lépnek fel, akik „más törvényt szabtak volt magoknak, de mivel őkegyelmek is egy főtiszt alatt vannak mivelünk és a szék szabadságával őkegyelmek is egyenlőképpen élnek... — írják a széki statútumban — a szék végzéséhez tartsák magokat, s azzal is éljenek, mert ha ahhoz nem akarnák magokat accomodálni is, de a főtiszt uraink őkegyelmének keze legyen és hatalma őkegyelmeken, büntettesse is”. Rövid idővel a székely határvédő

ezredek megalakulása után, 1771-ben a határőrtisztek is szigorúan parancsolják: „*az falusi törvények, az katonasághoz alkalmaztassanak*”.

Végül kialakult a széki elismertetés gyakorlata is. Felső-Fehér vármegyében természetesnek tűnik, hogy Karatna falutörvényét 1749-ben a birtokosok aláírásukkal ellátva *bemutatják a szék ülésén*, ahol azt azután az országos törvényekkel egyezőnek találják, és minden pontjában jóváhagyják. Az 1775. év februárjában olaszteleki keltezéssel Bardóc-fiúszék állapítja meg, hogy a falutörvények, constitutiók „mindenkor ezelőtt a generális székek gyűlésiben rondáltattak és ugyanakkor prothocoláltatván, a nemes anyaszék (Udvarhely) archívumába bé is tétettek”. Miklósvárszék hasonló módon számol be a helybenhagyás szertartásáról. Majd pedig 1848. január 17-én — a feudalizmus végső pusztulása küszöbén — Csík-, Gyergyó- és Kászonszék somlyói közgyűlésén kerül bemutatásra Csatószegnek „falujok kebelében felállítandó rendszabályok iránt alkotott constitutió megerősítését kérő kérése”, ami a széki jegyzőnek, Biális Ferencnek „véleményadás végett jövő közgyűlésig kiadatott”.

Jellemző az is, ahogyan a két Oláhfalu (Szentegyházsfalu és Kápolnásfalú) fokozatosan elveszti jogszabályalkotó és önálló bíraskodási jogát, amelyet a fejedelmi korban, 1614-ben Bethlen Gábor is megerősít. Az az előjog, hogy a széki tisztektől ne függjenek, idővel az Approbata Constitutiók gyűjteményében már így jelentkezik: „A két oláhfalviaknak privilegiumok in ea parte abrogáltatik, és hogy a szék törvényével éljenek, imponáltatik...” 1804. június 28-án azonban azt írják a főkormánysszéknek, hogy sok esztendővel azelőtt már volt falutörvényük, constitutiójuk, „amelyet helybenhagyás és állandó megtartás végett az akkori méltóságos fődirector úrral (Hilibi Gál Jánossal) anno 1772.

23-a Julii generalis sedria alkalmatosságával subscribáltattunk, helybenhagyattunk”.

A falutörvény jogforrás voltán nem változtat sokat az, hogy a falubelieknek a szék vagy más felsőbb szerv hozzájárulását is kérniük kell. A bíróságok előtt, perbeli döntésekkor a falu egyezségének, szerződésének ettől függetlenül nagy bizonyító ereje van továbbra is. Az elismertetés gyakran formasággá degradálódik. Amikor pedig már vitatottá válik a communitás statútuma, eléggé szembetűnő, hogy nem maga a szokásjogi norma áll az érdeklődés homlokterében, hanem a hierarchia kérdése. Az elismertetés kierőszakolásában — valamint az önrendelkezés egyéb elemeinek kérdésessé tételében — a falu felett úrrá válni kívánó rétegek, a hatalmi helyzetet szilárdítani vágyó idegen uralombeliek autonómiát csorbító vagy éppen pusztítani akaró szándéka mutatkozik meg.

6. MIVEL INDOKOLJÁK

A FALUBELI TÖRVÉNYHOZÁS SZÜKSÉGESSÉGÉT?

A falutörvényhozók, éppen úgy, miként az országos szinten munkálkodók, mindenekelőtt a közösségi létet biztosító törvényesség szolgálatába szegődtek. Kell a törvény, kell a rend az összhang, a lét, a felvirágzás feltételeinek biztosításaért. Archaikus ízű szövegeink elé mottóul illenek Hésziodosznak több mint huszonhat évszázaddal korábban megfogalmazott verssorai. Az aszkrai pásztorköltő szerint:

*Nem pusztítja a törvénytartó népet az ínség,
sem rontás, a nehéz munkát a siker koszorúzza.
Bőséges termést hoz a föld, erdő a hegyekben,
tölgy koronáján makk, odvában méhek, a réten*

*sűrű gyapja alatt már szinte leroskad a bárány,
szülnek az asszonyok és a fiú az apára hasonlít.
Minden jó az övék, ily népnek azért sohasem kell
szállni hajóra: az áldott föld meghozza a termést.
Ámde akiknek a gazság tetszik, a gőgös erőszak,
törvényt köztük a messzetekintő Zeusz maga hirdet.*

A verselő kedvű alsócsernátoni nótárius hasonlóképpen tesz hitet a törvény szükségességéről:

*A mi jó atyáink, a jámbor régiek,
A törvényt mondották a város lelkeinek.
Anélkül fennállni nem lehet senkinek.
Szükséges hát lenni falutörvényinek.*

*Ehhez tartsa magát jámbor és csintalan,
Vakmerő és nyakas, bátor s bátortalan,
Erős és erőtlen, gazdag s gyámoltalan,
Örökös, jövevény, tudós, bölcs s tudatlan.*

*Törvény és igazság ebből kimondassék.
Ki mire lesz méltó, consideráltassék.
Vétségtelen igaz megszabadíttassék,
A vétkes és bűnös megbírságotlaltassék.*

*Fű, fa, vetés tiltva, s a falu utcája,
Falu gyümölcsének s kertjei karója.
E könyvben van írva módja és poenája.
Itt megtalálhatja a falu bírása.*

A kézdimartonfalviak 1837-ben így vallanak a „törvény” felől: „Ha az elhunyt nemzetek történeteit megtekintjük, úgy látjuk, hogy minden közönség, nép csak addig virágzott és nevededett, míg a törvénynek engedelmeskedett és egyetértett; úgy van, mert a törvény

és engedelmesség az ember méltósága s az élet boldogsága. Ez korlátolja a gonosztevőt ottan-ottan kitűzött célzataiban, ez védi özvegyek, árvák jogait . . . Adja isten, hogy az előhaladás és kivilágosodásánál fogva oda jusson közönségünknek minden tagja, hogy az büntetőtörvényeket ne lehessen használni.”

A falutörvények bevezető soraiban a formális kellek egyikeként eléggé gyakran szerepel az arra való hivatkozás, hogy miért is írták össze, tették törvényükké a régi szokásokat. Az újfalusi, tehát a legrégebbi motíváció szerint: éltek a fejedelem adta joggal, azzal, hogy „Székelyországban” maga a falu és ne a királybíró rendelkezze a határbeli kártételek felől. Megszerzett vagy visszaszerzett autonóm jog ez, lehet felette vitázni. Mi hajlunk arra, hogy az 1581-es végzésben is az önrendelkezés korábbi hagyományos formáját lássuk, hiszen egyebek mellett annak 21 pontja nem csupán a határkárt rendezi, hanem az régen kialakult tágabb összefüggésrend része csupán. A gazdálkodás a mi dolgunk, tehát mi is akarjuk rendezni — ezt a meggyőződést tükrözi a zalániai egykorú végzése, amely a közföldek igaz elosztását, rendjét szabályozza. 1617-ben három marosszéki falu éppen azért háborog, panaszolja törvényei megromlását („törvények s végzések meggomolyodott”), mert „az törvényt *kivitték* volt a faluból”, s ezért kellett a határkerítések dolgát írásba rögzíteni. A nagyon-nagyon nehéz, az elsődleges élelemtermelő, életfenntartó munka eredményeinek, gyümölcseinek védelmezését kell tehát saját hatáskörükben, ősi tapasztalataik szerint rendezni, és ugyanezért kell a kártevőt visszariasztó tilalmazó csóvákat, a szabályozó jogi paragrafusokat felállítani.

Az uzoniak 1699-ben írják: „látván azt, hogy az eddig való törvényünkkel határunkot meg nem oltalmazhatnók az olyan emberektől; az kik sem az istennek

törvényével, sem az embereknek büntetésével nem gondolnak, határainkot, réteinket rontják és étetik, hogy azért mind magunk s mind az szegénység valamennyire pihenést vehetne, *annyi kárt ne vallanánk és ne fizetnénk, töttünk ilyen végzéseket.*” Azért, hogy mezeinkre vetett gabonáink megmaradjanak, hogy végső pusztulásra jutott erdeink megóvassanak — e szavak számtalanszor szerepelnek a falutörvényekben, a határ- és erdőrendtartásokban. Az sem véletlen, hogy több ízben csak szántóföldi növénytermesztést vagy erdővagyonot oltalmazó státútumot alkotnak a falvak.

Tapasztalás és értelem mondatja a kilyéniekkel: „mind az közönséges társaságnak, mind az falubeli lakosoknak megmaradása az jó rendtartásoktól függ...”

Az udvarhelyszéki szentmihályiak 1663-ban arra a falutörvényekben ki nem mondott, de a szabályalkotókban mindenkor megfogalmazódó kérdésre: miért is öntik formába együttélésük normáit, így válaszolnak: „falu közönséges javára, erdők-, mezőknek, gyümölcsfáknak, gyümölcsösöknek megoltalmazására, utak csinálására, azonkívül is *minden falu közönséges dolgainak igazítására...*” A zalániak 1699-ben szintén a „*falu javára s megmaradására*” gondolnak.

A köz javára immár tudatosan törekedő, a nagyobb, az országos közösség érdekeit szolgáló erdélyi fejedelmek számára a faluközösség is mintául szolgálhatott. Abban is, hogy a békességet, virágzást, bőséget kínáló jelent a megmaradás feltételeként értelmezték, s mindazt a posteritásnak, az utódoknak az életébe is szerették volna átplántálni. A gyermekek, unokák és dédunokák sorsában konkretizálódó jövődő szolgálata mondatja az árkosiakkal, hogy „a következő *successoraink boldogságára*” szolgálnak rendteremtő törekvéseik, s a szárhegyiekkel, hogy a jussolt „jó harmóniát” fenntartva szeretnék utódaik nyugodalmát a jövődőre meg-

szerezni. S. Weil szavaira kell gondolnunk, aki úgy véli: „Az emberi lénynek akkor vannak gyökerei, ha valóban aktív és természetes módon vesz részt egy olyan közösség életében, amely megőríz valamit a múlt kincseiből, és *sejt valamit a holnapból*.” Nos, a közösség életvitelébe oly cselekvően beépülő, az ősit továbbvivő és a jövődőt bár a megőrzött egyetértés formáiban maguk előtt látó falutagok eszerint valóban nem lehettek gyökértelenek.

Kik ellen kell mindezt védelmezni, kik ellen kell a tilalmak sorompóival jelzett, a közösségellenes cselekvésnek megálljt parancsoló, büntetéssel fenyegető végzéseket hozni? A zágoniak 1680-ban a közösségnek kárt tevő *hatalmaskodók*, az egyenetlenkedők miatt vélik, hogy sújtja őket sok istencsapása. Sepsiszentivány és Laborfalva 1719-ben a *contraversio*, a perlekedés, veszekedés, villongás, egyenetlenség, a *difficultás*, a nehézségek, vitatások, az *excessusok*, a kihágások, garázdálkodások eltávoztatására, fékezésére törekszenek, és a szép harmónia, a *concordia*, az összhang, egyetértés, békesség megteremtésén munkálnak.

Hasonlóképpen vélekednek az árkosiak, a szemerjaiak, a márkosfalviak; s a homoródszentpáliak 1760-ban azért rögzítik normáikat: „hogy minden *törvénytelen-ség kiszálljon* a szentpáliak közül”. A jenőfalviak szerint a „*makacsos, nyakas*” emberek szintén törvénytelen-ségre hajlók, a papolciak pedig a maguk hasznát kereső, a más javaira ráéhező falusfeleiket kívánnák megfékezni, s szeretnék rászorítani őket a közhasznú tevékenységre. „Minden helységek s rendek között — írják 1759-ben — úgy tapasztaltatik, hogy még a keresztények is magokat inkább szeretik, mint felebarát-jokat: maga hasznát keresi inkább ki-ki, mint a másét, holott az isten törvénye azt kívánja, hogy amit magának kíván valaki, mással is azont cselekedje. Éppen erre

mutat a nemes haza törvénye is ezen mondásban: Quod tibi vis fieri, nihil fac, quod non tibi noli. Mindezen törvények ellen való cselekedeteket tapasztalván eleitől fogva Papolcfalva is, úgy azt is, hogy sokan meg nem elégedvén a magokéval, mások jóváján kapdosnak, egymást sok dolgokban kívánják károsítani, és a közönséges haszonra ritka ember, aki célozna.” Isten, haza és falu kőtablás intelmeinek háromságába fogottan nevelnék rá tehát az önérdekhajhászásban kártevővé alacsonyodó embert a közösségi, az erkölcsösnek minősített magatartásra.

Az „igyenetlenség” amiatt is gyakori, mert erős *ellentétek* állítják szembe egymással a társadalmi csoportokat. Hosszas, kemény küzdelmekkel teli előzmények követelik meg mindenekelőtt azt, hogy az ellentétek „mind nemesuraimék és az egész lakosok közül” eltávolítottassanak, mint ahogyan a XVIII. század derekán a szentkatolnaiak mondják. A székely székek sajátos tagozódású feudális szerkezetében a XVII. századtól kezdve lassacskán már nem a harcmező az összecsapások színtere, hanem a faluközösség, ahol viszont továbbra is mindennapos a feszültség a szabad és a nemessé vált székely, a jobbágy, a zsellér, valamint ura között. A falutörvények a társadalmi békeszerződés feltételeinek foglalatjai, és amint már láttuk, tükrözik az erőviszonyokat, a vetélkedésbe veszettek pillanatnyi helyzetét. Fékezik tehát a felsorakozó paragrafusok általában a birtokos nemeseket, különösen pedig a faluban nem lakó, ott csak jobbágyaiknak a telkei jussán maguknak előnyöket szerezni akaró ún. *bebíró-possessorokat*.

A falutörvények rendjébe beleszokottak harmóniára vágyakozó életrendjét zavarják a jövevények, az ősi szabályokat nem ismerő betelepedett. A *máshonnan jött* zsellér, a telekbe ültetett jobbágy s igen-igen gyakran

a béres szolga, a cseléd nem ismeri a közösség normáit, s miattuk is kell a megfogalmazás és az állandó kihirdetés, a törvénytudásra kötelezés. A nagybaconi 1748. évi „megállandó” törvény meghozatalának indokai között ez is szerepel: „Minthogy teljességgel majd utolsó pusztulásra jutott szegény falunk s határunk a számtalan bebíró compossessorok miá, ... hasonlóképpen más távol lévő faluból esztendőnként bészárma- zó béres szolgalegények, valamint a pásztorok miatt, akik a tilalmazott erdő-, legelőbeli helyeket nem ismerik, szüntelen károkat tesznek”, sok zavar támad, s a következményektől úgy próbálnak menekedni, hogy a törvény nemtudására hivatkoznak.

Az udvarhelyszéki körispatakiak 1640-ben jó érzésekkel telten nyugtázzák, hogy az atyáikról rájuk maradt törvényeiket senki meg nem háborította, „de a mostani ifjú rendek közül voltak, akik nem tudták e falu végzéseit vagy nem akartak vele élni?, de azokat megkezdték volt háborítani; azért akarók egész falustól, hogy azok megírassanak, s maradváról maradvára megtartassanak...” A *nemzedékváltás* tehát szintén arra szorítja a faluközösség tagjait, hogy írásba rögzítsék, megújítsák szokásjogi szabályaikat, hadd közölhessék a fiatalokkal, tehessék eleikbe kanonizált jogaikat és kötelezettségeiket.

Vannak természetesen olyan székely falvak, amelyek nem foglalják írásba vagy nem újítják meg hajdanvolt statútumaikat. A szokások szóbelileg hagyományozódnak, hiszen ismerik azokat, és bizonyára nem hat kis közösségükben a fentebb említett indokok közül egyik sem oly erővel, hogy a falutörvényírást szükségessé tegye. „Minden történeti, írott szokásjogokkal szemben — írja Tagányi Károly — minden népnél vannak élő, megíratlan, jogi alakokba nem öntött jogszokások, jogi szertartások és jelképek, amelyek szinte öntudatlanul,

pusztán az ősi hagyományok és megszokás erejénél fogva élnek benne s öröklődnek át nemzedékről nemzedékre.”

Benedek Elek, még ha csak társadalmi szokásokról szólva is, szintén megemlékezik a kötelező erejű íratlan faluéletbeli törvényekről: „Csudaszép világ volt az én gyermekkorom — írja. — Ha öreg ember végigment az utcán, a kapuban üldögélő fiatalok felálltak, s kalapemeléssel fogadták köszönését. Nem volt ez sem világi, sem egyházi törvény, s mégis megtartották: Az öreg ember előtt állj fel s kalapot emelj!” Éppen a Kisbaconnal szomszédos tájegység falvaiból van 1774—75-ös évekbeli példánk arra, hogy a miklósvárszéki települések némelyikében a mindennapi élet gyakorlatában szerepet vivő lejegyzett falutörvények már nem voltak. Elevenen éltek azonban a „szokásbéli törvények”, amelyeket felsőbb hatóságaik parancsára jegyeztek le. Szárazajta 1775-béli „alkotmányának” bevezető sorai így hangzanak: „Mi szárazajtai bírák Rettegi Péter és Nagy László hiteseinkkel együtt *felsőbb uraimék poroncsolatát* vévén arról, hogy falunknak akár usuális, akár írásban letölt törvények lőtt légyen, egyenesen kiadnók. Mi azért a vett poroncsolatnak engedelmeskedni kívántunk, és hogy *a mi falunkban mindeddig írt törvény nem volt*, hanem csak az régi atyáinktól mireánk szállott és szokásbéli törvény, *azért írásban foglaltuk...*” (Jóllehet a kormányzat ösztökélésére engedelmeskednek, és maguk vallják, hogy írott falutörvény nélkül éltek, ugyancsak ők teszik kétségessé szavaikat azzal, hogy a 16. pontban megemlítik: „*azért concludáltatott anno 1724-ben*”. Fél évszázados határozat dátumára, ha azt legalábbis nem jegyzőkönyvezték, tehát nem éltek az esetjogi írásos törvényalkotással, nehezen emlékeztek volna.) Min-

denképpen szólanunk kellett azonban a falutörvényalkotásnak erről a változatról is.

A kuruc kori mozgalmas, gyakran vészt hozó küzdelmes napokban több falunak semmisül meg a falutörvénye. A szacsvaiak íróják 1717-ben: volt községüknek „ennek előtte is írott törvénye, de a sok háborúságos időkben azok elvesztek”; a szemerjaiaké, árkosiaké, csomakőrösieké szintén „az közelebb elmúlt disturbi-um és háborús idők mostohasága miatt” semmisült meg, s mint íróják: „eleinkről reánk maradt, írott törvényeinket is kárrá vallottuk”. Többször sor kerül azonban a megújításukra, emlékezetből való rekonstrukciójukra.

A falutörvény-alkotás indoklása tartalmaz néha megkérdőjelezhető állításokat is. Kérdésessé tehető, de talán megfejtethető és megmagyarázható például a szemerjaiak állítása, miszerint ők ősi törvényeiket azért is protokollálják: „hogy a mostan dicsőségesen országoló felséges Mária Theresia nagykegyelmességű apostoli királynénk és az második Josephus császár szolgálatjára annál serényebben és hívebben” eléállhassanak, és abban örökösen és állhatatosan megmaradhassanak. A falu statútumát 1771-ben aláírás, jóváhagyás végett be kell mutatniuk mind a széki tisztség, vagyis az Állandó Tábla, mind a katonatiszti vezetőség előtt. Feltehetőleg a készségesebb elismertetés kiérdemlése, valamint a madéfalvi vérengzés után továbbra is keménynek bizonyuló elnyomás készíteti őket ezeknek a hamis lojalitással terhelt mondatoknak, az álorcáskodást takaró szavaknak a leírására.

A zalániaiak 1844. szeptember 5-én azt írták jegyzőkönyvükben, hogy tilalmaik, végzéseik értelme az, hogy „minden egyenlő akarattal legyen”, egymástól el ne vonják magukat, sőt egy testté válni törekedjenek, vigyázzanak: a hatalmasabbak, a nagyobbak erősebbek

ne legyenek, és a vakmerők az igazság útjára szorítottas-
sának. Mindaz, amit az előzőkben említettünk, együtt
az 1848-as mozgalmak hajnalán megfogalmazottakkal,
egy, a maga céljait körvonalazni tudó közösségről ad
hírt. Közösségről, amelyet saját törvényei is egybefor-
rasztanak.

7. A FALUTÖRVÉNY SZÜLŐFÖLDJE:

A KIS TÖMBÖKRE TAGOZOTT KÖZÖSSÉGEKKEL TELI VILÁG

A históriát vizsgálónak idő múltával rá kell döbbsennie
arra, hogy vannak hosszan tartó történelmi jelenségek,
az embert és társadalmát ha nem is örökösen, de igen-
igen tartósan, sokszázados érvénnyel meghatározó jel-
lemző jegyek. Ugyanakkor vannak egy-egy időszakot,
tájegységet, társadalmi szerkezetet rövidebb távon
egyedivé tevő sajátos vonások. Johan Huizinga a közép-
kor alkonyának világát idézve latolgatja a kor nagyobb
feszültségét és szenvedélyesebb hangulatát, beszámol-
va arról az érzésről is, hogy akkor „a tél és a nyár ellen-
tété sokkal határozottabb volt, mint a mi életünkben,
ugyanilyen éles a különbség fény és sötétség, csend és
zaj között. A modern város alig ismeri már a tiszta ső-
téttséget és az igazi csendet, alig érzi a magányos fény-
sugár vagy egy távoli kiáltás hatását az éjszakában.” A
ma embere a központosításhoz, az egyöntetűsített és
szabadosabb életformához szokottan nehezebben tudja
képzeletében újraformálni azt a sokszínű világot,
amelyben elődje, mélyen betagolódva, több kis közös-
séghez szervesen kapcsolódva, meghatározottabban,
kötöttebben élte le egész életét. A feudalizmust, s ná-
lunk annak rendiségbe, majd a bomlás korába elvezető
évszázadait, évtizedeit ennek a *közösségibb jellegű vi-
lágnak az uralma* jellemzi. Az országos méretű közös-

ségi forma lazább szerkezetű, az állam tehát kevésbé kapcsolja közvetlenül magához az egyént. Annál inkább épül az bele kis, őt egészében magába ölelő társadalmi alakulatokba.

A falutörvényt akkor tudjuk igaz valóságában felfogni, ha itt, eredetének forráshelyén: a sok kis formáció egyikében, a faluközösségben szemléljük. Kissé el kell tehát időznünk a közösségben egygyéforrott falunál, valamint annál a struktúránál, amely ilyen elemekből építkezett.

A központi hatalom viszonylag gyengébb, apparátusa nehezebben mozgó, szervezettsége kezdetlegesebb, s mindebből következőleg nem tudja parancsolataival minden életterület legapróbb zugába is behatolóan irányítani az alattvalókat. Maradnak olyan szférák, ahol — az engedményezett joggal, privilégiumokkal élők — más intézmény vonja hatáskörébe az embereket. Mindenekelőtt a helyi jogkörű, a területi igazgatási egységek. A vármegyének, a széknek, a kerületnek, a vidéknek például így jut bővebb önrendelkezési lehetőség. Ezeket pedig nemegyszer szintén sajátosságokat őriző, gyakran *országnek, földnek is* nevezett *tágabb keret* fogja egybe. A Királyföld, a Székelyföld, de Hát-szegország (Țara Hațegului), Fogarasország (Țara Făgărașului), Kővárvidék és így tovább éppen úgy egyéni vonásokkal és tevékenységi körrel felruházott, mint azok a kisebb entitások, amelyekből maguk is összetevődtek. A sok-sok privilégium, ajándékozó királyi, fejedelmi levél valójában osztozó társsá tett társadalmi alakulatokkal népesítette be az országot.

Az egész tehát részekre bomlik, s ezek a részek maguk is egészek valamilyen formában. A tagozott társadalom mozaikszerűen áll össze, éppen csak hogy az alkotóelemek, a mozaikszemek kapcsolódnak lazábban,

a „részek” fűződnek egymáshoz különállást őrizőn, kevésbé központosítottan.

A tömb nagyobb összegezést sugalló fogalom, jelez azonban valaminő erősebb belső egybekapcsoltságot, kohéziót. Nos, ha a márványtömb szilárd kristályosodottságú egyneműsége nem is található meg a „rész-egészekre” osztódó feudális világban, úgy véljük, mégis ilyenszerű tömbökből szerveződik az egybe. A sajátos feladatkörű társadalmi együttesek sorában számottevő szerep jut mint tömbnek, rész-egésznek a városnak. Városaink közül példaként hadd idézzük a XVIII. századi Kolozsvárt. Ősi településünk nyilvánvalóan önmagában megálló egység. Ugyanakkor azonban maga is más kis „összességek” összessége. Sajátos szerepkörű alkotórésze: a városnegyed, a fertály. Jellemző, hogy (miként a városnak vagy a faluközösségnek) ennek az alakulatnak szintén van választott vezetője (kapitánya), tagjainak rendszeres gyűlése, a végzéseket rögzítő jegyzőkönyve és tollnoka, nótáriusa. A fertálykapitány több tized fölött rendelkezik. Ezek is különálló tömböcskék, élükön tizedesekkel. Az iparúzők — a legjellegzetesebbeket választva ki a foglalkozási rétegek közül — céhekbe, mesterségük szerinti testületekbe szerveződnek egybe (gyakran közeli szomszédságban, ugyanabban a fertályban vagy utcában telepedve meg). A kolozsvári Belső-Közép fertálybeli polgár (aki lehet Szentegyház, Belső-Közép vagy Király utcai tízes tagja) mészárosként céhének mestere, ha pedig szőlője van, esetleg éppen a „Békás Pataki Hegynek”, a bortermelők gazdasági egyesületének, a hegyközségnek keretébe is beletartozik. Az egyházközség szintén külön tömörítő góc; de az az életkor is, amely például legénytársaságba fogja egybe a fiatal fiúkat.

A falvakat külön gazdasági keretként az *uradalom*, a földesúri, egyházi, kincstári birtokszervezet is egy-

máshoz kapcsolhatja. Nagyobb összefüggő domíniumok Erdély-szerte ritkák, még inkább hiányoznak a székely székekből. A közigazgatás azonban teremt vagy átvesz bizonyos entitásokat, amelyeket az etnográfusok, mint Kászonszéket, Erdővidéket és így tovább, sajátos tájegységként ma is számon tartanak. A legerőteljesebb belső kohéziójú tömb, rész-egész azonban a *communitásnak*, *faluközösségnek* nevezett települési, munkavégzési életegység.

A faluközösség — bármennyire kisméretű eleme a nagy, országos összetettségnek — maga szintén *több kisebb entitás foglalata*. A határőrség bevezetése Háromszék, Csík-, Gyergyó- és Kászonszék, valamint Bardóc-fiúszék területére megteremti a falun belül a provincialista (a széki igazgatás alá tartozó), valamint a katonarendi (a határőrtisztek adminisztrációja alatt álló) falurészt. Néha még ez a „mixta *communitás*” keretei közötti katonafalu is megoszlik huszárok és gyalog szolgálók valamilyen tömörülésére. (1797. november 15-én a csíkjenőfalvi „gyalog részről való com[m]onitás” fogad fel mészároست, és lovas részről való szintén egybeszerveződnek időnként. Itt-ott a „lovagoknak” külön erdőrészt birtokló szervezete is megjelenik.) A székely falvakban különösen gyakoriak a tízesek, amelyek gazdasági és igazgatási szerepkört töltenek be. Ritkábban, de az inkább napverte tájakon még a szőlőtermesztők hegyközsége is előfordul. Ugyancsak az azonos gazdasági érdek alakítja ki a juhtartó gazdák esztenantársaságát, vagy a szarvasmarhát tartók külön pásztorfogadó és a gazdák törvényén külön ítélező szövetkezését. Az egyház ugyancsak szoros kötelékkel fűzi közösségbe tagjait. Még tagozottabbá teszi azonban a székely székek sok tájegységbeli faluját az a körülmény, hogy két-három, sőt ritkábban négy felekezet is alkot egyházmegyét, vagy társul valamelyik

szomszéd községbelihez. A legénytársaságot természetesen itt is megtaláljuk, helyenként még más időleges célra alakuló tömörüléssel egyetemben. Végezetül ott van a család (esetleg nagycsaládi formát is őrizve), e rendkívül tagozott feudális világ kis entitása, a faluközösség legkisebb egysége. (A sok-sok kis, zárt, szerves alakulatba, köztük a communityba is beletartozó ember a kötöttségek és a tradíciók világában is benne élt. Magáról erről a társadalmi alakulatról, értékeiről, hasznáról vagy káros voltáról azonban itt még nem szólunk.)

Friedrich Teutsch az erdélyi szász földközösségről s keretében a „Gemeinde”-ről, a „Mark”-ről szólva említi, hogy mindenik kis város, mindenik jelentősebb helység központja volt valaminő különös, egyedi művelődési és szellemi életnek. Ugyanezt a különállást, a hajdani tagozottságból származó sajátos román falutípusokat találja meg országszerte Dimitrie Gusti és sok tanítványa, olyanokat, amelyekben a másság a különállás terméke, a fakuló vagy itt-ott még felragyogó színek pedig legfőképpen a népművészetben jelzik a sok zárt kis körben folyó értékteremtést.

Az alkotáshoz, a tevékenységhez, de legfőképpen az élet gazdasági alapjainak a megteremtéséhez szükség volt tehát *társadalmi alakulatokra*. Ezekben a formációkban szerveződtek egybe a termelőerők, s ezeknek kereteiben szilárdultak meg a *termelési viszonyok*, amelyek egyben a kis tömbökben, „rész-egészekben” egymáshoz kapcsolt embereket belsőleg is tagozottabb szerkezetbe, a rendi hierarchiába sorozták be. Az alakulatok és a bennük rögzített viszonyok kínáltak tehát feltételeket a tágran értelmezett *alkotáshoz*. De csak feltételeket, mert ez a rendszer még megkövetelte a mozgásrendet, a funkcionálást szabályozó elemet, a működtető tényezőt: *a normát*, a mi vizsgálódásunk

szempontjából pedig: a *falutörvényt*. Hadd idézzük ismét a XVIII. század elején élt kilyéniek szavait: „mind az közönséges társaságnak, mind az falubeli lakosoknak megmaradása az jó rendtartásoktól függ...”

8. SZABADSÁG, ÖNRENDELKEZÉS

ÉS ÍROTT SZOKÁSJOGALKOTÁS

A falutörvény gazdasági kényszerből fakad, de a társadalmi szabadságban virágozhat ki igazán. Bethlen Gábor 1616. április 29-én Marosvásárhelynek adott kiváltáslevelében olvashatjuk: „Az emberek sűrű *nyomorúságaikat* csak a törvényesen öszvekött társaságok enyhíthetik...” Ugyanott, abból indulva ki, hogy „törvény nem létiben bármelyik város is olyan, mint a test lélek nélkül”, az a *szabadság* hangsúlyozódik, amely szerint eddigi szokásos törvényeikkel élhetnek, mint más királyi városok, valójában tehát statútumokat is alkothatnak.

Mindenütt, ahol a feudális társadalomban megjelenik valaminő kisebb kört érintő szabályozás, ahol felbukkan az önálló normaalkotás, ahol rendtartás születik, vagy a paragrafusokba rendezett és jóváhagyott szokás statútummá rangosítódik — ott nem csupán az említett tömbösödési folyamat deríthető fel, hanem felfedezhető a szabadság feltételeket biztosító minimuma is. Annyi, amennyi a kimondást megelőző mély lélegzetvételhez szükséges, annyi, amennyi a megvédelmezés reményével kecsegtetheti a normaalkotókat. A szabadság fogalma azonban nehezen békíthető össze a feudalizmussal, amely a szoros kötelékek, a kötöttségek rendszere. A rendi társadalom osztályuralmon nyugvó, sok szegényt elnyomó, járadékszedő szerkezet volt; s hogy elősorolt funkcióit gyakorolhassa — Petőfi Sán-

dor fogalomtárából is idézve —, a kötöttségek, a béklyók, a rabláncok, a sorompók, a tilalomfák tömegére szorult. Ugyanakkor a szokások, a konvenciók sűrű szemű hálójával az egyént rabul ejtő kisközösségek világának bizonyult.

Erdély vezető rétegei, a rendek képviselői az 1623. évbeli gyulafehérvári országgyűlésre seregléskor így írtak magukról: mi, kik „az felséged guberniuma, pálcája és protectiója alatt vagyunk”. A szokványos szövegezés sugározza a kormányzás és törvény úri rendekre nehezedő súlyát. A fejedelmi pálda, az uralkodói jogar tehát a függés jelképe, és jelzi, hogy a szabadságból a legbővebben részesülők sem birtokosai valaminő abszolút szabadságnak. Beépülésük további intézményekbe, alakulatokba, újabb pálda alá kerülésük tanúsítja, hogy nem csupán a központi hatalom előtt kell fejet hajtaniuk. A szék törvénye, a királybíró pálcája is ott várja a nemest, az alsóbb igazgatási, bíraskodási fokon. S van olyan falu, ahol a communitas annyira erős, hogy sok dologban a jobbágytartó urat is alárendeli a bíró hatóságának.

A feudális világ egymás alá és fölé rétegzett szintjein azonban nem csupán a kötöttség, a függés változó, de mindig jelen való formáival találkozunk, hanem a „tömbösítő” keretekben átengedett jogkörben mélyre szállottan is ott található a szabadság és függetlenség megőrzött vagy kivívott része. Ahogyan A. J. Gurevics megfogalmazza: nincs teljes „szabadság”, sem teljes „szabadságtalanság”. A társadalomba való beleszületés, beletagolódás, aszerint, hogy ki milyen alakulatok tagja, tehet bárkit különböző nagyságrendű szabadságjogok élvezőjévé. Az abszolút alávetettség és szabadságtól-fosztottság sem jellemző tehát a feudális századokra. A „libertas” mindenekelőtt alanyi jog, amelyre Erdélyben is mindenki igényt tarthat.

Sokat idézték Otto Gierke szavait, miszerint minden jog szabadság, minden szabadság jog is. Nos, tegyük hozzá, hogy a középkorbeli és újkor eleji ember tudatában a szabadság szó ugyanazt a tartalmat hordozta, mint a privilégium, a kiváltság. A Bethlen Gábor országgyűlésére siető nemes a rendi kiváltsággal, szabadsággal élt. A marosvásárhelyi polgár ugyancsak az ő kiváltságlevele okán élvezhette a királyi város lakójának kijáró jogokat. A, mondjuk, sepsiszentkirályi falusi székely pedig a megőrzött, visszaszerzett, a vad küzdelmek, véráldozatok árán biztosított „székely szabadság” birtoklójaként a szabadparaszti státust biztosító kiváltságokat mondhatta magáénak. Akkor, amikor fejekötötté, földönlakóvá, úrnak alávetetté vált e „kiváltság-szabadság” kötelékéből kihullottan, még a „székely” név használatához való jogát is elvesztette. Jellemző, hogy a falutörvényt író gyergyóújfalusiak fejedelmi privilégiumra hivatkoznak (még hogyha saját ősi szokásukat védelmezik is), tehát a kiváltság biztosította, az engedélyezett szabadságszférában kezdenek közösségi jogalkotáshoz.

A falutörvény-alkotást dajkáló feltételek nyomait keresve, szükségszerűen meg kell állnunk a több szabad embert, a több „székelyt” magába foglaló falunál. Azért, hogy elmondhassuk: általában a „libertás”-t nagyobb mértékben jussolók faluja inkább válhatott külön *kollektív szabadságjogok hordozójává*, a szabad emberek települése inkább minősülhetett szabad *comunitássá*.

Említettük a kollektív, a különféle rendeket, társadalmi alakulatokat megillető szabadságokat is. Szükséges volt, miután a kötöttségek világában mind a függőségnek, mind az alárendeléstől való mentesítettségnek volt közösségi formája, lényegében a szabadság valaminő „rész-egésznek”, entitásnak volt a joga. Kurt von Rau-

mer szerint a *korporatív szabadság* a feudális időknek a valósága, és G. D. Roth a rendekbe szervezett emberek kollektív szabadságáról beszél, arról, hogy nemcsak a rendi mezbe öltözött osztályoknak, hanem a kis-közösségeknek is volt kiosztott, létezésüket, fennmaradásukat biztosító testületi, közösségi szabadságszférájuk. Ezt, másként megnevezve a *paraszti önrendelkezést*, autonómiát kellett a falutörvényíróknak szokásjogi gyűjteményben megörökíteniük.

Az önálló paraszti falutörvény születésének, az írott szokásjogalkotásnak tehát segítője vagy éppen nélkülözhetetlen előfeltétele a szabadság, az önrendelkezés. Mindenesetre ott, ahol a guberniumnak, a széknek vagy a birtokos nemesúrnak nem egyesekkel, hanem a paraszti élet önrendelkező testületével, a *Faluval* kellett szembeszállnia, megnyílt a lehetőség az önálló szabályozás, normarögzítés számára is.

Az állami jogrendszer hosszú időn át teret engedett az országos jogélet parlagján virágzó népi, paraszti, falusi szabályalkotásnak. Ily módon a tételes jogtól megkímélt, érintetlenül hagyott hézagokat háborítatlanul betölthette a Communitás a maga normáival. A központi hatalom természetesen elismerte a „haza törvényeivel egyező” végzéseket, és néhol sikerült a faluközösségeknek a felsőbbbség döntéseitől eltérő határozataikat (mint ősi és elevenen élő szokásjogot) még magasabb bírói fórumokkal is elismertetniük.

Az írott népi jogszokások, a székely falutörvények azonban nemcsak azért létezhettek, mert a feletteseik megtűrték, megengedték vagy elismerték, hanem azért is, „mert a jogi népszokásokat a társadalom különböző, kisebb-nagyobb csoportjai — írja Tárkány Szűcs Ernő —, belső autonómiájuknál fogva, életviszonyaik rendezésére alkalmasabbnak találták, mint az állami, az egyházi vagy egykor a földesúri előírásokat”. Hosz-

szű időtartamra szólóan a faluközösségek lakóit nem lehetett alapvető érdekeiket sértő, életvitelüket bénító magatartásra rávenni.

Érthető tehát, hogy a székely falvak korai rendtartásaiban minden mondat erős „mi-tudat”-ot sugároz. Elárulja azt, hogy hitük szerint kollektív jogukkal élnek, maguknak szabnak előírást, mondanak ki tilalmat, parancsolnak meg magatartás-, cselekvésmódokat. Mindezt a környező világgal is mint a *Falu Törvényét* ismertetik el. Valójában szabadságukat foglalják írásba, még akkor is, amikor önként vállalt kötelezettségeik jármába, a falu közakaratótól meghatározott függőségek igájába hajtják fejüket. Az autonóm törvényalkotás — akármennyire kis körű és kis hatósugarú — szabadságot jelentő, hiszen rendszerint a „teljes falu” szavazza meg, tehát minden falutag személyes akaratával egygyé lett szabályozást fogad el, és pedig önkéntesen, nem külső kényszer nyomásának engedve. Erich Fromm — a társadalmi jellemről, a csoportok számára előírt magatartásformákról értekezve — mondja, mennyire szükséges az, hogy az „emberek akarják is követni a fennálló társadalmi normákat, és hogy boldog megelégedettséget érezzenek, ha saját kultúrájuk követelményeinek megfelelően cselekedtek”.

A faluközösségbeli gondolkodásmódra Beke Sámuelnek, a reformkori népnevelő lelkipásztornak a szavai is fényt vetnek: „S én azt mondom, hogy Sz(ent) Pál tanácsa: »mindenek jó renddel legyenek«, nemcsak az istentiszteletre, de a dologtételre is illeszthető...” A szabadság, az önrendelkezés adta lehetőségek egyremásra ki is virágoztatják a *legváltozatosabb rendtartásokat*. Georges Duby a szerzetesség és a mezei gazdálkodás közötti kapcsolatokat elemezve jut el a *regulá*kig, a kolostori szokásoknak és rendelkezéseknek a legkisebb részletre is kiterjedő, az életrendet szigorúan kor-

mányzó szabályoknak a kodifikálásához. Kézdiszentléken a XVI. század végén a Tarnóczy Sebestyén udvarában fenntartott és működő iskola oktatója szintén „regulák” egybegyűjtője, valamint szerzője a *Rendtartás az deákságrul* címet hordozó iskolaközösségi statútumnak. Pápai Páriz Ferenc iskolai rendtartástervezetében szintén a fiatalok communitásának az életrendjét írja elő „a régi jó szokás és törvény szerént”, s még hány példát idézhetnénk csak abból a körből is. A marosvásárhelyi *ispotály* 1722-es 23 pontos rendtartása még Bethlen Gábor korabeli szokásról is tudósít. S ha van iskolának, ispotálynak, koldusintézetnek normagyűjteménye, miért ne lenne a börtönöknek is, hiszen az együtt szenvedők, bűnhődők testületében szintén kell a kor mentalitása szerint a jogállapot, mint ahogyan azt a székelyudvarhelyi 1734. évi *tömlőctartói utasításból* megtudhatjuk. Ott pedig, ahol a közösségi egybetartozás és sok-sok együttes cselekedet, többféle kapcsolat kíván statútumot — *a céhek világában* —, szintén nélkülözhetetlen a céhszabályzat, „a jogrendtartás”. Azok számára pedig, akik bányákban dolgoznak, vagy egy-egy hámor körül kiváltságos státusban élnek, szintén „különös” bíraskodási, ún. „hámori fórum” szabja ki a helytelen magatartást illető büntetést.

Jellemző, de érthető módon minden kis sajátos életközösség, különösen ha privilégium jussán még kollektív, korporatív szabadságjogok őrizője is, s ha még önálló ítélkező fórum, valaminő bírói szék felett ugyancsak rendelkezik, rendszerint megfogalmazza a maga statútumát.

A nagyenyedi kollégium ősi törvényei, az 1580. évi gyulafehérváriak, amelyeket a marosvásárhelyiek is átvesznek, szólnak arról, hogy „Sérelemért magának senki eleget ne vegyen...” Kell tehát a konfliktust megoldó, a vétkeiséget mérlegelő és minősítő pártatlan kül-

ső és felső erő, amely az ökológiai állapotából kiemeli a közösséget. Még nagyobb gonddal intézkednek a falvak lakói afelől, hogy tudhassa mindenki, mi illő, mi becsülendő, mi helyes, helytelen, kinek mihez kell tartania magát, azért, hogy „vetélkedésre”, vitára, erőszakoskodásra ne kerüljön sor. Nos, ha a hajdanvoltak rendkívánó, -teremtő, lényegében „társadalmat” építő szándékát, eredményeit becsülni tudjuk, szintén tiszteltet kell felidézni azt a gondosságot és jogérzéklet, amellyel eleink a békességes, szép nyugodalmú élet előfeltételeit is igyekeztek megteremteni.

Kevés hézagot, rést hagyni a jogrendben és minden részletet szabályozni csak az tud, aki előre minden lehetséges esetre gondol. Példázaért hadd forduljunk a falujegyzőkönyvekhez, hiszen a falutörvények lehetővé teszik annak ellenőrzését, hogy a székely falvak mit és hogyan, milyen kiterjedtségben, mélységben szabályoznak. Az árkosiak 1826-ban a sertéspásztor tennivalóit veszik számba. Ekkor vetik papírra a következő szavakat: „és mivel az ennek előtti megírott és praedecessorainkról reánk maradt törvényeinkben világos nyomát a *malacoknak meghatározásáról* nem látjuk...”, pótló articulussal kell kiteljesíteni a törvényt, hiszen ahol tiszta meghatározottság nincs, ottan sok a „controversia” és a „zenebona”. A taplocaiak a csíksomlyói rendháznak a falu közföldjéből átengednek egy kaszálórétet, amelyért cserébe egyházi szolgálatokat kérnek; de nem általában, hanem pontosan négy paragrafusba foglaltan és részletezőn meghatározva. Amikor pedig téglát vetnek a templom számára közmunkát vállalva, ma szinte csodálkozásra készítő aprólékos gonddal, tempós mindenre gondolással szabják meg: hányan, hányszor, mennyi téglát vetnek, milyen rendben, honnan és mennyi fát kell szállítaniuk, hogyan kell a téglát kivetni és kiégetni, milyen előírtan egyöntetű

formát kell használni, s milyen minőségűnek kell lennie a téglának. A falutörvények között tartalmáért külön is érdemes megsejmlélni azt, amelyik hat falu népének egyesített akaratából születik azért, hogy rendezze a lovak sörényét, farokszőrét levágók dolgát. Bizony még mosolyra készítő is volna ez, ha nem lenne a kisémberek hétköznapi életrendjének igen fontos eleme mindaz, ami ehhez a kérdéskörhöz kapcsolódik. Az viszont már megborzongató, ahogyan a bölöniek 1690-ban megal- kotják a háború, a harc, a végveszedelem óráira a templomerődbe, a várba szorulás törvényes rendjét, a megmaradás vagy pusztulás „rendtartását”.

Déván, 1616. május 20-án Bethlen Gábor, Erdély fejedelme a háborúba induló seregnek készít 24 pontos instrukciót, hadi rendtartást, „törvényt” a hadakozásra. Ő a határozott célra egybeszervezett katonai, emberi közösség működési szabályzatát alkotja meg, világosan rögzítve az igényeket, az előre látható magatartásoknak medret, korlátokat szabva, rendet, szervezetséget, kiszámíthatóságot teremtve. Valahogy a kor vélekedéseinek összefüggésrendjében és egyetemességében a nagy fejedelem és az árkosi, taplocai, bölöni falutanácsbeli eljáró rokonítható: mindenik teszi azt, amit tennie kell, és megkísérli pontosan, színtesen, értelmesen végezni el munkáját, *a köz javára szolgálóan* betölteni a törvényalkotó nehéz szerepkörét.

Ahhoz, hogy a szokásjogot írásba foglalják, a szabadság, az önrendelkezés és a társadalmi felelősség-tudat mellett serkentő tényezőként szükséges az írásbeliség bizonyos fejlettségi foka is. A falujegyzőkönyvekről szólva régebben már írtunk arról, hogy a nyugat-európai középkori faluközösségek ún. falukönyveket vezettek, s az e tájak múltját feldolgozó historikusok sok szép, értékes monográfiát alkothattak a Markbücher, Haingerichtsbücher, Voltingsbücher, Register

tanulmányozását követően. Mariusz Kulczykowski az *Annales* hasábjain arról ír, hogy a keleti hegyvidéki parasztság ipari tevékenységéhez is sok támpontot talál Andrychow falujegyzőkönyvében. Szabó István szintén Európa keletibb tájairól tudósít, fájlatva azt, hogy „a középkorból csak néhány székely falu törvénykönyvét vagy legalábbis néhány jogszabályát ismerhetjük meg. Létrejöttük — teszi hozzá — minden bizonnyal összefügg a székely társadalom szabadságával.” Jóllehet az újabb kutatás a hasonló forrásokat sokkal nagyobb számban tárta fel, mint ahogyan az reális becsléssel is előrelátható lett volna, makacsul tartja magát (az a különben logikusnak látszó) következtetés, hogy nem lehet ott paraszti írásbeliség, ahol írástudatlan és szabadságtól megfosztott a paraszt. Nos, valóban: ami általános, az az, hogy a falvak népének nagy része nem ismeri a betűt, és saját kézzel írt vallomást nem hagyhat ránk életéről. Van azonban már a fejedelemség korabeli székely székekben egy, a faluhoz közel álló, második vonalbeli, nem hivatásos jogtudó, szépen fogalmazó kisnemesi, lófői réteg, amely együtt a deákokkal, papokkal a paraszti szó leírására szívesen vállalkozik. Hovatovább pedig mind szélesebbé válik a falusi, a paraszti írástudók tábora is.

Ennek a folyamatnak a kezdeteiről tudósít Jakó Zsigmond: „Valóban — írja —, a XVI. század második felében Erdély magyar lakossága körében ugrásszerűen megnőtt az írástudók száma. Az írás ismerete ekkor már társadalmi követelmény volt a nemesség körében is. Még fokozottabban ez a helyzet a városok és mezővárosok iparos lakóinál. De ugyanabban az időszakban a falusi környezetben szintén megsaporodtak az ún. parasztdeákok, tehát az olyan személyek, akik írástudók ugyan, de csak az anyanyelvükön. Főként a székelyföldi szabad társadalomban figyelhető meg az

anyanyelvű íráshasználat gyors terjedése a falvakon.” Jellemző módon Szabó T. Attila is úgy véli, hogy a peres eljárásokban a XVI. század második felétől kezdve kerül előtérbe a magyar jogi műnyelv, „persze úgy, hogy a magyar »szakmai« nyelvbe latin szókapcsolatokat, sőt nagyon gyakran egész mondatokat vegyítenek bele”. A XVIII. század eleji székelyudvarhelyi kollégiumi könyvtár számára hagyakozók példája és sok más jelenség igazolja, hogy a szegényes gazdasági szint ellenére a könyvgyűjtés és -hagyományozás szokássá, az írásbeliség és könyvkultúra meggyökeresedetté vált. A XVIII. század második felétől, valójában a feudalizmus utolsó évszázadában, igen-igen megnövekszik a tollforgató falulakók száma. A határőrség iskolapolitikája — Benkő Samu elemzése tanúsítja — szintén számottevő előrelendítője ennek a folyamatnak. Számos az iskolát elmarasztaló vagy dicsérő, gyakori az analfabetizmust panaszoló és ugyancsak sok a székelyek írni-olvasni tudását lelkesen, büszkén dicsérő korabeli adat-szolgáltató. Úgy véljük, a mérleg nyelvét nem kell valamelyik irányba elhajlítani, valójában az az ide-oda lengésével mutatja a valóságos helyzetet: azt, hogy az általános erdélyi lemaradottság keretében korán megindult itt és a feudális feltételek közepette igen magas csúcsokra jutott fel az iskolai oktatás és a paraszti írásbeliség. Benda Kálmán idézi azokat a XVIII. század végi nyugat-európai adatokat, amelyek szerint az ottani parasztságnak legfőlőbb tíz százaléka tudott olvasni. Ha ennél többet nem is mutathatunk ki minálunk, de azért felelősséget merünk vállalni, hogy a falutörvényalkotó székelyek mikrokozmoszában sem volt ennél alacsonyabb az arányszám. Meggondolkoztató például, hogy 1807-ben Lécfalva falutörvényét 61 személy írja alá, s közülük huszonnégy az írástudatlan, vagy az olyan, aki más okból ad megbízást neve leírására.

Árkos sokat idézett faluközösségében 1566-ban már iskola működik. Nagyborosnyón 1607-ben van scholamester. Sőt az alsócsernátoni csodálatos falutörvény szülőfalujában — jóllehet „nem eléggé bizonyos” a tanúsítás — az iskoláztatásra már a feudalizmus kezdeti szakaszából van jelzés. Az viszont igazolható, hogy 1715-ben a pap és a scholamester egymás közti viszonyát szabályozni kell. (Mi magunk is azzal a soha, pillanatig sem feledhető jóérzéssel élünk, hogy Imreh János a XVI. század végi harcokban való halála előtt Háromszéken — Kelemen Lajos tanúsítása szerint — ludi magisterként munkálkodott.)

A sepsibodoki schola azonban arra is példa, hogy az iskola nem mindig az igen magas képzettségű oktató műhelye. Jóllehet ez még nem föltétlenül jelentett sikertelen tanítást is. Hadd idézzem Berecz Gyula monográfiájából azt, hogy itt 1784-től Kovács István tanított, akiről azt is tudjuk, hogy „a Mikó grófoknál mint asztalosinas szolgál, de mert igen értelmes és jóhangú fiú volt, a grófok bodoki mesternek állították be. Az iskolába járó gyermekek száma akkor még csak 15—20 között ingadozott... Kovács igen jól elvégezte dolgait; úgy tanításának sikeréről, mint énekvezéri működéséről a leghízelgőbb nyilatkozatokat találjuk. Iskolahelyiségül a tanító lakásán egy külön szoba szolgált, míg a leckét a rektor úr lakására jártak felmondani. Jellemző, hogy Kovács István egész 1830-ig, tehát 46 évig működött. Községében nagy népszerűségnek örvendett.”

A faluközösség életrendje megkövetelte a fiatalok részvételét a pásztorlásban. 1757-ben lófő, a csíkcsicsói Balló András vallja, hogy „marhákkal és juhokkal hét-nyolc s több esztendő s koromban... jártam...” 1829. július 30-án Kolozsváron Kovács Miklós erdélyi püspök Háromszék, a Barcaság, Felcsík, Gyergyó falvaiban, az udvarhelyi és marosvásárhelyi distriktusokban tett

látogatását elemzi. Az iskoláztatás dolgát panaszolja, s főleg azt, hogy „oskolaház nincs vagy romlandó”, a gyermekek pedig csak télen járnak iskolába, nyáron pásztorolnak.

Az írásbeliség funkcionális létezését talán nem is annyira az iskola, a tanító igazolja, mint a falubeli sokféle jegyzőkönyv vezetésének meggyökeresedett gyakorlata.

A két Oláhfalunak 1620—1655 között már van jegyzőkönyve. Szemerján 1665-től ismereteseek az egyházi protocollumok, a csíkkozmásit pedig 1688-ból említik. 1666-ban az alsócsernátoniak falukönyvéről adnak hírt forrásaink. 1707-ben a központi kormány felügyelő biztosai a kvártélyok elosztása miatt a falubeliek regestrumait kéri be. A történetíró Cserei Mihály 1735-ben öccsének írott levelében megemlíti, hogy büntetés elől menekülő emberének Bölönben szombaton lesz törvénye, s „az protocollumból — fűzi hozzá — kivettem ugyan az kegyelmed ellene való actióját”. Szentkatolnán 1790-ben a határbíró is vezet írásos feljegyzéseket „az hajtásról és károkról”, de van a homoródszentmártoninak is hasonló kimutatása. A köpeciek jegyzőkönyvéből pedig (XVIII—XIX. század) kis birtokösszeírások, szerződések, tanúvallatások másolatait adhatja ki Pető József nótárius. (A faluközösségi vitákban, perekben sokszor idéznek, be is mutatnak régi, évszázadot megért iratokat. Csíktaplocán 1781-ben olyan belső jószágról van szó, amelyet bizonyíthatólag 1652-ben vásároltak; egy másik ügyben pedig 1676-ból való a „contractus”. 1782-ben Csíkjenőfalván Kósza Benedek 1668. június 8-án kelt regestrumával tanúsítják egy darab föld jogi természetét. Az élet más területein tehát sok írás keletkezik; tisztelik ezeket, és őrizésükre is gondolnak.) A falujegyzőkönyvekből már közöltünk mi magunk is szűkre szabottabb válogatást. A határőr-

ségnél „regnáló” Leopold kapitány 1832-ben kisbaco-
ni keltezésű parancsában már a következő jegyzőköny-
veket követeli meg: 1. a falugyűlések végzéseiről, 2.
a communitás törvényes dolgairól, a Civile Forumon
hozott ítéletekről szólót, 3. a felsőbbség parancsolatait
tartalmazót, 4. a bevételekről és kiadásokról vezetett
protocollumot. Benedek Eleknek is volt „nagyapója”,
aki nemcsak gyümölcsfákat ültetett Kisbaconban a
XIX. század hajnalán, hanem a kapitány, a tisztség pa-
rancsolta jegyzőkönyvek egyik tollnoka is volt: „Lúd-
pennával rajzolt gömbölyű betűi mind egy-egy nevető
gyöngyszem. Minden mondata — írja unokai minősé-
gében lelkesen Elek nagyapó —, mit kontraktusokba,
protokollumokba vésett, kerek mondat, nincs egy he-
nye szava. Pedig iskolája a falusi, akkor még latin sza-
vakat is tanító iskola volt, s a katonaélet! A katonaélet
tizenkét esztendeje. Többet idegen tartományokban,
mint a haza földjén. Mégis magyar betű volt az ő betű-
je, s nem az a jobbra dülő, amely a Bach-korszakból
maradt ránk örökül.”

9. AZ ŐSI RENDTARTÁSTÓL A KODIFIKÁLÁSIG ÉS A RENDELETÖZÖNIG

A feudális Erdélyben nagyon hosszú út vezetett a régies
formáktól és jogviszonyoktól az újakig. Nem véletlenül
láttatja Pierre Chaunu az egész „klasszikus” Európát
mint olyan szerkezetet, amelyben a lakosság 85 %-a to-
vábbra is a faluközösségek és az uradalmak „nagyjából
meginthathatatlanul szilárd keretei között él”. A nagy
polgári forradalomig Franciaország népe is úgy jut el,
hogy még őrzi a múltbeli feudális agráralkotmányt.
Ezért jelöli meg E. J. Hobsbawm az agrárkérdést világ-
méretekben is a születő tőkés rendszer alapvető problé-

májának. Határozottan állítja: „1789-ben a világ túlnyomórészt falusias volt, s aki ezt a tényt szem elől téveszti, az sohasem értheti meg a világot.” Nos, ez a falusiasság magába foglalta a közösségi jelleget is. Az említett tömbösödés, a „rész-egészek” kialakulása sokasította azokat az alakulatokat, formációkat, amelyek legtöbbje nem volt sem szervezet, sem egyszerűen csak intézmény, hanem szerves emberi közösség, communitás. Ezeket a kisebb nagyságrendű és zártabb organizmusokat pedig nem csupán hosszas élettartam jellemezte, hanem az is, hogy sajátos gondjuknak tekintették, lényegüket meghatározó feladatként ápolták a megőrzést, a már létező viszonyok, állapotok fenntartását. S ahogyan az ősökre hivatkozva szentesítették a maguk működési normáit, láttuk, szívesen hirdették életrendjük megváltoztathatatlanságát, az örökkévalóságra való alkalmatosságát is.

A szokásszerűség társadalmának zárt kisközösségei tehát konzervatív szellemiségűek. Kereteikben a különös, a sajátos virágzik tovább, és jóllehet a XVIII. században néhány háromszéki település mintául veszi némelyik szomszédos communitás teljesebb, szebben jobban kidolgozott státútumát, valójában nincs egységes székely falutörvény, hanem sok-sok faluközösségnek van külön szokásjogi rendje. (Nagy eltérések természetesen nem lehetnek közöttük, hiszen a jog a valós élet képét hordozza, és az, ha nem is eléggé azonos, csak egy mintáról kiszabott.) Érthető azonban, hogy a fejedelmi korban — a korai központosított államhatalom szilárdabb szerkezetében — már fölbukkannak a jogélet egységesítését célzó törekvések.

A külön székely szokásjog összeírására 1555-ben — országgyűlési felszólítás nyomán — került sor. Az ősi törvényeket a hagyomány szerint Udvarhelyen kodifikálók azonban nem jutottak el a falusi jellegű joggya-

korlat számbavételéig. Erdélyi szinten 1619-ben megszületett a gyulafehérvári diétán jóváhagyott egységesített perrendtartás (a „Specimen juridici processus”). A „decrétumok” sokasága serkentette összefoglalásra Bethlen Gábor után a két Rákóczi is. 1659-ben az Approbatae Constitutiones, 1669-ben a Compilatae Constitutiones foglalja egybe az erdélyi végzéseket, de természetesen szintén csak az országos érvényűeket és jóváhagyottságúakat. A faluéletet szabályozó articulusok ugyan nem hiányzanak lapjaikról, maga a faluközségi jogalkotás azonban továbbra is szabad terrénum marad.

A kodifikálás számára igazán érett feltételeket a Habsburg-abszolutizmus időszakában találunk. Már maga az a körülmény, hogy a felvilágosodás a személyi szabadság számára töri a parlagot, azt sugallja a központi kormányzatnak, hogy a sok-sok alakulatban ősi, tradicionális formák, jogszabályok kötöttségében élő embereket szabadítsa fel. A fiziokraták nem véletlenül építik ki elméletüket a természetes, az isteni rendről, amelybe beavatkozni tilalmas, s hagyni kell az állampolgárt kötetlenül cselekedni. Az osztrák felvilágosodás korabeli uralkodók azonban elsősorban hatalmas, viszonylag egységes birodalom építésén munkálkodnak. A jozefinizmus gyakorlatában már az egységes monarchia megteremtése érdekében más célkitűzés is hangsúlyosabbá válik; II. József császár a soknemzetiségű, rendkívül változatos tradíciókat éltető, seregnyi kisközség konzervatív normarendjébe beleépült alattvalók halmazából kíván központosítottabb és homogénizáltabb, korszerűbb államszerkezetet kialakítani.

Az előzőekben azt mondtuk a szokásjogról, hogy az a parlagon, az ugarnak hagyott területen virágzik. Ilyen művelésbe be nem fogott terület minden „rész-

egész”, a rendiségbeli társadalmi alakulatok többsége, köztük a faluközösség is. Érthető tehát, hogy a centralizálók a tradicionális formációk önállóságát, belső kohézióját úgy akarták gyengíteni, hogy törvényalkotási autonómiájukat támadták. Még akkor is, ha a kisebb szerkezeti egység nem volt helytelenül, rosszul szabályozott, az országos szintű, a „legfelsőbb”, az „udvari” jogalkotás szívesen újrarendezte a viszonyait, megajándékozta a maga normáival. Ezek lehettek sokszor korszerűek, talán még haladást szolgálók is, de hozzájuk tapadt a bomlasztási szándék, az az akarat, hogy kiküszöböltesse az ősiség szentesítette hagyományos végzések, s helyükbe lépjenek *a mindenhol egyforma elvet és gyakorlatot rendszeresítő*, parancsba adott rendeletek. Amikor 1786-ban a megyei önkormányzat teljes megszüntetését latolgatja, II. József azt írja: „A megye egy kis része a királyságnak. Nem azért nevezem kicsinek, mert jelentéktelen lenne, hanem azért, mert a királyság körülbelül 43 hasonló részre oszlik. *Ez a rész azonban az irányítást kizárólag csak az egésztől kaphatja.*”

Fritz Hartung a felvilágosult despota országvezetői feladatának általában azt tekinti, hogy elismerje, proklamálja és tiszteletben tartassa a természetjogot, és biztosítsa a természetes rendet, a „l'ordre naturel” szabad uralmát. Ugyanő állapítja meg azt is, hogy II. József császár egyedüli uralkodása évtizedében 6000-nél több törvénnyel és rendelettel árasztotta el alattvalóit. Az eddigiekből leszűrhető az a következtetés, hogy a falutörvények világát kívülről támadó központi hatalom beavatkozása nem is olyan könnyen minősíthető. Hiszen lehetne azt a szükségszerű fejlődésmenetet, a köz javát és a közösség jövődjét szolgáló tevékenységként nagyra értékelni. S lehet, ha nem is lebecsülőn, de bizalmatlanul szemlélni, látva azt, hogy a sűrű rendelkez-

zések célja nem a szerkezetet fenntartó avult termelési viszonyok felbomlasztása, nem a feudalizmus megszüntetése, hanem a dinasztikus érdek szolgálata, a korhadtt épületnek reform-bürokrácia szállította támaszokkal való aládúcolása; a korszerűsítés okán, ürügyén a sajátos életviszonyokat még mindig megfelelően szolgáló hagyományok szétzúzása.

A mind több rendelet, a sokszínű, helyi szabályozás egyként arra kényszerítette a központosító, egységesítő szándékú bécsi kormányzatot, hogy sürgesse az általános érvényű összefoglalások megszerkesztését. 1732 és 1787 között a vallás, az úrbériség, a tanügy, az erdőügy, a törvénykezés, a büntetőjog terén születtek kodifikálások, nem is szólva a sok elvi jellegű rendeletről, döntésről. A XVIII. századi erdélyi kodifikációs törekvések történetét — a jogélet birodalmi összefüggésrendjében — nyomozó Hajdu Lajos tudósít a Codex Theresianus Transsylvanicus 1764-ben való elkészültéről. A tervezet első részében a jogról általában szóló titulusok között az 5. *a szokásról*, a 6. *a helységek statútumairól*, a második rész 17. címe pedig *a városi és falusi elöljáróságokról* szól.

A falusi törvények egységesítését még külön is megkísérlik végrehajtani. Ennek előmunkálatai során igyekeznek begyűjteni minden helyi kiváltságot, jogszokást tartalmazó iratot, s bekérik következésképpen a falutörvényeket is. Ozsdola végzéseinek bevezető sorából megtudható, hogy „Mostani ozsdolai falus hűtös bíró primipilus Szőcs János idejében érkezvén kemény parancsolat az nemes székely gyalog regimenttől de dato ut in praemissis, nemkülönben nemes Kézdiszéknek mostani érdemes vicekirálybírája, tekintetes Dombi Balázs úr által, de dato 1774. die ut supra, a méltóságos királyi gubernium comissiójából, hogy *amely faluknak írásból álló törvényei vadnak*, azokat a méltóságos ne-

mes háromszéki inclyta Continua Táblára *adják be.*” Bardóc-fiúszék 1775. február 20-án jelenti: „Nem régiben mihozzánk jött comisiójában parancsolja a méltóságos királyi gubernium, hogy minden helységek *magok constitutiójukat*, melyeket eleitől fogva tettenek, s melyekkel éltenek, azokat öszveszedvén, a királyi guberniumnak *küldjék fel.*” Az udvarhelyszéki levéltárban pedig a „locales Constitutiones” tárgyában kiadott 1774. évi 7573. számú guberniumi rendelet szintén megtalálható. Trócsányi Zsolt kérésünkre végzett kutatásai is igazolják, hogy az 1774:7573. számú rendelet nyomán mindenféle helyi privilégiumot, statútumot bekértek. Az Országos Levéltárban őrzött anyag azonban nem nagy, ami tanúsítja a megyék, székek ellenállását. A „Privilegia et constitutiones jurisdictionum” elnevezésű állagban 1785-ből található nagyobb számmal városi kiváltságlevél-másolatok, falutörvények azonban nem. „A Gubernium — állapítja meg Trócsányi — 1799 elején (G. P. 1799:159. számmal) még egyszer rádörrent a törvényhatóságokra constitúióik ügyében. Erre is érkezett egy csomó válasz; székelyföldi belőle: Marosszék constitúiói (1718) és a Bereckéi.”

A helyi statútumok 1785. évbeli ismételt napirendre tűzése bizonyára kapcsolatos II. József igazgatási reformjával. A kancellária csaknem 700 kérdést tartalmazó „Questiones” címet viselő okmánya arra vet fényt, hogy kerületeiknek milyen alapos megismerését várta el a császár a főispánoktól. A „Kérdések” jó néhány esetben a falu igazgatására vonatkoznak, s a vezetőknek még a falu megalkotta szabályok felől is érdeklődniük kell. Ennek a birodalmi jellegű nagyobb uniformizáló hullámnak bizonyítéka az is, hogy Erdélyben szintén 1775-ből valók Szerdahely, Szászrégen, Szászváros statútumai. Ugyancsak az ezeket közlő Fr. Schuler-Libloy ismertet meg bennünket azokkal az 1797-ben írásba fog-

lalt szabályokkal, amelyeket a szász közösségek („Sächsischen Communitäten”) az 1795. június 22-i udvari leirat nyomán fogalmaztak meg. Ezt a helyi státumkodifikálást követi az 1804-es, majd az 1805-ös évbeli („Auszug aus den Regulativ-Punkten des Jahres 1805 für die Ortschaften der Stuhle und Distrikte”). Ez utóbbiban a bíróválasztás módjáról, az igazgatási, valamint a törvénykezési eljárásokról, a közösség gazdálkodásáról és számadásvezetéséről éppúgy szó van, mint az iskoláról vagy az egyház és falutag viszonyáról.

Közbe kell iktatnunk egy, az összehasonlító történetvizsgálat tág lehetőségeire utaló *párhuzamosságot*. Azt nevezetesen, hogy Havasalföldön szintén ebben az időszakban sokasodnak meg a falu életét is részletesen szabályozó, egységesítő, összefoglaló jellegű jogi kódexek. Az 1775–1782. évekbelieket Valentin Al. Georgescu és Emanuela Popescu szövegközlése és feldolgozása nyomán tanulmányozhattuk, és egybevetettük a Habsburg-birodalom hasonló kormányzati elképzeléseivel (lásd például a „Pravilele pentru plugari” címűt). A népi jogszokások összegyűjtését szorgalmazó Bogdan Petriceicu Hasdeu pedig azokra a részleges kodifikálásokra utal, amelyeket a franciák, németek, spanyolok és olaszok végeztek el a Coutume, Weisthümer, Fueros, Statuta stb. elnevezésű gyűjteményeikben.

Erdélyhez visszatérve, itt a társadalmi harcok, a politikai küzdelmek erőteljesebbé válásával a reformkor útkereső lázában a jobbágyság megszüntetése, az örökváltság vagy úrbérrendezés dilemmája mellett a falusi igazgatás jobbítása, a helyi önkormányzat és szabályalkotás megőrzése vagy elvetése ugyancsak szóba került. A faluigazgatásra vonatkozó 1842. évbeli törvényjavaslat („Faluk beligazgatásáról a magyar és székely nemzet kebelében”) azonban inkább csak a jobbágyfalura, úr és úrbéres viszonyára figyelmez. A marosszéki követ

óvást jegyeztet be ellene. Az Erdélyi Híradó sem foglalkozik alaposabban vele, de Kemény Zsigmond és mások vitatják a kodifikáció kérdését. Mi is hadd mondjuk meg: falusi törvényalkotók szakjogi szempontból is igen sok többre értékelhető statútumot szerkesztettek, magasabb rendűt annál, mint amilyent a kiküldöttek a diétának prezentáltak.

A községi törvénykönyv, amely már országos érvényű rendelkezéseket, uniformizált viszonyokat kényszerít rá a falusi állampolgárookra, nem született meg. Maradt tehát az egyes kérdéseket esetenként szabályozó döntések rendszere, maradt a rendeletözönlés, sokasodott a minden jogi vonatkozást felvető mindennapi probléma láttán tollat ragadó és rendelkező hivatalnok. A Székelyföldön ezek sorában is külön társadalomformáló erőtenyezőkké váltak a jogalkotó katonák, a jogalkotó falusbíráknak és hűtőseiknek versenyt támasztó határőrvisztek. A szék és az uradalom természetesen szintén élénkebb tevékenységbe kezdett a határőrvidéken. Kellett, ha nem akarták átengedni a terepet és kiharcolt jogaikat a velük szemben hatalmi túlsúlyra törekedő és gyakran ellenséges határőrezredek parancsnokainak.

Jelképként is felmutathatjuk a feudalizmus utolsó évszázadának jellemzésére a falu ládájában ekkor megott-honosodott új protocollumot, a *Parancsolatok könyvét*, amelyben jól, rosszul, hiányosan (hiszen mindent bejegyezni lehetetlen lett volna) ott sorakoztak fel az udvar, a főkormányshék, a megye vagy shék, a határőrség különböző rangú vezetőinek parancsolatai. II. József „1782. évi decretuma” nyomán a gubernium általánosan kötelezővé teszi e jegyzőkönyvfajta vezetését, és a román nyelvű rendelkezés a papságot, más intézkedés pedig a nótáriust bízza meg e feladattal.

Háromshék, Csík-, Gyergyó- és Kászonsshék, vala-

mint Bardóc-fiúszék népe Rákóczi kurucainak veresége után 1764-ben ismét fegyvert fogott, de most már parancsra. A vezénylők pedig igen fontos szerepkört vállaltak, ők léptek a hajdani „teljes falu” örökébe jogalkotóként. A falutörvénynek már volt egy régi társa, többé-kevésbé elismert és tisztelt fölöttese: a széki statútum. Most emellé, vagy talán inkább helyébe furakodón, megjelentek a naponkénti katonatiszti rendelkezések, valamint ezek új formája, a falutörvénypótló, helyettesítő, annak örökébe lépő „*Regement parancsolat*”, „*Instrukció*” és így tovább.

A tisztikar egyes tagjai rádöbbentek arra is, hogy a sokféle irányítás zavart okoz, a sokféle rendtartás nagy rendetlenséget teremt. Jellemző, hogy V. Huth kapitány Ilyefalván 1772 novemberében (jóllehet a bírának külön utasítást szerkeszt) úgy véli, kell a jó, egységes, jóváhagyott rendtartás, és ezért elrendeli: „Minden bíró írásban nekem adja be, hogyha falu vagy városi törvények le vadnak-e írva, kitől vannak subscribálva és confirmálva, mely esztendőől fogva és melyik napon adták ki. Ha már egyik vagy másik faluban nem volnának leírva, tehát a bíró és hűtösök a compossessorok egyetértsenek, hogy újra leírassák és revideálják, melyeket én subscribálni fogom.” 1774 júliusában ugyanő a némely falvak régi törvényeiben meglévő szokásokat szeretné bevezetni „minden helységekben”. A falutörvény tisztí, rendeleti kodifikálása tehát szándékában volt több, jogérzékkal megáldottabb katonának. Kezdetben a szék és a katonaság rendelkezéseit kívánták egyeztetni. Ily módon vett részt közös értekezleten Csíkkozmánson 1775. szeptember 14-én több jeles személyiség, megalkotva a 15 pontba foglalt határrendtartást, a „közönséges jókra szolgálókat”, amelyek azonban a két státus közötti jó harmóniát is biztosítani hivatottak. A két „státus” képviselői a következők: mi-

litáris részről „mint elnök” „Méltóságos Generális Brigadéros gróf Gyulai Sámuel de Marosnémeti”, továbbá „Emanuel Carato Colonellus, az első Székely Regementnek Commendánsa”, s mellettük még egy alezredes, főstrázsamester, hadügyi biztos és alhadnagy. A „provinciális részről” kevésbé népes és rangos a küldöttség, de szintén nem jelentéktelen személyiségekből álló. A szék képviselőjében a háromszéki királybíró és a Continua Tábla nótáriusa hagyja jóvá a végzéseket.

Más alkalommal ugyanazt a határozatot közli a csík-, gyergyó- és kászonszékiekkel a tisztség, amit a faluszéki bíráskodásról a háromszékieknek hirdetnek ki.

Voltak olyanok is, akik az ősi falutörvényekből és a bécsi, a katonai érdekektől befolyásolt rendeletekből kíséreltek meg összeszőni új, sajátos rendtartást, „tiszti” falutörvényt. Íme egyiknek a kezdősorai: „*Rendtartásokról való punctumok*, melyek a nemes 2-dik Székely Regiment commendánsátul, obesteritől, méltóságos Kiss Mihály úr őnagyságától commendója alatt lévő faluknak s lakosoknak jövőendőbeli hasznokra, rendtartásokra parancsolatul kibocsáttatik.” Jellemző módon ez is, mint annyi más „kodifikálás”, a régi, az ősi székely falutörvény elemeire épül. Éppen csak hogy ezekben az instrukciókban a katonatisztek sorából való törvényhozók beleszerkesztenek még mindent, ami „a felséges királyi udvarnak” és a „méltóságos General Commandónak”, tehát a Habsburg-hatalomnak fontos. Van az új paragrafusok között sok hasznos is, ami javára válik a népnek, s van több, amely bizony csak amúgy sem könnyű életét nehezíti. Az alapvető jelentőségű különbség azonban az, hogy ez már nem a falu törvénye, hanem törvény a falunak, hogy ez már nem a közösség ősi szokásainak a foglalata s újaknak a bevezetése, gyakorlatba való átültetése, hanem „parancs”.

A XVII. századbeli udvarhelyszéki falutörvények láttán Jakab Elek büszkén mondja el: „Vigasztaló a közserencsétlenségek között látni a székely községek keblí ügyeinek önkormányzati joguk keretében igazi gyakorlati érzékkel intézését. Ősi szokásaikat helyhatósági szabályokká foglalták össze... a községi életnek oly szervezetet adtak, hogy koruknak és vezérlő férfiaknak becsületére váltak.” Orbán Balázs szintén meleg szavakkal szól Bölön vártörvényéről, dicsérve a falu népének alkotmányos érzékét, demokratikus érzelmeit. Az agrármúlt kutatói közül a népi jogszokások vizsgálói sorából olyan szaktudósok is említhetők, mint Szabó István, Wellmann Imre, Tárkány Szűcs Ernő, akik szintén kivételesen értékes teljesítményként becsülték a korai székely „jogkönyveket”.

Nehéz véka alá rejteni a büszkeséget, kiviláglik az, és talán nem is bűn, ha jogosult. Valljuk meg, mi magunk szintén őszinte megilletődöttséggel vettük mindenkor kezünkbe a székely földművelő nép statútumait, örvendezve, hogy hagyományaink között ezek a becsületünkre való dokumentumok is szerepelnek.

Ezért szükséges, félve valaminő újromantikus szemléletmód akaratlan ébresztésétől is, e fejezet végén elmondani a székely falutörvényekről azt, hogy azok nem egyedülálló, nemcsak a Székelyföldön kivirágzó népi alkotások. Ugyanakkor sietősen azt is hozzá kell fűznünk, hogy átvételről, idegen minták szolgai másolásáról sem beszélhetünk. Tehát nem a fejlett városi polgárok, a művelt nemesek, az előrehaladottabb szomszédok korábbi vagy párhuzamos szabályteremtő képességeinek kisugárzása készítette utánzásra a székely székek népességét. Tehát nem rokontalanul egyedi s nem is utánérzés vagy átvétel a rendtartásuk, hanem:

szükségszerű produktuma a székely faluközösségi életnek. Az ő communitásuk (miként a korszak többi erdélyi közössége vagy tágabb időkeretben több földrész sok embercsoportja) bizonyos feltételek létrejötte nyomán szükségszerűen jut el az önszabályozásig. Majd bizonyos kedvezővé tett körülmények folytán (az autonóm lét biztosítása révén) a paraszti együttélésnek rendet szabó, a termelőmunkának alkalmas keretet kínáló törvények írásba foglalásáig.

Mindenekelőtt arra kell föl hívnunk olvasóink figyelmét, hogy *Erdély vármegyei részein*, a Lakságon, szintén vannak népi, falusi szokásjogi normák, s vannak tehát a jobbágyságokban is. Jakó Zsigmond a gyalui vártartomány településeinek vizsgálata rendjén általános érvényű törvényszerűségként említi azt, hogy „lehetne kutatni a falusi életnek azokat a részleteit, ahol a parasztközség hagyományai, nem pedig a földesúri hatalom voltak a döntők, hogy megismerjük a jobbágyságnak kétségtelenül egyre inkább szűkülő keretek között megnyilvánuló önálló életét”. A helyi igazságszolgáltatásra s más életszektorokra figyelmezve állapítja meg: „a jobbágyság életének voltak a földesúri beavatkozástól mentesen maradt részei”. Nos, itt, ezeken a területeken születtek meg a gyakran csak szóbelileg megfogalmazott jobbági falutörvények. Küküllő megye statútuma 1679-ben határozottan előírja, hogy a gyepűkertet fel nem tevő nemesembert: „azon falusi bírák a *Falu Törvénye* szerint büntessék meg”. A jobbágyságok tehát maguk is törvényalkotók. Gyakran azonban, a XVI—XVII. században, már a földesúr adja ki írott utasításait, földesúri instrukciók pontjaiba foglalva az élet rendjét. Az sem szokatlan, hogy több birtokosa lévén egy-egy településnek, a jobbágytartók egyeznek meg egymással a követendő szabályok dolgában. Arra is van példa azonban, hogy a nemes patró-

nus, possessor vagy azok egyeteme a Faluval egyezik meg, azokkal a szolgáló emberekkel, akiknek minden napjait regulázzák az írott vagy íratlan normák, és akik némelykor éppen jogaik foglalataként és biztosítékként fogadják el a számukra kibocsátott írást.

Az 1592. esztendőben írták meg és 1602-ben egészítették ki például a győrőmonostori határozatot, amely közeli rokona a székely falu e korbeli rendtartásainak. Jellemző módon itt kilenc birtokos nemes nemzetség és az ő jobbágyaik szerződnek. A „monostori nemesek és parasztok között tett végzés”-nek nevezik megállapodásukat, és ha van is annak egy-két olyan pontja, amely jelzi a falu fölötti nemesi uralmat, az sem érdektelen, hogy a bírót nem tisztelő, „megszidogató” possessor éppúgy, mint az, aki a „törvényeket” meg nem tartaná, nagyon nagy, ötvenforintos „vinculumot”, büntetést köteles fizetni. A felvidéki forrói jobbágyok 1601 előtt 12 pontos falutörvényt terjesztenek uraik elé. „Erről pedig nekünk írott könyvünk volt mind falu akaratójából, mind peniglen az uraságtok akaratójából...” — írják, s kéri: „hadd építsünk falu könyvét”.

A nemrég megjelent *román jogtörténet* — *Istoria dreptului românesc* — első kötetében szintén szó esik a szokásjoggal uraival szemben is élni tudó erdélyi parasztságról. A „ius valachicum”, a „kenézség intézménye” mind-mind olyan elemei a román paraszti életrendnek, amelyek mögött ugyancsak ott áll egybefogó keretként a szabályokat fenntartó közösség, az „obșteasaștească”. A görgényi uradalom XVII—XVIII. századi viszonyait vizsgáló Liviu Ursuțiu a falusbíró székét három forintig büntetni jogosult fórumként mutatja be. Ugyanitt további, igen régi hagyomány továbbélését tanúsítja a kenéz elnevezés, valamint a krajnik-szék mint falu feletti föllebbviteli bíróság megléte.

A legkövetlenebbül, korlátozásokat nem ismerően

azonban természetesen a szabadok, a kisnemesek, a különböző libertinusi státust megőrző vagy megszerző néprétegek hozhatnak önrendelkezésük bizonyságaként falusi statútumokat. A „*nemesi községek*” még a földesúri hatalom alatt álló jobbágyszabályok kereteiben is külön szerveződhetek, élükön rendszerint hadnaggyal és természetesen — a székely faluéhoz hasonló — normákkal és az ítélkezést megörökítő jegyzőkönyvekkel, Erdélyben a legismertebb 1652-ből való. „Az rettegi egész nemesség magok szabad akaratajok szerint és subscriptiójok alatt való uniójok és contractusok...” szerint a közösség élén principális áll, s mellette a szintén szabadon választott assessorok. A tíz pontból álló rendtartás ellen vétőre kimondják: „maradjon magának”, őt igazsággal nem éltetik. (A példákat szaporíthatnók, azonban ez alkalommal csak még a Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle hasábjain megjelent végzésekre hívjuk fel a figyelmet.)

A szabadparaszti, hajdú, a szász, a katonáskodó, várat szolgáló, darabonti rendbe emelkedett román mindegyik élt ezzel a közösségi létet szabályozó lehetőséggel. Camil Mureşannal együtt a romoszi parasztság szász és román közösségében találkoztunk a statútumok medrében folyó élettel. A kővárvidéki román puszkások is pontokba szedték jogaikat és kötelezettségeiket még 1848 után is.

Doboka vármegyében, Magyarújfaluban Csáki Zsigmondné Haller Kata asszony a szentmihályi pusztáját 1736. június 3-án betelepíteni akarja. Punktumokba foglalja a feltételeket, mondván: „Nemesi szabadságban élő emberekből akarván megszállítani a helységet”, azt negyven nyílra, parcellára osztja, és a negyven telepes „hadnagyot tartván magok közül, a taxát az szedje, s ha mi olyas visszavonó, háborgó, veszekedő vagy ragadozó ember találtatnék közöttök, azt a hadnagy cum

consilio kitudhassa szabadosan...” a létesítendő faluközösségből. Az ősi telepítési móddal élő birtokos úrnő önmagától is már a kishemesi falurend formáival ajándékozta meg tehát a még csak születőben levő communitást.

A kis, *a mezővárosi joggal élő* települések „constitutiói”, statútumai már ismertebbek. Köztük ugyanúgy megtalálható a bánffyhungyadi, a berecki, a kézdivásárhelyi, mint sok szász helység rendtartása. Ezek autonómiája természetesen különböző volt, és így például a földesúri függőségbe jutottak kisebb, korlátozottabb jogkörrel rendelkeztek. Ezt tanúsítja a Kolozs megyei Teke vagy a bihari Belényes (az elsőben például 3, a másodikban 6 forint bírságot meg nem haladó ügyben mondhatott ítéletet a mezőváros tanácsa).

Az erdélyi írott jogi népszokások majdani kodifikálójának a királyföldi (német nyelvű) *szász rendtartások* gazdag anyagot és sajátos külön helyi variánsokat kínálnak. Amikor 1880-ban Johann Wolff az erdélyi szászok mezőgazdaságtörténetének adatgyűjtését szorgalmazza a falu- és földközösség képeinek megrajzolásához, a periratok, számadáskönyvek mellett a helyi statútumokat említi fő forrásként. A falutörvények megismertetésében Fr. Schuler-Libloy szerzett kivételes érdemeket. Constitutiones Pagorum Sedis Saxonialis Schaesburgensis címszó alatt 14 falu végzéseit ismerteti. Ismereteseek Oltszakadát, Felek, Oroszcser, Dános rendtartásai is. Fr. Teutsch a bogácsi (bogeschedorfi), 1772 táján megírt erdőrendtartás és pásztorszerződés közlésével ajándékozott meg. Az ismertebb helyhatósági rendszabályok a nagyobb királyi városokból valók. Vannak azonban kisebb mezővárosi jellegűek. Igen részletes Szentágotának 1717-ből való statútuma is.

A specifikus tájegységbeli változatok legbővebb tárháza azonban a faluközösséget alkotó „rész-egészek”,

a szomszédsági szervezetek, az ún. Nachbarschaftok rendtartásai. Ferdinand Tönnies a közösségek elvi kérdéseinek, tipológiájának jelentős értelmezésében éppen úgy foglalkozik ezzel a társadalmi formációval, mint legutóbb Hans-Achim Schubert. (E fejezet gondolatmenetét erősítve, alátámasztva, a Nachbarschaftok e jó ismerője sem tekinti azokat „sajátosan germán vagy európai jelenségnek”, hanem a társadalmi rétegződés bizonyos lépcsőfokának megfelelő jellegzetes képződménynek.) Mindenesetre a sárosi, nagyszőlősi vagy éppen a segesvári rendtartás éppen úgy rendkívül érdekes forrása a falutörvények erdélyi világának, mint Erwin Wittstock legutóbb magyar nyelven megjelent regénye, a *Végítélet Onyirben*, amelyben ezt az oly hosszú kort megért közösségi formát a szerző az első világháború előtti állapotban rajzolja meg.

Mondanunk sem kell, hogy az írásba foglalt normáknak ez a bővebb áradata szintén összefügg a szabadabb társadalmi helyzettel. Így aztán az sem csodálható, hogy a román és a szász szabadparashti jogszokások sok esetben rendkívül összefonódtak, mint ahogyan azt Romosz falujegyzőkönyveiben tanulmányozhattuk is. A szomszédsági intézmény — bizonyára vallási funkciói, az egyházi szervezethez való szorosabb kapcsoltsága miatt is — már zártabb volt. A szász városok külnegyedeiben 1796-tól épültek be a román háztulajdonosok is ebbe a közösségbe. Szászvároson pedig a szászok és a magyarok külön tömörültek, és 1824-ben már három szász és két magyar „szomszédság” állott fenn.

A székely falutörvényekkel rokonítható rendtartásokról szóló híradások oly bőségesek, hogy áradásuknak gátat kell vetnünk. Még inkább eleve kitűzött és parancsoló erejű célkitűzéssé kell válnia ennek a visszafogottságnak akkor, ha az európai peremvidéki-

ségből kilépve, *nyugatabbra* keresünk hasonlatos jelenségeket.

Max Weber panaszkolt ugyan a család, a falu-, a földközösség kérdéskörének feldolgozatlan voltát, azonban ez a vélekedés nála a szaktudományi jellegű magas igényesség szülte elégedetlenség; az ugyanis, ami a falutörvényekből kodifikáltan vagy tájegységenkénti gyűjteményekben ma rendelkezésünkre áll, oly sok, hogy külön ismertető könyvet igényelne. Miránk mindenesetre, majd négy évtizeddel ezelőtt, rendkívüli kutatásra sarkalló erővel hatott Jacob Grimm hétkötetes „*Weistümer*”, falurendtartás-sorozata, amely 1840-től befolyásolta a tudományt (és amelyet a hálás német nép nemrég, 1957-ben ismét publikált). Az osztrák Weistümerk akadémiái kiadása nyomán 1870—1966 között szintén tájegységenként jelent meg tizenhat kötetnyi statútum, a külön kiadottakról nem is beszélve. Ferdinand Tremel Ausztria gazdaság- és társadalomtörténetében elmondja, hogy a városi, mezővárosi jogszabályokkal egyetemben publikálják a falu végzéseit, megdicséri az akadémiát azért, hogy idejében felismerte a „*Weistum*” igen-igen magas forrásértékét, de elmarasztalólag jegyzi meg 1969-ben, hogy a sorozat még nem teljes. Mindenesetre az első világháború után Alfons Dopsch bécsi gazdaság- és művelődéstörténeti szemináriumában a módszeres kutatás Közép-Európát és természetesen az osztrák földet felölelő jelentős műhelye alakult ki.

A német és az osztrák falutörvények mellett természetesen más országokbeli rendtartások is születtek az első ezredfordulótól a késő középkoron és újkoron át, töredékes formában pedig majdnem napjainkig, a második évezred végéig. Mindenesetre a feudális rendszer századaiban ősi, az életviszonyoknak megfelelő közösségi parancs szerint „*rendelkezett*”, és nem önkénye-

sen, hanem ismeretes és szigorú törvény alapján „*ítélkezett*” a falusbíró, a német „*Bauerrichter*”, a „*Schuttermester*”, a fríz „*Kedde*”, az angol „*Wirvens of the Fields*”, a francia „*rois de village*”, de még a norvégiai déli és keleti tanyákon szétszórta élő parasztok szomszédsági szervezetének („*grannesamlag*”) előjárója is.

A formák és az azokat tartósító szabályzatok ereje igen számottevő. „Az erdő szorosan kapcsolódik a falvak életéhez egy emberemlékezet előtti hagyomány révén — írja Pierre Chaunu —, amely a XV. század végén, a XVI. század elején meg tudta védeni és fenn tudta tartani magát, hála az erdőhasználati szokások összegyűjtésének és kinyomtatásának. Saint-Yon 1610-ben közzétett monumentális, ezerszázharmincnyolc lapra terjedő gyűjteménye száznyolcvannyalc szokásról emlékezik meg a teljesség igénye nélkül. A szokás megszabja az erdőhasználat határait, de védelmezi is azokat, egyúttal pedig kincsesbánya a történész számára.”

A forma, a keret, az intézményesség, bárhogyan nevezzük, önmagában is megálló alkotás. Annál is inkább, mert ezek az önszabályozó élettegyüttesek a társadalomszervezet eleven sejtjei. A paraszti lét teljesítményei sorában tehát nem csupán az életet fenntartó föld művelhetővé tétele, az irtás tisztelhető. Kijár a csodálat azoknak a falu- és határformáknak is, amelyek a termelőerők működtetési feltételeit teremtték meg. A kölcsönös igazodást megkövetelő ún. nyomáskényszer, a falusi legeltetési, pásztorlási rend kiépítése, az igazgató és a törvénykezés szilárd szerkezete — mind-mind a gazdasági és társadalmi funkcionalitást szolgálta. Tegyük hozzá, az akkor lehetséges legjobb módon, egyesítve a közösségi és egyéni munkálkodás természeti feltételek és technikai színvonal diktálta követelményeit.

Hogyne volna tehát rokonítható a székely falu törvé-

nye más országbeli, más népcsoportbeli formateremtők, intézményépítők hasonló szabályalkotásával.

Legfeljebb igaz jussunkat védelmezőn örvendhetünk annak, hogy a történelem sorsformáló kérdésfeltevésére egy adott időszakban és igen fontos életterületen elődeink is helyes választ adtak: jelentkeztek arra, miszerint a falusi bíraktól „számot végyenek”.

II. A székely társadalomszerkezetről

1. NÉHÁNY SZÓ

A SZÉKELY TÁRSADALOMSZERKEZETRŐL

A székely faluközösségről szólván, már előljáróban el kell mondanunk, hogy Erdély e részében sajátos volt a társadalom szerkezete. Katonai, határvédő funkciója következtében a székelység jelentős része őrizhette meg szabadságát — hasonlóan más erdélyi, kelet- vagy nyugat-európai szabadparaszti, a jobbágyi függőségtől magát véradóval megoltalmazó társaihoz. A feudalizálódás folyamata során azonban kialakult itt is a földesúri—jobbágyi kapcsolat, és számottevővé növekedett a függőségben élők rétege. A székely székek társadalmi struktúrája tehát rendkívül összetetté vált, és éppen ez a jellegzetessége teszi szükségessé, hogy futó pillantást vessünk alkotóelemeire.

A feudális hierarchia rendje a társadalom piramisának csúcsára a nemességet helyezi. A székely szabadok ősi privilégiumaikat, hajdani jogállásukat védelmezve valójában teljes jogú ember voltukat biztosító nemesemberi státusukat igyekeztek oltalmazni. Közjogi, múltidéző érvek azonban a valósággal szembesítve nem sokat nyomnak a latban. A nemesség jogokat, kötelezettségeket jelentett, velejárója volt általában a jobbágytartás, tehát a földesúri szerepkör, valamint az uralmi helyzet; tagjai alkották általában az „uralkodó” osztályt. Ebbe a társadalmi csoportba a XVIII. században már a székelységnek csak kis hányadát sorolhatjuk. 1767-ben az összes székely székekben a mágnások és a több jobbágytelkes nemesek a lakosságnak még há-

rom százalékát sem teszik ki. Ezt az uralkodó osztálynak tekinthető társadalmi réteget a faluközösség nem is nevezi nemességnek, hanem possessorátusnak. Kell is ez a gyűjtőfogalom, mert ez a kis csoport igen összetett. A valamikori székely előkelőket, primorokat éppen úgy magába foglalja a birtokosok kategóriája, mint az itt megtelepedett vármegyei urakat, de ide sorolhatók például a Mikó, Nemes, Apor, Daniel, Lázár család tagjai, és mások, akik ekkor már szintén feldíszítették magukat grófi és bárói címekkel, az olyan köznemesek, akik a szék szülöttei, valamint azok is, akik egy-egy székely községben birtokolnak több-kevesebb jobbágyselket, de ők maguk a vármegyei részeken otthonosak, ott igazán nagyurak.

Az egy-két jobbágynos, néhány zsellért tartó — valójában tehát birtokosnak minősíthető — lófő (primipilus) vagy a gyalogrendű (pixidárius) székely önmagát nem számítja a possessorátushoz. Ők a „falu”-hoz tartoznak. Ha eltekintünk a rendkívül sok hagyományos, közjogi, vagyoni kritériumtól, két tágabb keretre utaló fogalommal élhetünk mi is, amelyekben a sokszínű társadalmi rétegződésű székelység elhelyezkedik; az egyik a birtokos urak, a possessorok köre, a másik a falu, a community. Így említeni őket a mi esetünkben azért is indokolt, mivel a falujegyzőkönyvekben szintén ez a leggyakoribb elnevezés.

Természetesen a „falu”-hoz nem tartozik hozzá minden eddig még fel nem sorolt, más társadalmi réteg. Közülük elsőként, legrangosabbként az armalistákat említenők. Nevezik még őket egyházhelyi, egyházi nemességnek is. Többségükben egykori szabad székely családok leszármazottai, akik a bizonytalanná váló egyetemleges székely szabadságot kívánták címeres levéllel maguknak személyre szólóan biztosítani. Van közöttük vagyonosabb, néhány jobbágyselkes, de zömmel

szegények, adófizetésre is kötelezettek (ha két jobbágyuk nincs), közmunkák végzésére, falusbíróság viselésére szintén rászorítják őket. Miután a község gazdasági közösségében is mélyen gyökereznek, és az „előkelők”, a „fő-népek” sem vállalják e réteget magukkal egyenrangúnak (1809-ben a háromszéki primorok tiltakoztak az ellen, hogy nevüket az armalistákéval együtt sorolják fel), a faluhoz számíthatnók őket. Az 1703. évi adóügyi összeíróknak kiadott utasításban olvashatjuk az armalistákról, hogy „... nemesek, nemesi levéllel ellátottak, félnemesek, mint Németországban, különösen Sziléziában a szabad gazdák, akik senkinek sem alattvalói, de nekik rendszerint egy vagy néhány jobbágyuk van; adójukat megfizetik”. * Ez a meghatározás módosabb primipilusra is ráillenék, ami szintén azt indokolná, hogy a „falu”-hoz soroljuk őket. Különleges problémáik, köztes helyzetük miatt azonban rendszerint külön tartják számon ezt a réteget, annál is inkább, mert a háromszéki, csík-, gyergyó- és kászsónszéki, valamint Bardóc-fiúszéki falvakban éppen az választja el őket a „falu”-tól, hogy a határőrségtől jó részüknek („nemességüket” bizonyítva) sikerült megmenekednie, és így nem osztoztak a fegyvert viselő egykori primipilusok és pixidáriusok sorsában.

Ugyanabban az 1703. évben keltezett forrásban a primipilusok és pixidáriusok, a lófők és közszekelyek kategóriájáról azt írják, hogy „... lovas- vagy gyalogos-fegyverzettel felszerelt, harcra kész férfiak, kik az erdélyi fejedelem hívására mindenkor kötelesek... táborba vonulni, és az erdélyi fejedelmeknek adót fizetnek”. ** Ez a két társadalmi csoport volt Maros-,

* Háromszék és Csík vármegye adóügyi összeírása 1703-ban (közli Domokos Pál Péter). Történeti Statisztikai Közlemények, 1959. 3. évf., 184.

** Uo.

Udvarhely-, Aranyosszék falvaiban a szabad székelyek hagyományos jogállásának őrizője, valaminő egyház-helyi, kis-, bocskoros nemességhez hasonló státusú népesség, amelyhez hasonló több nyugat-európai társadalom szabadparashti rendje. Bennünket ez utóbbi, a szociológiailag helyes és a történeti irodalomban is meg-honosodott elnevezésnek a használatától időnként csak az hökkent vissza, hogy ők maguk „paraszt”-nak a szé-kelyföldi jobbágyot és zsellért nevezték. A tanúval-latások jegyzőkönyveiben például a primipilus vagy pixidárius jelző áll nevük mellett. A határőrvidékhez tartozó falvakban lassan háttérbe szorulnak a ha-gyományos címek, és lófő vagy darabont helyett megje-lenik, a XVIII. század végén már általánossá válik a huszár- vagy gyalogkatona megjelölés, hiszen a két va-lamikori társadalmi réteg egybemosódott, és a lovon vagy a gyalogosan teljesített katonai szolgálat különíti el most már őket. Jóllehet a huszárok megkísérlik elő-kelebb voltukat éreztetni és elismertetni, valójában a „katonarenden” lévők, a „katonák” külön egységes csoportot alkotnak, csak önmagukat tekintve „széke-lyek”-nek, hiszen szerintük a megőrzött ősi szabad em-beri állapot a lényege a „székely”-ségnek. Jellemző, hogy marosszéki jegyzőkönyvekben a primipilusokat és pixidáriusokat együtt „székelyek”-ként említik, és Benkő Károly kéziratban maradt Marosvásárhely-történetében ugyanerről a két rétegről szólva írja azt, hogy 1809-ben a széki tisztségre felbőszült „széke-lyek” támadásától rettegett a város.

A szabad székelyek gazdasági állapota igen változó, és jóllehet vannak közöttük a telkes jobbágyoknál mó-dosabbak, gyakran találni soraikban elszegényedett, nehezen élő családokat. Olyanokat is, akik büszke „székely”-ként „paraszt”-nál kénytelenek szolgálni. Anyagi helyzet és társadalmi, jogi állapot tehát már

nem esik egybe. Az, ami a jobbágyot és a szabadot megkülönbözteti egymástól, az az osztályrészükül jutó szabadság vagy függőség különböző mértéke és formája.

A szintén a „falu”-hoz tartozó, a társadalmi hierarchia alsó fokán elhelyezkedő jobbágyokról és zsellérek-ről — a kutatások elmaradott volta miatt — igen keveset tudunk. Helyzetük alapján véve ugyanolyan, mint a többi szolgáló emberé Erdély feudális szerkezetében. A különböző korszakokban, változó módon függőségbe jutó csoportok állapotát tekintve azonban fellelhetők eltérések; és egészében véve is más a helyzetük ott, ahol szabadokkal, illetőleg többé vagy kevésbé népes határőrkatona lakossággal együtt művelik a falu határát.

A többi kisebb-nagyobb társadalmi csoportról most nem kívánunk szólni, legfeljebb azt kell megemlítenünk, hogy a székelyek iparilag gyengén fejlett, városiasodásban lemaradó tájain érthetően éppen a „városi polgárság” kialakulása, növekedése és gyarapodása akadt el.

Udvarhelyszék, Marosszék, Csík—Gyergyó—Ká-szonszék, Háromszék és Aranyosszék falusias székely világa, az adólajstromok alapján összeállított statisztika szerint, az általunk vizsgált korban az alábbi társadalmi rétegekből tevődik össze (itt a családok számát és százalékarányát mutatjuk be):

	1767		1791		1808		1821	
		%		%		%		%
Jobbágy	10 722	28,92	12 145	38,96	13 022	35,22	13 069	34,30
Zsellér	3 655	9,86	4 847	15,55	6 628	17,93	7 228	18,97
Szabad székely	16 565	44,68	9 597	30,79	11 849	32,05	12 366	32,45
Taxás polgár	25	0,07	—	—	153	0,41	327	0,86
Bányász	77	0,21	—	—	127	0,34	429	1,13
Egytelkes nemes	3 335	9,00	2 610	8,37	3 052	8,25	3 128	8,21
Birtokos nemes	1 072	2,89	—	—	—	—	—	—
Egyéb	1 619	4,37	1 972	6,33	2 144	5,80	1 555	4,08
Összesen	37 070	100,00	31 171	100,00	36 975	100,00	38 102	100,00

Az 1767-es összeírásban megtalálhatók a „possessor”-ok, a birtokos nemesek, és azok a szabad széke-lyek is, akiket a határőrkatonák közé soroztak. A továbbiakban 1791-, 1808-, 1821-ben csonka a társadalmi kép (a határőrök és a possessorok hiányoznak belőle), de így is igen jellegzetes, a szász székekétől vagy a vármegyei erdélyi részekétől elütő, sajátos szerkezetű.

Ugyanakkor az egyes székek társadalmi összetétele is változó. Mindenekelőtt alapos különbséget jelent az, hogy a *határőrkatonaság Háromszéken 93 faluból, Csík—Gyergyó—Kászonszékben 52-ből, Udvarhelyszéken 9-ből és Aranyosszéken 6-ból ragadta magához a szabad székeket.* (A katonarendiek természetesen nem szerepelnek a fenti kimutatás 1791-es, 1808-as, 1821-es rovataiban.) Ha külön vesszük szemügyre a hagyományos állapotokat kis eltéréssel megőrző Udvarhely- és Aranyosszék, valamint Marosszék társadalmi rétegződését (a százalékos arányt tüntetve fel), a következő képet kapjuk:

		Udvarhely- szék	Marosszék	Aranyos- szék
Jobbágy	1791	23,28	24,22	21,15
	1808	21,17	16,51	7,78
	1821	21,98	12,22	4,14
Zsellér	1791	12,80	23,88	21,39
	1808	12,11	31,49	32,99
	1821	7,81	33,36	37,47
Szabad székely	1791	55,60	32,17	16,69
	1808	56,82	33,00	19,00
	1821	63,44	34,65	13,97
Egyházhelyi nemes	1791	5,10	12,31	33,53
	1808	4,86	12,87	33,62
	1821	1,81	15,63	37,18

A négy legnépesebb, a lakosság mintegy 90%-át felölelő társadalmi kategória összehasonlítása mindekelőtt arról tanúskodik, hogy még a székely székek viszonylatában is óvakodnunk kell az általánosítástól, a sokszínű valóságot egybemosó statisztikai átlagtól. A szabadon, függetlenségben élők arányát tekintve Udvarhelyszék vezet. Ott a szabad székelyek jelentik a legnépesebb társadalmi kategóriát, és kicsiny, csökkenő számú az armalisták rendje. Együttesen (hozzászámítva a bardócszéki katonákat is) az adófizető lakosságnak mintegy kétharmadát teszik ki. A zsellérek aránya itt kisebb, mint a jobbágyoké, és fogyó tendenciát is mutat. Marosszéken nagyjából azonos a szabadok és alávetettek aránya, tehát fele-fele részben vesznek részt a társadalomkép kialakításában. Itt viszont igen-igen sok a zsellér (33,36% 1821-ben, míg Udvarhelyszéken például ugyanakkor csak 7,81%), és számuk növekszik is, majdnem ugyanolyan nagyságrendet érve el, mint az adófizetők társadalmának egyharmadát kitevő szabad székelyeké. A szolgáló és a szabad emberek viszonya Udvarhelyszéken mintegy egyharmad-kétharmad arányt mutató, tehát itten több a szabadságát őrző család, mint Marosszéken. Ugyanakkor azonban Aranyosszékből a hagyományos szabad székely réteg zsugorodott össze, és a lakosság két legjelentősebb társadalmi csoportjává vált a zsellér (1821-ben 37,47%) és az armalista (1821-ben 37,18%).

A székely székek lakosságának társadalmi összetételét nagy vonásaiban jelző számadatok arra utalnak, hogy a feudalizálódás folyamatát ők sem kerülhették ki. Szívósan őrizte azonban a szabad emberi státusát igen sok székely. (Udvarhelyszéken a lakosságnak mintegy kétharmada, Maros- és Aranyosszéken pedig mintegy fele része.)

Csík—Gyergyó—Kászonszék szabad lakóinak jelen-

tős része, akik a polgári, az ún. provincialista igazgatás adólajstromaiból kimaradtak, a katonai összeírásokban szerepelnek. Ezek lélekszáma a következő módon alakult:

	1803	1810	1830
1. sz. székely gyalogezred	32 763	33 981	39 549
2. sz. székely gyalogezred	28 734	29 864	35 259
Székely huszárezred	19 876	20 442	29 487
	81 373	84 287	104 295

Az 1810-es — eddig még kiadatlan — összeírás szerint a székely határőrkatonák családok száma 11 685. Ennek a számnak a segítségével megkísérélhetjük a teljes székelyföldi kép kialakítását: az előbbieken ismertetett 1808-as adóösszeírás és a fennebb említett, hozzá legközelebb álló 1810-es katonai kimutatás adatainak összesítésével. Természetesen e számok csupán tájékozódásul szolgálhatnak, hiszen egyebet nem is említve — nem azonos esztendőből valók. Nagyon sokat vitatott kérdésről lévén szó, jobb híján ezzel a lehetőséggel kell élnünk. Tehát a katonai, illetve polgári igazgatás alatt élő székely (adófizető) családok összesített száma és százalékaránya 1810 körül a következőképpen alakult:

Jobbágyp	13 022	26,76
Zsellér	6 628	13,62
Szabad székely	23 534	48,37
Taxás polgár	153	0,31
Bányász	127	0,26
Egytelkes nemes	3 052	6,27
Egyéb	2 144	4,41
Összesen	48 660	100,00

Valójában tehát a XIX. század első évtizede végén mintegy 40%-ot tesz ki a Székelyföld jobbágyp- és zsellér-lakossága, míg a szabad székelyek és határőrkatonák százalékaránya megközelíti az 50%-ot.

Ezek a számok csupán jelzői, mutatószámai a székely társadalmon belül évszázadokon át zajló antifeudális küzdelem végső eredményének. A részátlagok az egyes székekben, láttuk, eléggé nagy eltérést mutatnak, és az öt igazgatási egységen belül bőven találunk olyan tájegységet, völgyet, falucsoportot, amelyben igen megfoghatkozott a szabad ember, míg más falvakban, esetleg falucsoportokban mutatóban is alig akadni jobbágyi függőségben élő székelyre. A székely társadalom szerkezeti elemeinek számbavétele, a számok tanúsága mindenekelőtt erre a változatosságra, sokszínűsége figyelemztet, és másodsorban arra, hogy az újkori székely falu egységen belül két alapréteg — a jobbágy és zsellér, valamint a szabad székely és határőrkatona — élt majdnem azonos nagyságrendű társadalmi csoportként egymás mellett.

2. A TÁRSADALMI ELLENTÉTEKRŐL

A társadalom belső feszítőerőiről, az egymással küzdő vagy szövetező rétegek térben és időben oly változatos kapcsolatairól természetesen nem tudósítanak a statisztikai felmérések. Az ellentétek megnyilvánulási formáiról ez alkalommal más források alapján is keveset szólhatunk, viszont jelezni szeretnők az osztályokat és rétegeket egymásnak feszítő vagy szövetségbe sodró viszonylatok bonyolult szerkezetét, és ráirányítani a figyelmet a küzdelemnek egyik eddig elhanyagolt színterére: a faluközösségre.

Induljunk ki abból, hogy a XVIII. században minden erdélyi falu őrizte — alig észlelhetően vagy épebben — a feudalizálódás kezdeti szakaszából eredeztethető *paraszti önrendelkezés* maradványait. Vagy hogy a válósághoz simulóbbá válják megállapításunk, fogalmaz-

zunk így: a kezdeti autonómia alakult, formálódott állandó és kemény küzdelemben, és ettől a harctól függetlenül csorbult vagy szilárdult a faluközösség paraszti önkormányzata. A székely falvak — miként a szabadparaszti román és szász községek is — teljesebben őrizhették meg vagy alkalmazhatták az új történeti-társadalmi feltételekhez az öngazgatás hagyományait. Ennek okát — egyebek mellett — abban kell látnunk, hogy *a földesúri joghatóság az ősi szabadságjogokat elfojtó szövénnyként nehezen nőhet rá olyan falvakra, amelyekben fegyveres szabad nép is él*; olyan, amely ha időlegesen fejet is hajt a földesúri erőfölény előtt, szívósan újrakezdi a harcot, mihelyt a változott helyzet az összezsúrlásra új lehetőséget kínál. A faluközösségben Marx és Engels a népi szabadság egyetlen megmaradt tűzhelyét köszöntötték, és úgy vélték, hogy az egészen a legújabb korig élt, és fegyver volt az elnyomottak kezében.

A faluközösség, vagy ahogyan még nevezték, a „communitás” valóban olyan intézménye volt a székelységnek is, amely az életnek keretet nyújtott, a gazdálkodásnak, az igazgatásnak szervezett formákat biztosított, a falu lakóit egybefogta, és képviselte más társadalmi alakulatokkal, főleg pedig a felsőbb hatóságokkal szemben. A feudalizmus bomlási szakaszában — a XVIII. század végén és a XIX. század elején — a székelyföldi birtokos nemes urak, az armalisták, a primipilusok és pixidáriusok, másutt a határőrkatonák, valamint a jobbágyok és zsellérek ebben a keretben rendezhették el a mindennapok megoldásra váró kérdéseit; ugyanakkor pedig e látszólagos békeszigeteken erőiket is összemérhették, nemcsak fórumként, hanem arénaként is használva ősi intézményüket.

A faluközösségben tehát *a belső összetartó erők együtt jelentkeznek az egymásnak feszítő erőkkel*. A communitás legfőbb szerve a falugyűlés. Nos, a falu-

gyűléseken hozott határozatok látszólag az egység és az egyetértés bizonyítékai, hiszen a „deliberátumok”, a határozatok, az ítéletek már az eredményt, a meg-egyeztést tükrözik, és legfeljebb csak jelzik a mélyben folyó küzdelmet. Az tehát, aki a faluközösséggel foglal-kozik, falujegyzőkönyveket, falutörvényeket elemezve könnyen eshetik áldozatul látszatoknak. A nemzetközi irodalom bőven példázza ezt, és igen sok az olyan törté-neti rajz, amely csak a felszín idilli összeforrottságát ábrázolja, azt, ami elfedi a „közösség” harcokkal teli arculatát. A székely falujegyzőkönyvekben és más írá-sos emlékekben gyakran olvashatjuk, hogy a „falu” a „possessor” urakkal egyetértésben hozott határozatot. Arra már eleve gyanakodhatunk, hogy a „falu”, a sza-badok és jobbágyok közössége, szívesen oldana meg kérdéseket az uralkodó osztály — a birtokosok, a ne-mesek — kizárásával. Valóban, a széki statútumokban számtalanszor óva intik őket, de meg is fenyegetik, hogy a possessor urak „híre nélkül és akaratja ellen” ne hozzanak határozatokat. Az egyetértés tehát jelent-hetett valóságos nézetegységet, amikor a döntés a társa-dalmi rétegek mindenikét jól szolgálta; de leplezhette azt, hogy a földesúri hatalom kényszerítette rá akaratát a közösségre, vagy azt, hogy a harcba belefáradt vagy csatát vesztett possessorátus igazodott kénytelen-kelletlen a szabad székelyek, a „falu” célrendjéhez.

Vegyük szemügyre azt is, hogy milyen külső erőkre támaszkodhattak a szemben álló felek? *Marosszék és Aranyosszék, valamint Udvarhelyszék falvaiban* (Bardóc-fiúszék kivételével) *a felsőbb igazgatási és jogügyi fórumok*, elsősorban a szék, természetesen a *possessorok hadrendjét támogatták, erősítették*. Ott, ahol a határőrség bevezetésével a lakosság jelentős ré-sze katonai funkciót is töltött be, a külső és felettes erő-tényezőkkel való kapcsolatrendszer még bonyolultabbá vált. (Miután a közölt faluközösségi határozatok éppen

erről a területről, a *határőrvidékről* valók, a továbbiakban ezt az *utóbbi, összetettebb problémákat felvető társadalmat vesszük szemügyre.*)

A sajátos helyzetet az is eléggé érzékelteti, hogy Háromszék, Csík—Gyergyó—Kászsószék és Bardócfiúszék falvaiban *kettős igazgatás* dívott: a megyeihez hasonló *széki vezetés*, az ún. provincialista, és a *határőrkatonai parancsnokságé*. Ez a forma a *communitás* fölé két urat állított, mégpedig olyanokat, akik egymásmellettiségben, mellérendeltségben kormányoztak — de mégsem társultan, hanem egymásnak feszülően. Az 1764-es határőri rendtartás kimondja, hogy a katonarendi székelyek „sem fő-, sem viceszék tisztjeinek privátíve semmit is adni nem tartoznak, sőt inkább azoknak minden szorongatásai és kívánságai ellen mindenkor megoltalmaztatnak és bizonyosokká tétetnek. Ellenben pedig az egész szélybéli katonák s mind fő-, mind altiszteik őrizkedjenek... az említett székek tisztjeit legkisebben is bántani, szemre való hányással, igazságtalansággal avagy becstelenséggel őket illetni.”* Jóllehet arra is intik a *határőriző székelyeket*: becsüljék meg a széki tiszteket, nem nehéz a sorok között felfedni a bátorítást, hogy összetűzés, baj esetén „megoltalmaztatnak”.

A falujegyzőkönyvekben — így az árkosi, zaláni, étfalvi vagy a csíkjenőfalvi, szárhegyi, csíktaplocai protokollumban —, vagy a kiadott rendeletekről gyakran külön vezetett, ún. parancsolatok könyvében több ízben is előfordulnak utalások arra, hogy az intézkedést a széki fő- vagy viceszékkel „egyetértésben” hozták a *határőrkatona-parancsnokság helyi vezetői*. Az együttműködésre való készség gyakori hangoztatása szintén olyan valóságot tár fel, amelyben ritka az egyetértés, gyakori az ellentét.

* Szádeczky Lajos: A székely határőrség szervezése 1762—64-ben. Bp., 1908. 593.

Az összeütközések kiküszöbölését szolgálta volna például az a határőrség szervezése után meghonosított gyakorlat, hogy mind a katonák, mind a többi társadalmi csoportokhoz tartozók az ún. *vegyes perek* törvényszékén keressék igazukat. Ennek a fórumnak azonban katona volt az elnöke, és a döntés aligha lehet kétséges, ha tekintetbe vesszük, hogy három polgári ülnökkel szemben négy katona vett részt a határozathozatalban. Igaz, csak 1773-ig maradt fenn ez az intézmény. Ezután a személyi vonatkozású perek katonai, a vagyoniak széki joghatóság alá kerültek; de még évek múltán is sok volt a panasz, hogy a katonaság a vitás ügyeket „személyesek”-nek minősítette, és mindenbe — különösen vagyoni ügyekbe — beleavatkozóan gátolta a széki bíróságokat az ítélet-végrehajtásban.

Háromszéken 1780 májusában két rendeletet jegyezhetnek be a nótáriusok a falujegyzőkönyvbe. Az egyikben a „nemes Regiment”-től érkezik parancsolat, miszerint ezután minden hónap első napján Kézdivásárhelyen „civilis törvény”-t tartanak, ahol a határőröknek örökségi és minden más egyéb dolgaikban igazságot szolgáltatnak. A parancs szerint „a nemes urak és jobbágyok” szintén e fórumon indíthatnak pert a katonák ellen. Az ezred pedig eligazítja, felvilágosítja a határőröket, ha nem tudják, vitás ügyeikkel hova forduljanak, de „árestomba” is küldi azt, aki a régi módon a Continua Tábla eleibe viszi perét. Ugyanakkor közli ugyanazokkal a falvakkal a széki tisztség is, hogy ez „a csupán katonatiszt urakból” álló fórum törvénytelen, és megfenyegeti a székelyeket: ki-ki magára vessen, ha nem a Táblára viszi ügyét.

1788-ban a szemerjai jobbágyok már a „nemes háromszéki szüntelen folyó vármegye Törvényes Táblájánál” indítanak pert a katonák ellen, erdőbeli részesedés dolgában. Jellemző — ezért idézzük ezt az esetet —,

hogy Demeter János gyalogkatona ilyen feleletet adott az ellenük indított keresetről hallván: „Másuttal (!) is volt ilyen színű dolog és lejött az Oberstlájtnánt eleibe és ott megállott.”* Bízna tehát a székkal szemben állani akaró és tudó tisztjeikben.

A határőrség vezetősége és a széki, a provincialista igazgatás viszonyára jellemző az a Csíkszenttamáson 1790 augusztusában keltezett parancs is, amelyben közlik, hogy „senki katona személy, akár lovas, akár gyalog legyen, ha valami provincialistával contraversiója vagyon, az ők törvényszékek elé ne álljon, míglen az őnagysága vagy az Divisions Commendáns úr parancsolatját nem lássák” — és talán még többet mondó ez az árulkodásra felbuzdító parancsolat: „az inspectorkra, ductorokra legfőképpen bízatik, hogy minden faluban jól vigyázzanak és ráügyeljenek, hogy a nemes emberek és jobbágyok edgyütt mit beszélnek, és ha valahol valaki valamit észrevenne, a nemes Commandónak szorgalmatosan béjelentsék”.** Csíkszeredából pedig az a rendelkezés érkezik a falvakba, hogy senki (katonarendi) a királybíró parancsára meg ne jelenjen, hanem ha valami írásos parancsolatát látják a királybírónak, azonnal küldjék a „városba” felettesük kezéhez. A határőrkatonák vezetői tehát maguknak követelték a falu feletti rendelkezést, és a *katona falusbírák* útján a lehetőségekhez mérten gyakorolták is.

A katonatisztek „önkénye és hatalmaskodása” ellen a székgyűlésen, a főkormányshék előtt, de még az országgyűlésen is keserű panaszok hangzottak el. Amikor II. József császár a hagyományos közigazgatási kereteket felborogatta, az „idegen tiszték” a vegyes

* Cs. Bogáts Dénes, Szemerja község és ref. egyházának története. Sepsiszentgyörgy, 1943. 74.

** Itt jelezzük, hogy a falujegyzőkönyvekből, falutörvényekből stb. vett szó szerinti idézetek forrását külön nem tüntetjük fel a lap alján.

(katonapolgári) összetételű falvakat homogén, csak határőrök lakta területekké kívánták változtatni. Ezt *erőszakos birtokcserével*, „separatio”-val óhajtották elérni, aminek eredménye a birtokosok szerint: „a fegyvert nem viselő primori rendnek a maga ősi honából való kinyomása lenne”. *

A székelyföldi polgári és katonai hatóságok vetélkedésén eléggé hosszú időn át az sem változtatott sokat, hogy elsőként egyes „honi” főnemesek, majd köznemesek fiai is katonai pályára léptek, és a „szélybéli” katonaságnál szolgálták a császárt.

A faluközösség feletti hatalmi szervek, intézmények, amelyek jelentős szerepet játszottak a társadalmi csoportok erőviszonyainak alakulásában, nem voltak tehát egységesek. A szék a possessorátus, a General Commandó helyi szervei pedig a határőrkatonák érdekeit védelmezte. A birodalmi kormányzat szándékait híven képviselő hadi vezetés ily módon is megzabolázni, háttérbe szorítani, valójában tehát ellabancosítani kívánta a rendi vezető réteget. Ebben a törekvésben, az ezt szolgáló folyamatban jelölnek ki tennivalókat a szabad székely katonáknak. Azoknak, akik sohasem feledhető sérelemként őrzik annak tudatát, hogy „primorok”, királybírók is „árulóként” segítették a Habsburgokat abban, hogy a fegyvert a vállukra tegyék, akik soha belenyugodni nem tudnak abba, hogy katonaként kell szolgálniuk, parasztként adózniuk, holott a velük egyívású, egyként csupán csak székely „nemesek” mind-ebből kihúzzák magukat.

Újfalvy Sándor a köztudatban lévő vélekedést örökíti meg emlékiratában, amikor azt jegyzi fel, hogy a székelység „egyosztályos egységes népből” három részre: nemesség (primorok), katonák (lovasok és gyalogosok, vagy primipilusok és pixidáriusok), valamint jobbá-

* Szádeczky: A székely nemzet története és alkotmánya. 352.

gyok osztályára tagozódott. Majd így folytatja: „E három osztály apáról fiúra szállítá az egymás elleni gyűlöletet. Nem csoda! mert ily vérárulás testvér testvér ellen még soha el nem követtetett. A primorok már most valódi zsarnok göggel tekintének a rabigába görbesztett katonaságra, melyet azonfelül még vagyonából is kifosztani törekednek. E végre szövetkeztek jobbágyaikkal... A primorok micsoda foglalatásokat tettek mezőkben s főleg közhavasokban, mellőzöm. De hangosan szólnak a tények... Csuda-e hát, hogy ezen osztály a primorokra, ősei szabadsága s drága vérével szerzett vagyona megrablójára és folytonos üldözőjére gyűlölettel, sőt véres bosszúval tekintett?”*

A felső réteg, a „possessori”, a „nemesi” és a középréteg, a határőrkatona viszonyában fedhetjük fel tehát az első nagy ellentétgócot. Ezzel együtt említhető a jobbágy—földesúr alapvető ellentéte; az alávetett, a szolgáló embereknek az uraikkal vívott harca, amely a székely székekben is döntő súlyú. Az alsó és felső réteg viszonyára az jellemző, hogy a főkormányshékhöz és más fórumokhoz bőven érkeznek a jobbágyi kérvények, panaszlevelek, folynak a pereskedések úrbéresek és nemesek között, sor kerül robotmegtagadásra és egyéni bosszúra, megtörténik, hogy lángot vetnek földesúri csűrök, asztagok, vagy életével fizet „keménységéért” a sepsiszéki Zalán községbeli jobbágytartó úr.

Szélesebb körű lázadáshullám 1785-ben volt várható. Ekkor II. József úrbéri rendelete nyomán bolydult fel a székely székek lakossága. Az 1790—91-es országgyűlésen már meg kellett tárgyalniuk az udvarhelyszéki jobbágyok ügyét, akik szabadságot és örökséget, földet követeltek. 1802-ben, majd 1819—20-ban (a Cziráky-összeírás idején) szintén általános jobbágyi megmozdulásoktól rettegetett a birtokosság.

* Mezőkövesdi Újfalvy Sándor emlékiratai (Gyulai Farkas kiad.), Kvár 1941. 315.

Ebben az úri rend ellen időnként hevesen fellobbanó gyűlöletben egymásra találhatott, egycélúvá válhatott a jobbágy és a katona. A felső réteg ellen egyaránt küzdő közép- és alsó réteg szövetségéről, közös arcvonaláról is szólanunk kell tehát. A műveltebb, tájékozottabb, fegyvert viselő és a katonai parancsnokság támogatására is joggal számítható szabadokra mint szövetségeseikre a jobbágyrendieknek is érdemes volt támaszkodniuk. Nemegyszer, így 1785-ben is a határőrök között támadtak jobbágylázítók, s olyanok, akik az úrbérest szökésében segítették, vagy a földesúri szolgálattól kívánták eltántorítani. A nemesi adómentesség eltörlésének pedig mindenkoron lelkes támogatói voltak a határőrök. 1791-ben az országgyűlésen határozzák el: „...a királyi Commissarius úr... megkérettetnék oly rendelkezéseknek tétele végett, hogy a szélybéli katonaság magát a provincialisták dolgaiba teljességgel ne elegyítse, annál is inkább valamely legkisebb lázasztásában is a parasztságnak földesurak ellen magát belé avatni ne merészelje...”*

Az alsó és a középső réteg együttes antifeudális harcat azonban több tényező is befolyásolja. Gondoljunk csak arra, hogy a társadalmi csoportok jogi helyzete nem azonos a gazdaságival. Ismeretes, hogy bőven találhatunk olyan határőrkatona családot, amelynek tagjai szolgának, szolgálónak állanak, és nemcsak birtokos urak „udvarába” szegődnek el, hanem módos jobbágy-, zsellérfamíliákhoz is. Igaz, vannak jobbágytartó, telkükre zsellért ültető határőrök. Megtörténik azonban az is, hogy a hadparancsnokságnak kell megtiltania azt, hogy a császár rátarti, de kevés földű és

* Az erdélyi három nemzetekből álló rendeknek 790-dik esztendőben . . . tartott közönséges gyűléseikben lett végeztéseknek és foglalatosságoknak jegyző könyve. Kvár, 1832. 125.

az éhezéstől menekedni akaró székely katonái ne kérjenek zsellér módra, szolgáltatások ellenében földet a possessor uraktól.

A „székely” elnevezés azonban, mint láttuk, mégis csak a katonát illeti meg, a jobbágy és zsellér neve pedig „paraszt”. A templomban is külön padokban ülnek, más színeket viselnek az öltözőkükön, és más jelek is utalnak arra, hogy mindinkább növekszenek a válaszfalak a társadalmilag egyre inkább elkülönülő két kategória között. Az alsó és a középső réteg között feszültséget teremtett az is, hogy az utóbbiak megkísérelték — és nem is eredmény nélkül —, hogy a faluközösség feletti uralmat megszerezzék. Igaz az, hogy a határőrkatona szabad emberi státusa jussán, régi hagyományok alapján több fűvet, fát kapott a közösből, mint a jobbágy; valamint az is, hogy a közerdők, közlegelők egésze feletti rendelkezést is kezdték kisajátítani, „keblileg” intézni az ügyeket a földesurak és jobbágyaik kizárásával. Szárhegyen például 1817-ben így árverezik el a „havasok” hasznát, a provincialisták híre nélkül. A királybírónak és az ezredparancsnoknak kell „egyetértenie” ahhoz, hogy az igazságon esett csorbát kiköszörülhessék. Tagadhatatlan azonban az is, hogy a földesurak szintén igyekeztek „foglalásokat tenni”, és a falu közös vagyona terhére jobbágyokat telepíteni a községekbe, szaporítva az osztzkodó társakat, ami ellen joggal zúdultak fel a katonarendiek.

Ilyen körülmények között fedezi fel a felső réteg a határőrök elleni lehetséges szövetségesként a birtokain élő jobbágy-zsellér népet, és kísérli meg őket — lehetőségek megnyíltával — harcra mozgósítani. A possessor-i érdeket szolgálják tehát azok a viták, pereskedések, verekedések, amelyekben a földesurak nemcsak segítséget nyújtanak úrbéreseiknek, hanem, mint ahogyan Oltszemen történt, a falu jobbágyait és az udvari cse-

lédséget felfegyverzetten uszítják rá a szomszédos falvak határőr lakóira. Ha tehát a faluközösség keretein belül a felső réteg ellen külön-külön és együtt is harcol a középső és az alsó réteg, arra szintén sor kerülhet, hogy az alsót, a jobbágyot, a maga szövetségi rendjébe vonja a felső, a possessorok társadalmi csoportja.

Az osztályok, rétegek arcvonalaiknak kuszáltságát teljesebbé teszi az a körülmény, hogy a nagyobb és kisebb birtokosok között szintén sor kerül összecsapásokra, főként közföldek, földesúri haszonvételek kihasználása miatt. Az sem érdektelen, hogy 1791-ben az országgyűlésen az udvarhelyszéki „armalista és egyházhelyi nemesség” összegyülekezéseiről, veszedelmes tanácskozásairól esik szó.

Van egy másik küzdőtéren kialakult hadrend is, amelyben a középső réteg a felsővel nem ellenfélként áll szemben, hanem szövetségesként formál közös arcvonalat a központi hatalom, a Habsburgok ellen. Bécs uralma megszilárdítása érdekében mindkettőnek számít az erejére. Abszolutizmusa, társadalom- és gazdaságpolitikája viszont általában olyan természetű, hogy mind a nemesség, mind a katonaság soraiban bőven halmozódik fel sérelem, sőt a Habsburg-hatalom ellen irányuló gyűlölet is. A szűkebb Székelyföldön, a határőrvidéken maradvá: a fegyverforgató szabad székelek életét igen megnehezítette a rájuk kényszerített katonai szolgálat. Ez a társadalmi csoport az új életforma szorításában mindinkább lázadóvá vált. Több kortárs, sok-sok panaszlevél jellemzi úgy a sorsukat, mint jobbágyénál jóval terhesebbet. A szolgálat elviselését még az is megnehezítette, hogy emlékeztek: mindezt erőszakkal, megfélemlítéssel kényszerítették rájuk; és gyötrődtek az igazságtalanság miatt: miért kell csak nekik áldozniuk vérrel is, pénzzel is, miközben ősi szabadságjogaik hosszú sorától fosztják meg őket. A biro-

dalom szorítását, idegenségét érezték, tudatában voltak helyzetüknek, amelyet Kriza János költeményében így mond el:

*Némán nézi a vén székel,
Onokája mint halad el.
Veszni a német császárért,
S nem a székel szabadságért.**

A katonáskodó székel szabadokra ránehezedő idegen uralom — miután a possessorátussal való viszonylatában helyzete szilárdabbá vált — elsősorbeli ellentétforrássá lépett elő. Ezt az állapotot ismerte meg 1848 előtt Újfalvy Sándor, és jegyezhetette fel a következő szavakat: „Több katona embertől hallám hogy a primorok vérarulóink s még most is veszünkre törnek, de velük csak el tudnánk bánni, hanem a német a saskeselyű, mely éppen szívünket marcangolja. Akármilyen rosszat mérne Isten mireánk, csak a némettől szabadítana meg.”**

Miután a felső, a possessori réteg szintén menekedni vágyik a rátelepedett, többségében idegen és gyakran hatalmaskodó tisztikartól, valamint a felfegyverzett szabadok intézményétől, tehát attól az előbbiekből már vázolt szövetségi lehetőségtől, amelyben jobbágy, határőrkatona és „német” tiszt foghat össze ellene — követeli a „törvénytelenül” bevezetett határőrség megszüntetését. Ez a Béccsel szemben lázadó kívánság a katonáékéval megegyező, és alkalmas arra, hogy a faluközösség keretein belül — főleg gazdasági érdekellentétek miatt — egymásnak feszülő felső és középső réte-

* Antal Árpád: Kriza János költészete. Kriza János (Antal Árpád, Faragó József, Szabó T. Attila három tanulmánya). Kvár, 1971. 40.

** Újfalvy Sándor, i. m. 318.

get szövetségessé tegye, és a mindkettejük felett uralkodó Habsburg-hatalom ellen fordítsa.

Az ebben az egycélúságban találkozó és egy táborba sodródottak számára a *harc színteréül a székgyűlés kínálkozott*. Ezen az igazgatási, de politikai ügyeket is vitató fórumon ugyanis a *katonarendiek szintén részt vehettek*, és véleményüket elmondhatták. Jogukat a székgyűlésen való részvételhez megőrizték, jóllehet az ezredek tisztekkel akarták képviseltetni magukat, hogy ezáltal elzárják alárendeltjeiket a szabadon szólás fórumától, és jelenlétükkel megfélemlítsék a szék közgyűlésén részt vevőket. Ezen a helyzeten elgondolkodva, a határőrelet „*kétlakiságának* e tusáját” szemlélve írja Teleki Domokos: „A határőrség leginkább leigázott állapotjában is megtörténhetett, meg is történt azon sajátos tünemény, hogy az a határőr, ki ma szigorú katonai szolgálatát teljesítette, holnap mint kiváltságos állampolgár szónokolt a törvényhatósági gyűlésen; megtörtént, hogy míg a határőrség egy része szigorú katonai fegyelem alatt ontotta véré a küllellenség ellen, addig a másik bent a hazában a törvényhatósági közgyűlésen élesen kelt ki a határőrrendszer kihágásai, sőt maga az egész rendszer ellen; s ha ezt határőrök kevésbé tették, megtették helyettök az ő jelenlétükben és helyeslésekkel rokonaik, barátaik és nem katona polgártársaik.” *

Az a még rangosabb közéleti fórum, ahol a határőri intézmény vezetőinek a túlkapásai vagy az egész intézmény ellen harc folyhatott, az országgyűlés volt. Az ún. „alkotmányos” időszakot ígérő kolozsvári 1790—91-es diétán a székely követek legfőbb sérelmei sorában ott található a szabadokra nehezedő adófizetés (1802-ben reformálják meg) és a katonai szolgálat. Az

* A székely határőrség története. Bp., 1877. 204.

1792. esztendőben szintén azt követelik, hogy a székely primipilus és pixidárius az adó alól mentes legyen, és a katonáskodás „törvényes lábra állíttassék” vissza. Születik is egy törvénycikk, amit azonban nem szentesítenek. Ez a fő kérdések egyike 1794—95-ben is, amikor a határőrség felszámolására reformtervezet is készül. Válaszként a székely ezredek „idegen” tisztjei támadnak rá a katonákra és a széki tisztségre. Az előbbieket vasra veréssel, bebörtönzéssel kényszerítik arra, hogy aláírják azt a nyilatkozatot, amely elégedettségüket volt hivatott bizonygatni. Csík—Gyergyó—Kászonszék emiatt gyűlést hív egybe, és tiltakozó feliratot fogalmaz, amelynek aláírói között katonarendi székelyek is vannak. Őket tisztjeik bebörtönzik, a széknek pedig el kell viselnie a kemény hangú dorgálást, amiért „katonai jurisdictiót illető dolgokba” avatkozott.

A székely határőrség rendszere elleni küzdelem a reformkori országgyűléseken ismét fellángol. Születik is felirat, amely — az úrbérrendezés kérdéséhez hasonlóan — hosszas procedúra tárgyaként 1848-ig foglalkoztatja az akkor már konzervatív és szabadelvű táborba külön tömörülő és egymással harcban álló rendeket, valamint a bécsi udvart.

Az, ami az idő múltával *új vonás* a szembenállások és szövetségek egymást is metsző erővonal-szövevényében, az a határőr-katonaság soraiban is jelentkező *fokozódó öntudatosodás, a kor eszmeáramlataival való ismerkedés, a politikai érettség fokának emelkedése.* Jellemző, hogy a 40-es évek elején nemcsak városokban, hanem falvakban is születnek *olvasóköri*ek. A kézdivásárhelyi és csíkszeredai katonai iskolák önképző társulatában pedig székely fiatalok álmodnak népüknek szabad jövőndőt. Ahogyan Kővári László írja: „...a

csíki székely katonaság kadétai és őrmesterei ez időben társulatot alapítottak, melynek célja volt magokat oda- képezni, hogy mint polgár katonák a politikában részt vegyenek, szabadelvű követ küldésére munkáljanak... * Végül a konzervatív osztrák tiszti körök felbolydulása nyomán tartóztatnak le sokakat közülük, és szembe kell nézniük a hadbíróssággal, holott céljuk csupán: „az önművelés volt, a hazaszeretet; a nemzeti érzést s a magasabb kötelességérzetet akarták szíveikben ápolni s a rájuk bízott katonák lelkébe oltani”. ** Ezeknek a fiataloknak egyike volt Gál Sándor, az 1848-as forradalom legendás hírűvé vált tábornoka is.

A döntő jelentőségű fordulat mind a székgyűléseken, mind az országgyűléseken is ilyen vonatkozásokban, a politikai öntudatra ébredés síkján figyelhető meg. Ez pedig nemcsak a határőrség ellen, a bécsi udvar gazdaság- és társadalompolitikája ellen lázítja a radikális ellenzéki fiatalokat, a szabadelvűek képviselőit, hanem a feudális szerkezet, a fennálló társadalmi rend ellen is. Felvetődik tehát az úrbérrendezés vagy a jobbágyi rendszer megszüntetésének kérdése, a múltbeli székely sajátságos birtokviszonyok ürügyén a haladás útjában álló possessorokkal szemben már kirajzolódik az ellenállók tábor. Felsorakozik azoknak a szabadelvűeknek a hadrendje, akik most már jövőendőbe tekinteni tudóan nemcsak a felső réteg valóságos érdekeit látják, és nem csupán a középső réteg katonai szolgálatát kívánják megszüntetni, hanem az alsók, a székelyföldi jobbágyok és zsellérek felszabadítását is követelik.

A székely társadalom egymásnak feszülő belső erőit ábrázolni, a bonyolult szövevény szálait felfejteni nem

* Erdély történelme, VI., 1866. 218.

** Erőss József: A székelyek története. Kézdivásárhely, 1913. 143.

könnyű feladat. Főként nem az napjainkban, amikor a tényeket feltáró, a népi társadalom mélyére hatoló kutatásnak még csak az elején vagyunk. Mégis ebben a szükség parancsolta kísérleti jellegű vázlatban (munkahipotézisnek már nem is mernők nevezni) nem csupán a kuszált erővonalakkal tarkázott társadalmi kép bomlik ki, hanem megmutatkozik az a szociális feszültség is, amely éppen a haladás érdekében nagyszerű lehetőségként kínálja a forradalmi változásokra vágyakozók szövetségét. Azt, ami 1848—49-ben valósult meg, és új korszakot nyitott a faluközösség történetében is, a számára széthullást hozó, de a fejlődést szolgáló új polgári társadalmi szerkezetben.

3. A JELENBEN ÉLŐ MÚLT

A határőrkatona-és jobbágynépeség különbözőségéről vallott nézetek

Sepsibodoki (1941—1943. évekbeli) vizsgálódásaink során arra kellett rádöbbsennünk, hogy a társadalmi formációk átalakulása nem is olyan gyors és mindent gyökeresen megváltoztató folyamat. A jelenben, még ha kisebb mértékben és egyre csökkenő hatóerővel is, ott munkálnak az öröklött erőtényezők, formák, szemléletmódok. A társadalomfejlődésnek ezt a talán másodrendű, de nem lényegtelen jellemvonását szeretnők bizonyítani, miszerint a történeti múlt különbözősége folytán, a köztörvények útján szabályozott más és más életforma, illetőleg életrend a feudalizmus elmúltával, a kötöttségek pántjainak meglazultával, sőt lehulltával is tovább él és alakul. Nem azt akarjuk ezzel mondani, hogy a falu élete megmerevedett, csak arra akarunk rá-

mutatni, hogy a változás, a kibontakozás folyamata lassú, és az előbbi helyzet hatása alól csak igen későre szabadulhat.

*

A csoportérzékenység megsértése Sepsibodokon még ma is tönkretelhet egy házasságot; nem is tartják szerencsésnek a „keveredést”. A katona hamar odaveti, hogy „paraszt voltál, meglátszik”. Sokat emlegetik, hogy „B. M. F. Amálit vette el. Mostak az asszonyok a patakon, s az asszony felvette az ura gatyáját, és kacagva azt mondta: milyen paraszt bűz ez a gatyá. Megtudta B. M., s az asszonyt elkergette. Amáli szép es vót, mód es vót, várták, hogy visszahíjja. De ő sohase küdött.”

Ma a falu és az öregek ítélete veszít erejéből, de tartja magát az a vélekedés, hogy „régí törvény jó törvény”. Egykor (elsősorban a világháború előtt) a társadalmi érintkezésben a közvélemény ítéletének kihívása nélkül nem is lehetett megszegni a szokás parancsát. „A jobbágy s katona fonóba es külön járt.” A kisebb összejöveteleken, amelyek inkább a katonáknál voltak szokásosak, gyakran „még tizenhét is összejöttek, s úgy ettek, ittak, de mind egy rendbéli”. Farsangkor igen gyakoriak voltak a bálozások. „Katonabálra jobbágyember bé nem ment volna. Olyan fényes mulatságok voltak.” Ugyanígy mondja a jobbágyrendű is. „Há bált rendeztünk, oda katonának kuss.” „Még a cselédek is külön báloztak. Most minden együtt mulat.”

Az elkülönülés már a gyermekkorban megkezdődött. A katonaasszonyok gyermekeiket nem engedték a jobbágyokéival játszani. A csúfolódás is tudatosította bennük a külön csoporthoz tartozás tudatát. Ma már ez is a múlté. Régen még a kocsmában sem ültek egy asztalhoz. Sokszor verekedett össze ilyen rendi alapon

a külön vigadozók társasága. Ez, mint a fiatalabbak „ilyenszerű” érintkezése, szintén a múlté.

De még ma is élő és erős törvénye van a templomban ülés rendjének. A templom jobb oldala, az előkelőbb rész, a katonáké; bal oldalon a jobbágyok ülnek. „Ha parasztlány katonához megy, katonaszékbe ül; s ha parasztember vesz el katonát, az ember is, az asszony is marad.” Egészen a közelmúltig a különböző rendbéli asszonyok a templomba külön ajtón is mentek be, de a jobbágyrészen valók „felfuvalkodtak”, és be kellett az egyik ajtót zárni a békesség megóvásáért.

Egymás családi ünnepségeinél a kilencszázas évek elejéig tartott a rendek elkülönülése. Ma a születésnél, házasságnál a tanúzást a rokoni és anyagi érdekek irányítják. „Temetésre — így vallották —, ha katonaember meghal, a férfiak még el-elmennek. Azok inkább súrlódnak, de parasztházhoz csekély asszonyt a kíváncsiság ha visz, hogy lásson.”

A csoportok különválásának, egymás fölé rendeződésének, a „székelyek” magasabbrendűségi tudatának külső jegyei közül a megszólítást kell kiemelnünk. A szigorúan kötelező erejű megszólítási formák még ma is élnek. A katonarendi férfit „uram”-nak, asszonyát „asszonyom”-nak nevezi a jobbágyokból jöttek nagy része még ma is. Jómódú és falubeli tisztséget viselő jobbágyrenditől hallottuk: „nagyobbrészt úrnak szólítják őket. Úri emberek is voltak (jó dolguk volt!). Minket parasztnak hívtak. Hát ők vajon ma mik? Hát ők is parasztok. Kérdezzen meg egy urat, hogy mik.”

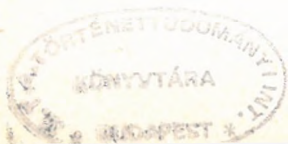
A társadalom alkotta formák gyakran túlélik a társadalom élettrendjének megváltozását, és idő kell ahhoz, hogy az évszázadokon át szigorú rendi meghatározottságban élő falu ezekből kibontakozhassék, és új, más természetű érintkezési formákat alkotva, szabadabbá, meghatározottságtól mentesebbé tegye életét.

Életmódjukban ugyanez a folyamat észlelhető. Az összerosódás csak napjainkban válik teljessé, de azzal a jellemvonással, hogy a csoportok fejlődési irányában mégis találunk olyan jegyeket, amelyeket ennek a hajdanában volt különböző életmód és életszemlélet következményeinek kell tartanunk.

A múlt világháborúig teljesen különböző és csak a renden belül nagyjából egyöntetű viselet jellemezte a két csoportot. A jobbágyférfiak fehér, a katonarendiek szürke harisnyát viseltek, más és más színek jártak a rendi hovatartozás szerint asszonyoknak-lányoknak is. A viselet leírását mellőzzük, azonban lényeges az a tény, hogy a katonarendi öltözetét a nagyobb díszesség, igényesség és drágaság jellemezte. Ma ennek sincs nyoma. A katona ugyan „ma is jobban flancol”, azonban a gyári ruhanemű olcsósága, a zárt, önellátó családi gazdaság felbomlása teljesen eltüntette ezeket a rendi, falunkban hajdan kötelezően viselt ruhadarabokat. Az öltözködésben ma megnyilvánuló „luxot” el is ítélik az öregebbek: „Ma mindenki a ruhával akarja magát emelni. Nem azt hordja, ami neki dukál.”

A ház külsejében, berendezésében megnyilvánuló katonaigényesség is a múlt emléke és jellemzője. Ma a jövevény és jobbágycsaládok is polgári, városszéli mintához hasonló és polgári módon berendezett, kényelmetlen, célszerűtlen, de az úrihoz hasonló otthont kívánnak berendezni. Polgári bútordarabokat mégis inkább a katonarend otthonában láthatunk.

Régebb az étkezésben is jellegzetes különbségek voltak. A régi katonákat „jó élők”-nek, „hasukon szegényedők”-nek nevezik, a jobbágyok közül pedig „sokan a hasukon takarítottak vagyont”. A régi étrend tanulmányozása közben, az azokra vonatkozó emlékezések összegyűjtése során megállapítottuk a főbb eltéréseket. Lényeges, hogy a katonarend jobban élt, többször

evett, és a finomabb ételekre sem sajnálta a költést. A jobbágyrendű étkezése viszont szigorú, szűkös; és ez még a vagyonosabbakra, a „hatökrösökre” is jellemző. Azt mondják: „Fekete borsós kenyeret sokan ettek, olyan fekete kenyeret, mint a korom. Árpát vegyítettek fekete borsóval; de sokszor mondta azt apám: egyed, met kakastével készült, de azért csak rágtá az ínyemet. A búzát mind egy szálíg eladták. Vagyont jobban tudtak őrizni, mint a máiak.”

Az étkezés társas, ünnepélyes formái is a katonáknál voltak inkább meg. Ezeket „házimulatságnak” nevezték. „Nekiültek, és reggelig fogyott a disznó, rétes, kőtes palacsinta. Volt eszem-iszom. Koma, testvér, rokonság, jóbarátok jókat ettek-ittak. Hej, vígan éltek a régi öregek.” Ez a „víganélés” utóbb terjedt a jobbágyok között is, azonban szerényebb keretek között.

A fogyasztásra általában jellemző a katona jobb, magasabb életszínvonalra való törekvése, ami néhol a könnyelműség határát súrolja. A jobbágy hívebben őrizte és őrzi ma is azt a fogyasztási rendet, amit a munkához igazított és a vagyon-, illetve földszerzésre beállított sanyarú szegénységtől megszabott múltbeli életrend megkövetelt.

A katonarendi számára már nem egyetlen életcél a föld. Ez, szinte polgári értékelés szerint, csak eszköze a jobb sorsnak, az utódok könnyebb és magasabb színvonalú életének. A jobbágy termelésében viszont célá válik a föld, a munka és az igénytelenség pedig eszközévé a további földszerzésnek. Utódaik számára a magasabb szintű életnek egyetlen útját látják, és ez a gazdai, földbirtokosi állapot. Sokan rájöttek már mindkét részen arra is, hogy „könnyebben él a gyerek, ha eggyel osztozik”. A születések csökkenésében e sajnálatos, kiútnak vélt felismerés nyoma meg is látszik.

A jobbágyrendiek szerint a katonák nem is szeretnek

dolgozni. Ezt a vélekedést katonai részről megerősíti a már mondott igényesség, és az a tény, hogy igyekeznek maguk számára minél kevésbé testet-lelket törő életlehetőséget teremteni. Ezért mondják a jobbágyok, hogy a katonák „ágálnak”, „a piszkos munkától húzódnak, és még bejárót is tartanak”. „Azért vágnak ma kevesebb disznót, mert elkeni a finom katonalány köntösit a moslékosvider, és a keze is eldurvul, ha a moslékba nyúl télen.”

A jobbágyrendiek mindezt a katonák régi életformáját okolják. „Megszokták, mint a kozákok, hogy ne dolgozzanak. Régen vót zsold. Amit elöltözködtek, abból is adósság lett. Annyira el voltak lustulva, romolva, hogy dolgozni már nem szerettek.” A katonák viszont azt mesélik a jobbágyokról, hogy régen is, ma is „látástól vakulásig” húzzák az igát. Értelmiségi falunkbeli katonaember mondja róluk: „Állati munkával, igénytelenül éltek, így csúszott át lassan a vagyon az ő kezükbe. Azok nem törődtek a közügyekkel, iskolával, csak a pénzt rakták fokára, hogy vehessék a földet.”

Ez a kétféle szemléletmód jellemzi a két réteg középkorú és idősebb tagjait. Azok, akik a jogok, az önrendelkezésben álló tulajdon, szabadság érzését nélkülözték, talán természetes módon is ennek megszerzésével és biztosításával igyekeztek életüket teljesebbé tenni. Ez a szemlélet tipikusan „paraszti”, és hogy ez náluk általánosabb, azt azzal is magyarázhatjuk, hogy ők a hagyományörzőbbek, tehát társadalmi-rendi értelemben ők azok, akik inkább „parasztok” maradtak. Tulajdonosi öntudatuk, jobb anyagi helyzetük azután sok esetben gőgösségben és büszkeségben nyilvánul meg. Azt is mondják, hogy a katonának általában „finom úri tempója van”. A jobbágyot ezzel szemben „a gőg, vagyon s a durvaság” jellemzi.

Amikor a két rend viselkedéséről, modoráról, társa-

dalmi érintkezési módjáról szerettük volna az ő véleményüket is hallani, a jobbágyságról érdekes módon igen sok esetben hallottuk szóról szóra megjegyezve ezt a véleményt: „nincs finomság bennük”. A jobbágyság ugyan a katonák „finomságát” „urizálásnak, rangűzésnek” nevezik, de mégis sokan elismerik azt, amit a katonák állítanak magukról, hogy „sok van közöttük, aki úri”. Az egymásról való vélekedésükben tehát maguk fedezik fel a különböző, a csoportokra jellemző sajátosságokat, ugyanakkor kész ítéletük, értékelésük van a maguk csoportjáról.

A középosztályba való feljutás, a paraszti, földművelő sorból való kiemelkedés kérdésében is a két rétegre különböző fejlődési irányt állapíthatunk meg.

A jobbágyság számára a földhöz, a hagyományos paraszti élethez kötött szemlélet megnehezíti, hogy a kiemelkedést, a különbsorsot utódai számára a falun kívül vagy más foglalkozási ágban, társadalmi állásban keresse. A katonák számára viszont a polgárosultabb szemlélet, a taníttatási hagyományok szinte kötelezővé tették, hogy az arra alkalmas utódok számára a jobb életlehetőséget — ha kell — a falun kívül, esetleg más társadalmi osztályban vagy éppen az „úri” rétegbe jutással biztosítsák. Számukra „a birtok” ennek eszköze is lehet.

Ezért van az, hogy az „igazi katonák” minden községben taníttattak. Mindenfelé igen nagy azoknak a száma, akik iskolába vagy mesterségre adták gyermekeiket, még ha ez azzal is járt, hogy „egy-kettő otthon maradt szegénykedni, mert biza amíg a többiből úr lett, az a földből, vagyonból is vitt el”. S ha még csak ez volna a baj! De többen vallják: „a székelység ereje s becsülete azért fogyott, mert a java, okosabbja elkerült a faluból”. „Igaz, hogy tehetségük is volt rá — állapítja meg valaki —, de a liszt lángja bizony elpá-

lyázott a faluból.” Viszont a jobbágyságból férfi egy se hagyta el a falut. A tanulással régen is megpróbálkozott egy-egy, de fizetni nem szerettek, s pár osztály után itthon maradtak.

Számtalan példát sorolhatnánk fel hagyományosan taníttató katonanemzetségekről, önerejükből felvergődött, pozíciót elért katonafiúkról, nélkülözések mellett minden gyermeket taníttató családokról. A jobbágynak „most nyílik a szemük”, és a nagygazdák a jobbágyrésről is megpróbálkoznak a taníttatással. Ebben nagy kedvvel társulnak hozzájuk a jövevények is, akiket nem riaszt meg a más életformába, más faluba vagy a városba jutás tudata — éppen gyökértelenebb voltuk miatt.

A jövevények számbelileg ma a falu felét jelentik, és ehhez hozzá kell még tennünk, hogy ők a falu leginkább szaporodó elemei. A faluba való beszármazásuk kérdésével foglalkozva megállapíthattuk, hogy legnagyobb részük az Olt-fejből, a Csíkba átvezető Olt menti részből való. Huszonhárom család vagy családfő telepedett innen, a földrajzilag is legközelebb eső területről a mi falunkba. Legnagyobb részük Háromszék megyei; hatvankét család meg éppen Sepsi járási. A fennmaradó kisebb rész aztán a Székelyföld és Erdély legkülönbözőbb területeiről jutott el ide.

Származásukra nézve leginkább földtelen jobbágy- vagy törpebirtokos zsellérivadékok, akik falujukban nem találtak létfenntartási, megélhetési alapot.

A beházasodás, a szolgasors, fakitermelés, fuvarozás, a bodoki cserép- és téglavetés fellendülése az udvari birtokon, majd attól függetlenül is, a Matildborvíznél való elhelyezkedés, a vasútnál való szolgálat, iparosként való megtelepedés és a „falubeli ételmiséget” szaporító hivatal vállalása voltak azok az alkalmak, amelyek életlehetőséget biztosítottak ebben a fejlődő faluban.

Ugyanakkor innen is szép számmal vándoroltak ki, főleg katonarendbeliek, akik mellett azokat a zselléreket, jobbágyokat is meg kell említenünk, akik inkább idegen faluban „nyomorkodtak”, mintsem hogy otthon „alig-alig urat” szolgáljanak.

Az ősi bodokiak számon tartják és keserűen említik, hogy a „jöttek” maholnap elfoglalják tőlük a falut. Erre meg is van bennük a kedv és az életrevalóság. Olyan életkedv, mozgékonyság, vállalkozási szellem van ebben a lakhelyét könnyen változtató csoportban, amivel a falu ősi rendjébe beilleszkedni képtelenség is volna. Csak egy részük — a második, harmadik nemzedék — tudott, birtokot szerezve s a falu társadalmához már rokoni kötelékekkel is odafűzve, az ősi falubeliekhez hasonulni. Ezek inkább az igénytelen jobbágycsaládokba beházasodva — s maguk is a földszerzés vágyától hajtva — a jobbágyokéhoz hasonló életet folytatnak. Egyébként a jövevények soraiban nehéz a katona- vagy jobbágycsoporthoz hasonló egységes magatartást kimutatni.

Egy részük, a teljesen vagyontalanok, főleg napszámos-, harmados munkából és egyéb alkalmi vagy azon kívüli kereseti forrásból tengődik. Ezek életmódja, fogyasztása szegénységük miatt alacsony szintű. Némelyek inkább már a városi értelemben vett proletársors létbizonytalanságában és az azzal járó társadalmi, politikai magatartással élnek. A „gazdák” egy része elítélőleg nyilatkozik róluk, és „egyszer hopp, máskor kopp” életrenddel is vádolják őket.

Egyébként az 1890 előtt beszármazó jövevények, de a később itt otthont keresők is elsősorban a szomszédos falvak, főleg Oltszem, Mikóújfalu, Bükszád, a Mikók által telepített jobbágyainak és zselléreinek ivadékai.

A számbeli és vagyonosodásbeli irányzatok eltérő voltáról

Sepsibodok társadalmának vázlatos vizsgálatával azokra a tényekre akarunk rámutatni, amelyek kétségtelenül teszik, hogy főleg a közelmúltban, de nem is sejtett mértékben a jelenben is, a más történelmi múltú csoportok között — tekintet nélkül azok vagyoni vagy társadalmi helyzetére — jelentős eltérések vannak. A döntő, az alapvető természetesen az, hogy a falu társadalma a polgárosodás útjára lépve, jelentős mértékben eltávolodott és a fiatal generációkban még hatványozottabb mértékben távolodik el a múlt és a hagyomány megköttöttségeitől, társadalmi előítéletekben és szokásokban meggyökeresedett törvényeitől. Azonban még ebben a folyamatban sem állapíthatunk meg teljes azonosságot a két csoport tagjai között.

A polgárosodás kétségkívül a katonáknál a gyorsabb ütemű. Ebben segítségükre van az a körülmény, hogy nekik már a múltbeli életformájukban magasabb élet-színvonalat, nagyobb igényességet, jobbágy falustársai-
knál szélesebb látókört, nagyobb mozgékonytságot, vállalkozási kedvet s a paraszti sorból való kitörési, fennebbjutási akaratot sikerült elérniük. A jobbágyszármazásúak polgárosodási folyamata lassúbb. Hagyomány, konvenció, a falusi élet ősi törvényei még inkább uralkodnak fölöttük. A vagyonosabbak részéről azonban tapasztalható a polgárosultság felé való törekvés néhány komoly jele is. Így főleg a gazdálkodásukra eddig jellemző hagyományos formákat hagyják el mind többen és többen, és igyekeznek a kapitalista termelési rend piaci törvényeihez alkalmazkodva gazdálkodni. Ehhez hozzávehetjük még azt is, hogy a gyermekszületek korlátozására és egy-két gyermek taníttatására ma már sokkal több példát találunk, mint a múltban.

A jövevények polgárosodása a vagyont szerzett családoknál megegyezik a jobbágyszármazásúakéval. A nagyobb számú szegényebb réteg pedig biztosan halad a mind jellegzetesebbé váló falusi mezőgazdasági proletár életforma felé.

A lényeges mindebben az, hogy a felületesen szemlélte és így egységesnek látott kis falusi társadalom múltjában, életében, fejlődésének irányában olyan csoportokra oszlik, amelyek egymástól különböznek, viszont az egyes csoportokon belüliek hasonló jegyeket hordoznak.

A továbbiakban megkíséreljük két statikusan szemlélte helyzet összehasonlítását, hogy a származási csoportok helyzetére és számbeli alakulására jobban rávilágíthassunk. Az 1890 előtt összeállított községi törzskönyv adatait hasonlítottuk össze az 1943. évi községközi adatokkal. Először is a vérrokonsággal egybefűzött és hasonló nevet viselő rokon családok, a nemzetségek helyzetét vizsgáljuk meg.

Eszerint a nemzetségek száma

	1890-ben	1943-ban
Katona	21	16
Jobbágy	21	20
Jövevény	46	101

A katonarendből egy fél század alatt öt nemzetség halt ki. A jobbágyságnál az egyetlen Nyeső nemzetség pusztult ki csupán, míg a jövevény nemzetségek száma kétszeresére szaporodott.

A családok számát vizsgálva azt látjuk, hogy

	1890-ben	1943-ban
Katona	74	69
Jobbágy	84	72
Jövevény	65	148

Eszerint az ősi falubeli családok száma fogy, míg az 1890-ben legkisebb családcsoportot kitevő jövevények 1943-ban már az összes családok felét jelentik.

A nemzetség és család viszonyát elemezve, azonnal feltűnik a jobbágy- és katonarend-beliek nemzetségeinek nagyobb volta, a nemzetségekbe tartozó családok nagyobb száma.

1943-ban 80 jövevény családot számláltunk össze, melyeket egyben egycsaládos nemzetségnek is kellett vennünk. A nemzetség nevet pusztán csak azért kaphatták meg, mivel a falu a nevet továbbvivőt, fenntartót, ez esetben már az egy családot is nemzetségalapnak tartja. Ez a tény, a jövevények nemzetségeinek kicsinyisége (átlag egy és fél család jut egy nemzetségre) a falu társadalmának szervességén igen sokat változtatott. Ez akkor tűnik ki leginkább, ha tekintetbe vesszük, hogy például a katonarend négy nemzetsége, a Fodor, Ferenc, Henter és Simon 1890-ben 30 családot jelentett, 154 családtaggal. A jobbágy Kádár, Sinka, Kató és Hosszú nemzetségek pedig 33 családot és 138 családtagot számláltak. Ezek között a nemzetségek között igen erős volt az összeházasodás. Elképzelhető, hogy 30—33 virágzó család milyen erő-, és közösségtudatot képviselt. Hogy mást ne is említsünk, a kalákázásnál is ezek a rokoni bokrok segítették egymást.

A jövevények egyes családok! Rokoni kötelékük esetleg senkivel vagy csak alig van a faluban. Még leginkább azokkal a családokkal, ahova beházasodás révén jutottak. Miután ők vannak többségben, elképzelhető, hogy mennyire feloldódott már csak ebből kifolyólag is az együvé tartozás tudata, ami régen a „falut” tette.

Visszatérve a csoportközi helyzet elemzéséhez, a családtagok számát vizsgálva a következő helyzetet találjuk:

	<i>1890-ben</i>	<i>1943-ban</i>
Katonáknál	341	241
Jobbágyoknál	344	256
Jövevényeknél	270	564

Egy fél század alatt a katonarend száz taggal, tehát szinte egyharmadával fogyott meg. Valamivel kisebb a jobbágyok számának csökkenése, míg a jövevények száma kétszeresére emelkedik, úgyhogy 1943-ban már a falu lakosságának a felét jelentik.

A nemzetségek tagjainak a száma is különböző módon alakult. A katonanemzetségeknél a 10 tagon felüliek megtartották számarányukat, a 10 tagon aluliaknak azonban fele kipusztult. A jobbágyoknál a soktagú (húszon felüli) nemzetségek gyengültek meg, míg a jövevényeknél a 10 tagon aluli nemzetségek száma növekedett. Náluk 20 tagon felüli nemzetségekről nem beszélhetünk, és ilyenek ma sincsenek. Csak a régebben bevándorolt meggyökeresedett és főleg a jobbágy-ságba bekapcsolódott beszármazók nemzetségeinél találunk tíznél több tagúakat.

A fiúgyermekek számát vizsgálva, még határozottabban válik az eddigiekből megalkotott kép:

	<i>1890-ben</i>	<i>1943-ban</i>
Katonáknál	95	49
Jobbágyoknál	85	53
Jövevényeknél	68	140

A sorrend tehát 1943-ban teljesen megváltozott. A vezető katonarend ma a jövevényeknek kénytelen átengedni az elsőbbséget ezen a téren, azoknak, akik 1890-ben még a legutolsók a három csoport között.

Itt állapítható talán a legtisztábban meg a számbeli helyzet fejlődési irányában fellelhető törvényszerűség. A katonarend falubeli mennyiségi hanyatlása is itt tűnik ki leginkább. A jobbágyoknál is jelentkezik a vissza-

esés, de a katonákénál kisebb mértékben. A két ősi csoporttal szemben a jövevények ma teljesen fölénybe kerültek. Száznegyven fiúgyermek viseli ma és viszi tovább a jövevény családok nevét, míg a két ősi rend fiúgyermekai együttesen is csak 102 főt számlálnak.

Ha a fiúgyermekek számát az egyes nemzetségeknél nézzük, akkor is ugyanazt a folyamatot észlelhetjük. 1890-ben még találunk a katonáknál 10—12—18 fiúgyermekes nemzetségeket, a jobbágyoknál is vannak nagyszámú fiú utódban gazdag nemzetségek. Azonban 1943-ban ilyeneket már hiába keresünk.

A jövevényeknél éppen amiatt, hogy nemzetségeik kis családszámúak, nem találhatunk sok fiúgyermekes nemzetséget. Családonként azonban annál inkább. A sok fiúgyermek számát náluk az teszi nagyobb súlyúvá, hogy 32 olyan nemzetségük van (frissen alakult vagy bevándorolt), amelyiknél egyetlenegy gyermek sincs még. Külön-külön vizsgálva az egyes nemzetségeket, még szembetűnőbb a régen vezető katonacsaládok számbeli elsorvadása. És ez annál inkább meggondolkoztató, mivel az egész folyamat rövid, alig fél évszázadnyi idő alatt következett be.

A katonanemzetségek közül például a Henter 8 családról, 45 tagról és 12 fiúgyermekről 1943-ra 6 családra, 18 tagra és 1 (!) fiúgyermekre olvadt le. A Fodor nemzetség 10 családja, 52 tagja és 18 fiúgyermek helyett ma 7 családot, 26 tagot és 7 fiúgyermeket találunk. Hozzá kell tennünk azonban azt is, hogy sok esetben csak látszólagos az egyes nemzetségek sorvadása, mivel a falun kívül, Erdélyben és a nagyvilágban a középosztályban, a városok alsóbb rétegeiben tovább élő családjaikat nem vehetjük tekintetbe, holott ezek egy-egy pár nemzetségnél még nagyobb számúak, mint azok, amelyek ma a faluban élnek.

A jobbágynemzetségeknél ilyen nagyarányú csökke-

nést nem tapasztalhatunk. Sőt például a Sinkák nemzetisége 9 családról és 36 tagról 13 családra és 45 tagra szaporodott. Ezén a „rend”-en belül több ilyen példával is találkozunk. Sajnos éppen a vagyoni téren gyarapodó és a polgárosodás materiális feltételeivel inkább rendelkező nemzetségeknél, családoknál tapasztalható számbeli megfogyatkozás.

A jövevények egyes nemzetségeinek életében az egész csoportra jellemző folytonosságot hiába keressünk. Az 1890 előtti 65 nemzetség leszármazottaiból ma csak 16 él a faluban. A többi főleg a világháború és az azt követő agrárkrízis következtében elszóródott. Különösen a fiúk távoztak el igen nagy számban a fel lendülő, iparosodó erdélyi vagy moldvai és havasalföldi városokba. A leányok nagyobb része főleg a jobbágy- és jövevény fiúkkal összeházasodva tovább él a faluban, azonban ezek „nem viszik tovább a nevet”.

Az újonnan beszivárgott jövevények szaporodási, terjeszkedési kedve és életképessége, akárcsak a meggyökeresedettké, jóval meghaladja az ősi falubeliekét. Természetesen az előbbiekből hiányzik az a konzervatív, földhöz, faluhoz ragaszkodó magatartás, ami főleg a jobbágyokat jellemzi.

A jövevényeknél kivételként találhatunk olyan nemzetséget is, amelyik meggyökeresedett a faluban, és igyekszik a régi családokhoz hasonlítani. Példa rá a Lungyok nemzetsége, amelyik 1890-ben 2 családot, 10 tagot és 4 fiúgyermeket számlált. Ma pedig 8 család, 30 tag és 8 fiú teszi őket a falu egyik legerősebb nemzetségévé.

Talán túlságosan részletekbe menő ez a vizsgálat, azonban szükségességét bizonyítja az ezáltal kétséget kizáróan megállapítható folyamat, és pedig az, hogy a csoportok számbeli alakulását tekintve a katonák visszaesése, a jobbágyok viszonylagos térvesztése és a

jövevények súlyának megnövekedése társadalmi törvényszerűség, amit egyelőre erre az egy falura szóló érvénnyel talán további bizonyítás nélkül is elfogadhatunk.

Ezek után áttérhetünk a másik számszerűleg megfogható társadalmi tényező vizsgálatára, azaz arra a kérdésre, hogy a vagyonosodásban, a gazdagodásban vagy szegényedésben ugyanígy megtalálhatjuk-e a társadalmi csoportok különböző irányú fejlődését.

Az 1901. évi tagosításkori és az 1943. évi birtokviszonyokat összehasonlítva értékes megfigyeléseket tehetünk.

A szántó, kert, rét és legelő birtoklásában a következő helyzetet állapíthatjuk meg:

	1890-ben		1943-ban	
Katonáké	509 hold	526 □-öl	509 hold	216 □-öl
Jobbágyoké	305 hold	73 □-öl	340 hold	624 □-öl
Jövevényké	299 hold	1011 □-öl	594 hold	512 □-öl
	1113 hold	1610 □-öl	1443 hold	1352 □-öl

Először is a mezőgazdasági terület 1943-beli megnövekedését kell megmagyaráznunk. 218 holdat az udvartól, a volt Mikó-uradalomtól szerzett a falu. A fennmaradó területet a Sepsibodokhoz közel fekvő szomszédos községektől vásárolták a földvételekre mindig kész bodokiak.

A csoportok részesedését vizsgálva meg kell állapítanunk, hogy a katonák birtokállománya jóformán semmit sem változott. Ez azonban csak látszólagos, ugyanis 68 hold 240 □-ölet jobbágyrészről örökölt az egyik katonanemzetség. 41 hold 201 □-öllel pedig az egyik vállalkozó szellemű katonacsalád növelte a katonarend birtokállományát. Ha ezt a területet leszámítjuk, akkor

a valóságnak, az általánosan jellemző irányzatnak jobban megfelelő képet kapunk. Azt ugyanis, hogy a katona-birtokállomány mintegy 100 holdnyi területtel kisebbedett meg. Ezt alátámasztja az is, hogy ebben az időközben 13 katonanemzetség szegényedett el, és csak 7 nemzetség szaporította vagyonát. Ezek közül is csak a két fent említett nemzetség gyarapodott számottevőbben.

A jobbágyok 35 hold és 551 □-öllel gyarapították mezőgazdasági területüket. Ehhez hozzá kell vennünk azt a 68 hold és 240 □-öl területet is, amely a katonák birtokába nem erő kifejtés, hanem öröklés útján jutott, és akkor mintegy 100 holdnyi területgyarapodást mutathatunk ki az ő javukra. A jobbágyság földterületben való gazdagodását mutatja az a tény is, hogy nemzetségei közül 13 gazdagodott, és csak 5 nemzetség szegényedett el kisebb mértékben.

Tekintetbe véve, hogy éppen a gyökeres jövevények között találjuk a legjobb, birtokszerzésre alapított házassági politikát folytató nemzetségeket, és hogy ezek főleg jobbágylányokat vettek el, igazolhatjuk azt, hogy vagyoniilag a jobbágyság tényleg „előrement”, míg a katonák „lecsúsztak”.

A jövevények 294 hold és 1101 □-öllel birtokolnak többet, mint 1900 táján. Szinte kétszer annyit. Ebben nagy szerepe van a gyökeres jobbágyok nagyarányú földszerzésének is. A Lungulyok 71 hold 1333 □-öllel, a Deákok 54 hold 130 □-öllel és a Demeterek 31 hold 117 □-öllel gyarapították vagyonukat. Csak ez a három gyökeres jövevény nemzetség 156 hold és 1580 □-ölet szerzett ez alatt az idő alatt. Tehát a jövevényvagyon növekedésének több mint a fele ezt a három nemzetséget illeti.

Amint látjuk, a számbeli helyzet és fejlődés vizsgálatánál felismert törvényszerűségek a földvagyon síkján is érvényesek.

A közbirtokhoz viszonyítva nincs Sepsibodokon számottevő erdő- és legelő-magántulajdon. Ezért a közbirtokosságok tulajdonjogi helyzetével foglalkozva az erdő- és legelővagyonban való részesedésre is választ kapunk. Az 1876. évi arányosítási perirat, a törvényszék döntése szerint az addig a „Kilenc falu” közös használatából Sepsibodoknak kiszakított erdők egy részét a volt kétág-katona (huszár és gyalog) rendnek juttatta. A „volt kétág-katona közbirtokosság” erdejében ekkor kizárólagosan csak katonarendi arányrész tulajdonosokat találunk. 1940-ben azonban az arányrészek 51,5%-a van már csak a birtokukban; 14%-ot a jobbágyság és 34,5%-ot a jövevények szereztek meg.

Az arányosításkor 23 katonanemzetségnek van arányjoga. 1940-ben ebből 10 nemzetség kihalt, úgyhogy már csak 13, illetve 14 nemzetséggel számolhatunk, ugyanis egy katonanemzetségnek még sikerült jogot szereznie. Ebből a 14 még élő nemzetségből is már csak 10 nemzetség rendelkezik arányjogok felett, mégpedig úgy, hogy 7 nemzetség 1940-ben kevesebbel, mint az arányosításkor, 3 pedig többel. Bizony a „katonakerdő” már csak felerészben az övék, holott régebben abba az erdőbe más csoportbeli még „a lábát sem tehetette be, agyon es ütötték volna”.

Emellett még volt egy ősi jogon birtokolt „Huszár-erdejük”. Ezt a később „volt kétág-katona közbirtokosság II. csoport” néven számon tartott erdőt szintén csak katonabirtokosok használták ősidőktől fogva. 1934-ben a kisajátításban érdekeltekről összeállított névjegyzék szerint a 87 jogból csak 51 és fél volt katonáé, 9 jog a jobbágyságot és 26 és fél a jövevényeket illette meg. Ha nem a jogokat, hanem a részjogosultakat nézzük, azt látjuk, hogy azok 60%-a katona, 10%-a jobbágyság és 30%-a jövevény. A katonanemzetségek közül 5 kihalt, 3 élő nemzetségnek már nincs arányrésze, úgy-

hogy a kezdeti 19 nemzetségből ma már csak 11 rendelkezik arányjoggal. Az előbbi birtoknak felét, ennek pedig több mint egyharmadát vásárolta tehát meg a másik két rend. A közös katonakerdők tulajdonából a jövevényeknek így egy-egy harmadot sikerült megszerezniük.

Vagyonosodásukat mutatja az is, hogy a „volt úrbéres közbirtokosság” ugyancsak az arányosításkor szerzett erdejéből 1943-ban 31,06% már szintén jövevénykézen van. 4,92%-ot (nem is egészen két arányjogot) a katonák vásároltak meg. A jobbágyság 64,01%-át tudták csak megőrizni közbirtokossági vagyonuknak. Igaz, hogy ők viszont a katonák erdejéből is vásároltak valamennyit, és az minőségileg jobb erdő volt az övékéinél.

Az erdőbirtok iránti éhség a három csoportra jellemző módon nyilvánult meg az 1928-ban eladásra kerülő szinte 500 holdat kitevő „udvari erdő”, „grófi vagyon” megvételénél. Itt a katonarend vásárolt a legkevesebbet (96 hold 723 □-öl), a jobbágyság náluknál többet (147 hold 1038 □-öl), az erdőbirtok felét pedig a jövevények veszik meg (245 hold 472 □-öl).

Ezeknek az adatoknak az alapján nyugodtan megállapíthatjuk a vagyonszerzés terén ugyanazt a sorrendet, amit a számbeli térnyerés során megállapítottunk. A jövevények vezetnek, utánuk a jobbágyság következik, akik bár számbelileg visszaestek, még tartják, sőt gyarapítani, növelni is tudják azelőtti birtokállományukat. Legutolsók pedig a katonák.

Ezt a folyamatot részleteiben is megfigyelve, igen érdekes következtetésekre juthatunk. A katonarend ugyanis a határőrkatonabirtok eladási kötöttségeinek feloldása után, tehát a gazdasági liberalizmus első periódusában szegényedett el. Ez az igényességük által már azelőtt megindult folyamat azzal vált nagyobb méretűvé, hogy a kezdeti versenyben a harcmodor a jobbágyság számára volt megfelelőbb. A rendkívül sok munkát

és igénytelenséget kívánó bitokszerzési, vagyonosodási lehetőség a jobbágyság szemléletmódjának felelt meg jobban. Ehhez még hozzájárult az a kedv és energia is, amelyet az fokozott határtalanná, hogy végre lehetőségük nyílt az olyan régóta nélkülözött saját földből tetzés szerinti mennyiséget szerezni. Ezért igyekeztek jól házasodni, minél megfeszítettebben dolgozni és a lehetőség határáig igénytelenek lenni. Lassú, de biztos és általános paraszti módja volt ez a vagyonszerzésnek.

Akkor, amikor főleg a két világháború között a faki-termelés stb. útján nagyobb lehetőség nyílt tőkés jellegű polgári gazdálkodásra, valamint vállalkozásra, a katonák számára jobb lehetőségeket kínáló korszak nyílt meg. Mászt nem is említve, a váltót hamarabb ismerték meg, és az „aláíratási” lehetőségeket is hamarabb igyekeztek kihasználni, mint jobbágy társaik. A kapitalista gazdasági rend bonyolultabb törvényei között könnyebben tudtak eligazodni, mint a hagyományoktól nehezebben elszakadó, a mezei és erdei élet termelési konvencióiba és kötöttségeibe jobban beágyazott, önállósításra és földszerzésre beállított gondolkodású jobbágy társaik. Mindezt lehetővé tette tágabb látókörük, kötöttségektől való nagyobb eltávolodásuk, egyszóval a polgárosultság bizonyos apai, nagyapai hagyománya, ami megalapozta szabadabb, mozgékonyabb gazdasági szemléletüket. Így aztán könnyebben találták meg az üzletek kötésének, a vállalkozásnak és a kedvező konjunktúra kihasználásának az útját, mint ámazok.

Érthetővé válik tehát az is, hogy például Sepsiszentkirályban, ahol a vállalkozási lehetőség, tehát az újramegerősödés alkalma nem volt meg, a katonarendbeliek nagyobb mértékű elvándorlása vagy teljes letörése bekövetkezett.

A katonák sepsibodoki helyzetére és a nekik kedvező idők kihasználására jellemző az „udvari birtok” mező-

gazdasági területének két részletben történő megvétele. Az egyik iskolázatlan, de cserép- és téglagyár létesítésére s vezetésére is képes katonaember keresztülvitte azt, hogy a birtok akkori tulajdonosa ne idegen embe- reknek, hanem a falunak adja el a vagyont. Az üzlet lebonyolítását is ő vette a kezébe. Állítólag számára se ütött be rosszul a vállalkozás, de a falu számára sem. Ő maga biztatta vásárlásra főleg „a katonarészen való- kat”, és hangoztatta, hogy „egy faj vagyunk, ne hagy- juk”. A kockázatot, hiszen adósságra vették nagy ré- szét, a katonák merték inkább vállalni. Így aztán mindkét eladásnál a legnagyobb részt ők vásárolták meg. A jobbágyok a harmadik, a már említett erdőel- adásnál, amikor már megbizonyosodtak arról, hogy a vásárlás „jó üzlet”, csak akkor merték birtokszerzési éhségüket szabadjára eresztetni. E nélkül a kétszeri vá- sárlás nélkül a katonarendiek már ismertetett vagyoni helyzete még szomorúbb képet mutatna.

Mindezt szükségesnek tartottuk elmondani azért, hogy a csoportok helyzetéről, erőviszonyairól alkotott fogalmaink teljesebbek legyenek.

*

Arra a kérdésre kívántunk feleletet adni, hogy a székely társadalom vizsgálatánál milyen differenciáltsággal kell számolnunk, ha annak történelmi és telepedési megoszlását is figyelembe vesszük.

Megállapítottuk, hogy a település időpontján kívül a határőr-katonaság intézményébe tartozó székely terü- leteken föltétlenül tekintettel kell lennünk a társadalom szerkezetének és funkcióinak elemzésénél a katona- és a jobbágyrendből származók más történelmi életformá- jára, mivel ez még napjainkban is hatóerejű, kondicio- náló tényező, jóllehet egyre inkább veszít erejéből, és szükségszerűen vezet el új, más jellegű csoportképző- déshez, más történelemhez.

III. A földet közösen birtokló falu

1. ELŐLJÁRÓBAN A MEZEI GAZDASÁGRÓL

Elöljáróban magáról a növénytermesztő és állattenyésztő tevékenységről kell néhány szót szólanunk. A XVI. és XVII. században az erdélyi s egyben a székely mezőgazdaságot az *elmaradottság* határozta meg. Sietve hozzá kell tennünk: egy, a maga fejlődési menetében szintén *megtorpanó világgazdaságban*. Olyan európai agrárrevolúcióba ágyazottan, amelynek csak a nyugat-európai tengermelléki szektora munkálja az eljövendő forradalmasodást. „Valamivel a XVIII. század fordulója után Nyugat-Európa néhány kiváltságos helyén az emberi tevékenység minden területén újból beleütközünk — írja Chaunu — a nagy technikai változás egyik vonatkozásába. Ez a »mezőgazdasági forradalom«, ahogy azt Marc Bloch óta nevezzük.” Ezt másfél évszázad észrevétlen változásai készítik elő.

A mi késő középkorias mezei gazdaságunk — külső tényezők súlyos, romboló, termelőerőket pusztító hatását is elszenvedve — nem kísérelheti meg az ugrásszerű felzárkózást. Ebben a megtört lendületű fejlődési szakaszban tartósodnak tehát a rendi jellegű feudális viszonyok. Nem teljes stagnálásról, mozdulatlanságról van szó, hiszen a megmerevedettnek tűnő szerkezet keretein belül mind a termelési eljárások, mind a termelőerők jobbító, növekedtető irányzatokat érlelnek. Mindazt, amit az agrárius tevékenység kiszélesítésében és elmélyítésében megtehet a kelet-európai körzetnek e kis peremvidéki tájegysége — sikerrel teszi meg. Ezt

tanúsítja az, hogy Európa sok országáéhoz hasonló termelési technikájának a szintje. Erdélynél fejlettebb technikája van ugyan a Habsburg-birodalomnak, mégis inkább a kiváló osztrák gazdaságtörténeti irodalom győz meg bennünket arról, hogy a székely székek gazdasága nemcsak tradicionalizmusban tart lépést kiváltságosabb, jobb helyzetű körzetek egynémelyikével, hanem a mezőgazdaság szervezett kereteinek megteremtésében és jobbá tételében sem marad el mögöttük. A Thünen-körök elmélete szerint az intenzív gazdálkodás hullámszerűen haladó tovagyrúzó zónái valóban nyugat—keleti irányba terjedő mozgásrendben rajzolhatók meg. A megtorpanó, megmerevedő, majd módosulásokkal előremozduló székely székekbeli gazdálkodás külső körként, extenzív zónaként jelezhető egy képzeletbeli térképen. Az Atlanti-óceán parti belterjes központi mag körüli ívekkel azonban északon, délen és még nyugaton is egybekapcsolható. Önkörein belül pedig külön kis színvonal-növekedésben megugró göcök keletkeztek, jobb természeti feltételek, piaci viszonyok, kedvezőbb nemzetközi konjunktúrák hatására.

Miként a szász székekbeli mezőgazdaságban, a székelyföldiben ugyancsak a *paraszti gazdálkodásnak* jutott jelentősebb szerep. Mindenekelőtt kevés volt a nagy földesúri birtoküzem. A meglévők fejletlenebbek voltak, és ez azt eredményezte, hogy itt a korszerű alldiális, majorsági árutermelés nem emelkedett a székely szabadparaszti és jobbágyi fölé. A nemesúri gazdaságok nem váltak mintává, és a hagyományos formák széttobbantásában vagy lassú megváltoztatásában sem játszottak számottevő szerepet. Javuló szintű, helyenként igen szép haladást elérő, de egészében tradicionális mezőgazdaságról szólhatunk tehát, amely a természeti gazdálkodás sok vonását viseli magán, és az

önellátás elvét (a Bedarfsdeckungsprinzipet, ahogyan Werner Sombart nevezi) sem adja még fel.

E vázlatosság jegyében fogant gondolatok sorában a munkaerő minősítésének még helyet kell szorítanunk. Ismeretes, hogy a Székelyföld természeti környezete mostoha vagy nem éppen kedvező feltételeket kínál a gazdálkodó embernek. A szántóföld sem sok. Átlagosan mintegy 20 százaléka csupán a művelhető területnek, míg az erdő 45 százalékát borítja a székely székek földjének. Az egy családra eső, gabonatermelésre alkalmas, elszórt parcellák összesen sem tesznek ki sokat. (Legtöbbet, átlagosan nyolc holdat az 1703. évi összeírók Háromszékben, Csík-, Gyergyó- és Kászonszékben jegyezték fel. Sepsiszekben a szabadrendi tíz, a jobbágy hat, Miklósvárszekben a szabad hét, a jobbágy négy, 1722-ben Marossszekben mind a két réteg három hold körüli átlagos birtokot művelt. A nincstelenek természetesen hiányoznak ezekből az átlagszámításokból.) Ha mégis van eltartó erejük ezeknek a kis- és törpegazdaságoknak, úgy a magyarázatot elsősorban a nagyszámú és értékes tulajdonságokat öröklő és hagyományozó *munkaerő*ben kell keresnünk. Nagy Elek uradalmi főtitest írta 1841-ben: „bátran s minden nagyítás nélkül elmondhatni, hogy az egész birodalomban a székelyeknél munkásabb, szorgalmasabb s életrevalóbb gazda nincs”. Újfalvy Sándor szintén „hangyaszorgalmú és munkásságú”-nak ismeri meg őket. „Künt a mezőben — írja a háromszékiekről — maga idejében minden megművelve. Görönyös (!) földjét fejszefokkal veri szét: és úgy megműveli, mint a megyékben legfeljebb a veteményeskertet szokták. Holdvilágon egész éjjel szánt, kaszál. E nép szorgalma s kitartása minden keleti fajok közt páratlan s példátlan.”

A székelyföldi falutörvényeknek a XVI. század végétől a XIX. század közepéig nyomon követett világában

tehát a legfőbb termelési ág a mezőgazdaság. A termelészközök sorában első helyen a föld áll. A dologtevés színtere főleg a falu határa. A munkavégző alapegység a család. Az egész termelőszerkezetet egybefogó alakulat pedig a faluközösség. Ebben az összekapcsoltságában jól működő szervezetben jelentős a szántó, kaszáló, legelő, erdő közösségi birtoklásának, hasznosításának a szerepe. Bármely vetületét vizsgáljuk is a székely székekbeli feudális termelőmódnak, az elvezet a sajátos hagyományos tulajdon- és birtoklási formákhoz. Azok pedig szorosan kapcsolódnak a communityhoz, pontosabban: a vagyonszociális jellegét megőrző faluközösséghez, végső fokon pedig a működtető szokásrendet rögzítő és tükröző falutörvényekhez.

2. A SZÉK VAGYONA, TÖBB FALU KÖZÖS BIRTOKA

„A földre vonatkozó teljes tulajdon — írja Émile de Laveleye — nagyon is új intézmény.” S valóban, a community hosszú évszázadokon át lehetett vagyonszociális, a falu lakója pedig, Marx szavaival élve, „a községi föld társtulajdonosa is volt”. Maga a faluközösség azonban szintén lehetett társtulajdonos. A törzsi, nemzetségi szervezet formáiból kibontakozó és széki, tehát területiális, szomszédsági keretekben újjárendeződő népesség nem minden területet osztott meg a falvak között. Maradt olyan is, amelyhez minden egyes település jogot formálhatott. A Moldvával szomszédos határrészek, az elpusztult települések megművelhető területei szintén több falu vagy az egész szék tulajdonává váltak. A kollektív rendelkezés e legtágabb formái fellelhetők tehát itt is, felzárkózva a német tájak több falut egyesítő „nagy Mark”-jai, alpesi, havasi „almendé”-i, a svájciak

völgyközösségei, a szászok „Freythum”-jai mellé. A kezdeti földbőség nem tette szükségessé azt sem, hogy az egy-egy hegycsoport, havasi erdő-legelő együttes környékén elhelyezkedő települések szigorú határvonalakkal válasszák, különítsék el a használatba vett erdő-, legelő-, kaszálóhelyeket. *Ez több falu osztatlan „köz élő földje” maradt*, a hajdani nemzetségi települési rend emlékét is őrizve.

A XV–XVI. századból idéznénk néhány jellemző adatot. 1415. július 19-én Barót, Gidófalva, Borosnyó, Uzon, Szentgyörgy, Bölön és Árapatak képviselői egy darab Olt menti erdős földet adnak saját személyükben és a sepsiszéki összes communitás nevében Botfalunak. 1511. február 1-jén Marosszék ad földet a sóspataki ispótálynak, azzal a kikötéssel, hogy ha az elpusztulna, a birtok a szék közösségére szálljon vissza. 1568-ban a szentimrei, bethlenfalvi és patakfalvi közös birtokról szólnak az udvarhelyiek; 1569-ben Szentlélek és Bogárfalva békességes birodalmát említik; 1584-ben a Kézdivásárhely környéki falvak, de a szentlélekiek és kászoniak „egyaránt élték a földet”, amit „ország szabadjának” hívtak; 1591-ben állítják, hogy Domokosfalva, Tamásfalva és Szörce Kovásznával, Pávával és Körössel „emberemlékezet óta békességesen” birtokol földet társtulajdonosként; 1594-ben ugyancsak „emberi emlékezet óta szabadon használt közös erdőket, havasokat” mondhat magáénak Farcád, Pálfalva, Váralja és Farkaslaka; 1596-ban pedig Tarcsafalva és Csehérfalva rendelkezik közös erdő fölött. Ez a tulajdonforma száll át a további századokra.

Legjellegzetesebb példája az aranyosszéki bogáti puszta, „praedium”, ez a mintegy kétezer holdnyi jó minőségű szabad szántó, amelyet Harasztos, Polyán, Kercsed, Rákos, Várfalva, Kövend, Bágyon és Szentmihályfalva öveztek. Statútumát 1728-ból, 1827-ből is-

merjük (1837-ben nyomtatásban is közzétették). A bogáti széki szabadszántó „szokásos törvénye” szerint: „csak a székbéli residentiás nemes birtokosok, törzsökös székely és székely szabadsággal élő jószágos hazafiak” bírhatják ennek egyes részeit, s hagyományozhatják fiukra, vagy ha nincs, a fiú-leányra. Tulajdonosi jusst azonban senki sem formálhat e földekhez, el nem cserélheti, még felibe való megművelésre sem adhatja át senkinek (kivéve a „kurta idő alatt” sok napszámost, munkáskezet igénylő törökbúzaföldeket). Kötelezettség a szüntelen művelés is, és még azt sem engedi meg a rendtartás, hogy a „henye”, lusta birtokos kaszálóvá változtassa.

A közösségre visszamaradó vagy két év óta művelésbe nem vett parcellát a harmadik esztendőben pünkösöd harmadnapján „kapával vagy ekével való keresztezés által” bárki felfoghatta, „jegyét” tanúknak megmutatva és a nemesek főhadnagyának, később a királybírónak bejelentve, aki „egy ülnökkel, lóháton azonnal megjelent a helyszínen”. Ebben a tiszteletre méltó jogérzékkel ősi hagyományt — a szabad foglalás módját — elevenítő vagy továbbörökítő rendszabásban a föld nem mint a munka terméke, nem mint áru jelenik meg, hanem természeti feltételként, amelyhez jogot a dologtevő élni akarás és a közösséghez való tartozás biztosít.

Igazgatása azonban gondokat okozott. Hiába szabályozták aprólékosan, törvényt értő módszerességgel a felmerülő viták, pereskédések eljárásrendjét — a felosztás gondolata 1723-ban, 1788-ban fölmerült, és 1838 áprilisában ki is mondották az örökös egyéni birtoklás elvét.

A másik jelentős aranyosszéki közvagyon „a Kő mögött való nagy közös erdő”, „a székely erdő”, amely a Hidas, Csegez, Torockó, Torockószentgyörgy és Rákos

közötti térséget borította. Erről 1538-ban már említést tettek, 1640-ben pedig I. Rákóczi György mondta ki róla, hogy Aranyosszék népének szabad, közös békés használatban lévő erdeje. Az erdőigazgatás legfőbb kérdéseiben „egyöntetű megegyezéssel és akarattal” döntöttek. Szavazataikat falunként adták le, ezzel is bizonyítva azoknak entitásként, együttesként értelmezett társtulajdonosi voltát. A széki tisztségviselők természetes módon váltak a vagyonközösség ügyeinek eligazítói-vá, de 1718-ban külön „provizor”-ról, 1728-tól „erdőinspektor”-ról szólnak, akiknek az alkalmazotti erdőővők közvetlen alárendeltjeik voltak.

A törvényhozó aranyosszékiek rendtartásában szerepel a használat szabályozása is. Az erdőn tüzet gyújtani, vadgyümölcsfát kivágni, csereszénát (lombtakarmányt) csinálni nem volt szabad. A sok fát fogyasztó mészégetőknek erdőhasználati díjat kellett fizetniük. Egy-egy erdőrészt, míg a fák megnövekedtek, tilalom alá fogtak, és amikor azután letarolták, a bevett pénzt a szék hasznára fordították. A falvaknak a makkra odahajtott sertéseit a szék disznópásztorai őrizték és így tovább.

Végezetül még a közösségi erdőbirtoklási mód egy jellemző vonására utalunk, arra, hogy a széki erdő a szükségletkielégítést szolgálta. Senki pénzért értékesíthető fát az erdőből nem vághatott, csak a háza szükségére valót. Az irtást, a foglalást 1699 óta bizonyíthatólag tilalmazták, és igen sokat pereskedtek a földfoglaló szándékkal erdőt pusztító falubeliekkel.

A communitásenkénti felosztásra már 1723-ban gondoltak. A néhány faluban meghonosított határőrség azonban igen megzavarta az ősi használati módot. Orbán Balázs írja, hogy a központi kormány a „Szék szabad erdeit a fegyvert felvett faluk szabad prédájára bocsátotta...” Ilyen előzmények után 1788-ban még

inkább megérlelődött az az óhaj, hogy a széki közbirtokot kisebb falusi köztulajdoni formákra redukálják, „a faluknak quantitása és az antiqua sessióknak numerusa szerint”; de úgy, hogy még így se válhasson az erdő „földe” örökös elidegeníthető egyéni jussá. A tulajdonjog bizonytalansága is hozzájárult ahhoz, hogy 1848-ban úgy határoztak a székgyűlésen: az erdők azok kezén maradjanak, akik bírják. Jóllehet azok degradálódását, a terület elkopárosodását már nem akadályozhatták meg.

A széki földközösség, a kelet-európai térség tulajdonformái történetének ez az oly szükségszerű és sok sajátos vonást hordozó példája azonban nem egyedüli. A szék földjéből, erdejéből foglalókról okleveles forrásaink is említést tesznek néha, de „*Marosszék közhavasa*” mind a gazdasági, mind a jogi értekezésekben többször is szóba kerül, s még inkább az 1848 utáni tulajdonsztáztási pereskedésekben. Benkő Károly szerint „*Marosszék nagyobb havasa, minek keleti része Illyésmezejének hívatik*”, Szováta-hoz tartozik. „*Második és kisebb havasa Marosszéknek az Iszuja nevű*”, ez több határvita tárgya. Harmadikként „*a közönséges nagy ország havasá*”-t említi. A régi görgényi fejedelmi váruradalom tartozéka volt hajdan e havasok egy része (15—16 000 holdnyi erdő, legelő és belsőség), és 1600 óta az „*ősmarosszékiek*”, a 127 község birtokába került, jóllehet tizenhat bekecsalji falu is igényelte. Jövedelme azonban bizonyíthatólag a szék pénztárába folyt be, és közcélokra fordítódott. Jellemző, hogy mind az elpusztult települések földjét, örökét, mint az aranyosszékiek, mind pedig a fiskustól szerzett javakat, miként a marosszékiek, a legtagabb igazgatási egység, a szék osztatlan tulajdonának minősítették.

A legértékesebb és normáinak kidolgozottságánál fogva is különleges figyelmet érdemlő az ún. *Negyed-*

félmegye havasának vagyonközössége. Ezt „hét község havasá”-nak is nevezik, miután Pálfalva, Delne, Csomortán, Csobotfalva, Szentlélek, Mindszent, Menaság fel- és alcsíki helységek az egyenlő jogú társtulajdonosai. (Csobotfalva helyett Várdotfalvát említ az 1620-as rendtartás.) Eredetéről azt is elmondják, hogy ezek az 1562-ben feldúlt, felgyújtott falvak kárpótlásul kapták „a Borda, Peres és Galambhalma nevű Moldvával határos havasrészeiket”; hosszában nyolc, széltében négy óra járásnyi területet. 1586-ban már (Szellő, Hosszúhavas és Borjústelke) rendtartásáról, „ab antiquo” választott bíráiokról, a használat módjáról, a legeltetés szabályozásáról értesülhetünk. Az 1620 körüli statútum még a Báthori Kristóf hajdani fejedelmi megerősítésére, konfirmálására is hivatkozhatik. Ez a „törvény” mindenekelőtt meghatározza a jogosultságot és a részesedés arányát. „A kaszálás rendiben ilyen mód tartatott — írják — : az havasbíró és prókatori ötödmagukkal, lófő ember negyedmagával, veres drabant és szabad székely harmaddal, az ősjobbágy másodmagával és ki nem örökös jobbágy, egyedül.” (Különben a választott tisztségviselők között is képviseltette magát mindenik rendi csoport.) A közös kaszálók használatában az első foglalás elve érvényesült. A rendtartás 1612. évbeli végzésükre hivatkozva megszabja, hogy „szent Lőrinc napján az foglaló felmenjen, napnyugtakor foglaljon, de senki ne kaszáljon... ha ki penig az napnak előtte felmenne és csak megszállana is: az havasból kivesz-szen”. (Az első világháború előtti időkre emlékezve csíkdelnei Kányai Imre mondotta el a több mint három évszázados, csak formájában változó gyakorlatot: „Szent Istvánkor minden birtokos kiment a Szellő havasra, a közös kaszálóra, ahol a kaszálót előre annyi részre osztották, ahány birtokos családfő volt a hét községben. Mindenki választhatott magának helyet, par-

cellát, s ott »felütötte« a kaszáját. Ez a választási jog azonban csak azokat illette meg, akik indulás előtt misét hallgattak.” A vezetőség gondoskodott egy hordó pálinkáról, „s azt a munka megkezdése előtt szétosztotta a jelenlevők között, hogy a munka így vígabban menjen”, megalapozva a hét falu népének ünnepi hangulatát, felfokozva a közösségi együttlét amúgy is pezsdítő örömét.) Hatalmas legeltetési közösség is keletkezett Negyedfélmegye térségein, hiszen „az hol eszténahely vagyon, oda egyenlő akaratból és kérelem szerént vittek juhokat” a hét falu lakói; emellett pedig „Mindenféle marhát Pünkösdnapiig az havasban tartani szabad volt...” A tilalmasban legeltetőket és más szabályokat be nem tartókat a bírák büntették, állataikat a Tatrosig is követték, megtizedelték, és az ilyen vagy más vétségeket, ellentéteket azután saját bírói székükön vitatták, ítélték meg. A bírság lehetett 200 aranyforint is (aki külső, idegent hozna be a törvénytételre, vagy ha akár egyén, akár falu „practicálna, hogy az havas megoszoljon”), és eléggé sokszor az, hogy a rendet nem tartóra kimondatott a szentencia: „Az havasból kivesszen.” A kizárás, a jogfosztottság várt például arra, aki részét másnak adta el, vagy szénáját úgy árusította el más falusinak, hogy nem kínálta fel azt először a negyedfélmegyei embereknek.

Annak, aki nem a belső megrendszabályozottságra, hanem csak a közösségi tulajdonformákra kíváncsi, a falvak közötti határpererek kínálnak sok-sok tanulságos adatot. A *csíkszentimrei határper* közel 1400 oldalas periratai a XVIII. században (a tanúvallatások főleg 1732 és 1777 közöttiek, de megörökítettek 1554—1696 közötti bizonyítékokat is) még mindig bizonytalan, sok helyütt meg nem szilárdult határvonalakról árulkodnak. (A Szentimre és Bardócszék közötti vita még 1841-ben is tart.) A per valójában azt a kérdést veti fel,

hogy hol a határ Csík- és Udvarhelyszék között, természetesen Bardóc-fiúszéki és háromszéki falvak bizonytalan kiterjedettségű erdeiről is szólva. Az 1757-es tanúvallatásból megtudható, hogy a Nagy Erdő útján járó zsögödi, taplocai, somlyai és csicsói lakosok szabadon kaszáltak, legeltettek és erdőltek. Ugyanott olvasható: „Minthogy a mi falunk, Madéfalva határos Csicsóval, egyik a másik határát szabadosan éljük”, „közre él-tük”; a taplocai és somlyai határ is „közre bíratott”. 1777-ben mondják, hogy a Kis Jáhoroson a tusnádi, kozmási, verebesi és lázárfalvi embereknek „szerre esztenájok szokott lenni”, de a bardócszékiekkel a határt nem tudják. A tusnádiak vallják ugyanakkor, hogy ők a nagybaconiakkal a Nagy Jáhoroson a kuruc világban békességesen szénát csináltak; „a határ felett nem virgottunk — mondják —, hanem békességben voltunk, arra nézve bizonyos terminusát a határoknak nem is igen vizsgáltuk”. (Az 1871. év után megalakuló közbirtokosságok is kénytelenek voltak néha több falut egybefogni; így alkotott egységes szervezetet Csíkszépvíz, Szentmiklós, Borzsova, továbbá Szentmárton és Csekefalva.)

A falujegyzőkönyvekben ugyancsak találhatók jelzések hasonló közösségekre. Terkő havasát (később egyházi célra adják) Jenőfalva, Karcfalva, Dánfalva, Madaras együtt birtokolta, és „forgólag járt”. A szárhegyiek, ditróiak és remeteiek, jöllehet már 1662-ben fogott közbírák elé viszik ellentéteiket, tartósan legeltetnek, erdőlnek, kaszálnak közös javaikon. Szárhegy és Ditró 1821-ben írja, hogy „Borszék mint osztatlan közönséges havas minden erdejével, mezeivel a ditrai és szárhegyi commonítások által váltólag használtatik”. Megosztásra csak 1832-ben került sor. Borszék havasa azonban „közre maradt” továbbra is. (A borszéki gyógyfürdő és gyógyforrás, valamint a környező erdő-

ség később is a ditróiak és szárhegyiek közbirtokossági vagyona volt.)

A háromszéki „*Kilenc falu erdeje*” ugyancsak a bodoki havas aljában fakadó borvíz miatt vált ismeretessé. Ennek a számottevő erdő- és legelőterületnek a birtokosai a következő községek voltak: Bodok, Fotos, Martonos, Étfalva, Zoltán, Gidófalva, Angyalos, Besenyő és Eresztevény. 1826-ban a falvankénti körülhatárolással kísérleteztek. Megmaradt azonban a vagyonközösség, hiszen 1833. november 19-én az étfalvi jegyzőkönyvbe azt írták be, hogy „a 9 falu gyűlésiben Gidófalván határoztak” az erdőt károsítók büntetése felől, s megmaradt a társközségek együttesen választott vezetőségének a bírságolási joga. Étfalvának különben van saját erdeje, külön birtokol Zoltánnal egy havast (arról jegyzőkönyvet vezetnek), részes — mint láttuk — a kilenc falu erdejében, és Háromszéknek közelebbről meg nem határozott helyen fekvő széki birtokából is jussol.

Az ugyancsak háromszéki *Hatod* elnevezésű közerdő-legelő tulajdonosa Zalán, Oltszem, Málnás, Barót, Bodos, Sepsibacon. Ennek az „áldott fűtermő hely”-nek, kiváló legelőterületnek és makkosokban is gazdag erdős részeknek „compossessor”-ként intézik az ügyeit az említett falvak. A zaláni katonabíró írja 1816. február 25-én: „admonióltattam, hogy gyűlést csinálnánk”, mivel háromszáz idegen sertés járta a Hatodot „makkolás végett”; minden communityből három küldöttnek kell megjelennie február 29-én 10 órakor az együttes döntés meghozatala végett. 1834-ben a barótiak makkra hajtottak „a rendelt 200 darabnál sokkal több sertést”, amit a többi falu „egyetértésből konfiskált”, behajtott és megbírságolt. A törvényük ugyanis az volt, hogy „a nagy Barót is annyi sertést adhasson a makkra, amennyit a kicsi Bodos, minthogy minden közös költségekbe egyaránt részesedett a hat

közönség”. Fát is elsősorban onnan hordtak; a barótiak ugyan tilalmasnak mondták ki saját erdeiket, és főleg a Hatodot vágták, hordták. Az 1836. évi vizsgálatkor vallják: „oly erősen vágja, pusztítja, hogy az egész esztendőben nem lehetne két órát találni, melybe a barótiak szünet nélkül tűzi és épületre való fára ne vágják a Hatod erdejét. Kalákákat is csinálnak, s úgy hordják mindenféle szükségre a fát...” Bibarcfalvi huszár katoná szerint: „meghidjék az urak, hogy csak egy nap is ezen a jó szánúton legalább 150 szánat meg lehet számolni, melyek mind a Hatodról jönnek...” Mindenféle marhacsordájukat is ott „nyároltatják”; a falunak pedig „marhája iszonyú sok van”, melyek „külön-külön nyolc-kilencszáz számból állanak, egész tavasztól őszig legelődnek ott...” Igaz, 1847. március 17-én Zalán szintén „felfogja” minden erdejét „utasítván mindenkit falubeli szükségeinek kipótlására a Hatodból...”

Az 1774. évi falutörvényükben Ozsdola szabályalkotói a szabad erdejüket, havasukat védelmezik „a mezőföldiektől”, a szomszédos hat falutól. Ezek — mondják — nem tudni, milyen jogcímen erdőlnek. A „nemes kézdiszéki osdolai közerdőkre szabad erdőlésgyakorló közönségek”, 1826-ban hat falu, Nyújtód, Szászfalu, Sárfalva, Oroszfalu, Hatolyka és Szentkatolna gyűlésén mondják ki, hogy „emberi emlékezetet felyülmúló időtől fogva szabadosan beerdőltek (az ozsdolai szabad erdőbe), minden különbség nélkül edgyütt erdőltek, hordották...” Nem is akarják felosztani, hanem elhatározzák, hogy táblákra osztják, s azokat sorra tilalomba fogják, míg tűzifát nem nevelnek, azoktól pedig, akik „roppant helyeknek kiorotásával, megégetésével magoknak kaszálóhelyeket csinálnak, veteményeshelyeket is fognak fel”, határkijárást után visszaveszik a köztulajdonból szerzeteket.

Jellemző, hogy a szászfalusiaknak Martonossal is

van közös erdejük, amelyből 1741 óta kezdik kiszorítani őket. Az 1773-ban II. József császárhoz intézett kérelmükben panaszkodnak az ozsdolaiakra is, hogy azok ugyancsak tilalmazni kezdték az erdeiken való legeltetést, a fáknak gyümölcseit, a tűzifahordást: „holott — állítják, és 1635-ből való bizonyító írásra hivatkoznak — ezen faluval is, midőn az erdő eránt perlekedett, együtt költöttünk, futottunk, fáradtunk”.

Közös gyűlésen határoz 1840 és 1843 közötti adataink szerint — erdei és szénafüvei felől Esztelnek, Bélafalva, Kurtapataka, Szotyor, Ilyefalva, Bikfalva, Uzon, Kökök; Aldoboly pedig 1831 és 1841 között szintén a hat község erdőbirtokának protocollumában rögzíti határozatait. (Ez esetben 1775-ben Bikfalva tagadta, hogy a többi településnek joga lett volna e birtokhoz.) De együtt tilalmaz és hasznosít erdőt Szentivány és Laborfalva; Uzon, valamint Lisznyó; Árkos és Sepsiszentgyörgy és így tovább. Az említett falvakkal egy térségbeli Felső-Fehér megyei *kantai járás közerdeit* számba véve 1788-ban Felső- és Alsótorja három darab közerdejét említik. Peselnek Szentlélekkel és Volállal társtulajdonos, míg Oroszfalva — mint láttuk — a „hat falu” egyikeként a háromszéki Ozsdola helyeit éli, és nincs is semmilyen külön faluerdeje. 1837-beli útleírásban olvasható, hogy „a háromszéki erdőpusztításnak az is oka, hogy a nagy tér négy sor falvai közül a két közbeeső sorbeliek egyenként vagy páronként emléket haladó szokás vagy egyezmény szerint a közelebbi erdőháti faluk erdőségeiben faiznak, az ilyen más határon faizó falukat szisztkének hívják. Szörce és Tamásfalva tartanak ily ősi jogot a kovásznai erdőségekhez.”

A Hargitáról, annak fiókhavasáról útibeszámolót reánk hagyományozó Jánosfalvi Sándor István tudósít arról, hogy Udvarhelyszék sem volt kivétel, a több falu erdeje ott is fellelhető: „A környékben elterült . . . rop-

pant nagy erdőség észak felől *tizenhét falu havasának* neveztetik azért, mert azt, mint tulajdon örökséget, tizenhét, nem éppen közelében, hanem messzebb, távolabb lakó falvak bírják, úm.: Kis- vagy Kápolnásoláh-falu, Fenyéd, Bethlenfalva, Bikafalva, Ócfalva, Felsőboldogasszonyfalva, Miklósfalva, Szentlászló, Ábránfalva, Sándorfalva, Telekfalva, Árvádfalva, Patakfalva, Kénos, Lokod, Bágy, Homoródszentmárton...”

(Nem szólunk itt a revindikált havasokról, valamint már a határőr-parancsnokság által kezelésbe vett erdőkről, legelőkről.)

A tártulajdonos, a „compossessor” faluközösség nyomait kutatók bizonyára még több jó szervezést, meggondolt hasznosítást, vagyont óvó rendet tanúsító normára találnak. Maga a tulajdonforma azonban — különösképpen a feudalizmus bomlása idején — nemcsak összefogásra ösztönző volt. Mindinkább szaporodott a lakosság, és növekedett a piaci kereslet. Következésképpen nehéz volt továbbra is a szokásszerű szükségletkielégítő hasznosítási formát fenntartani. A lazább statuáltságot pedig máris sokan igyekeztek kihasználni. Falvak, egyének akartak több fűvet, fát szerezni, esetleg különszakítani, elfoglalni ilyen közföldet. Megszaporodtak tehát a küzdelmek, a már külső fórum elé vitt belviszályok. Mindenképpen jeleznünk lehetett és kellett azonban e fejezetben a vagyonközösségi falu köztulajdonainak egyikét, amelyet más communitykkal együtt birtokolt és — a bogáti, valamint negyedfélmegyei példa bizonyítja — okos, jogtudó férfiak időálló rendtartása szerint hasznosított.

A legkorábbról ránk maradt székely falutörvény rangjára a gyergyóújfalusival együtt jogot formáló, 1581. évbeli zaláni végzés egészében „a falu jószágáról” szól, mintegy igazolva Tagányi Károly szavait, miszerint *a régi falu „a vagyonközösség elvén alakult”*. A pünkösdi ünnepek múltával gyülekeztek össze a zalánfalviak, s választottak tíz falubeli embert, hogy ők az ország törvénye szerint igazságosan elosszák a falu földjét. Hagytak legelőnek való „élő” földet; az irtásokat elvették, de leégett erdőhelyeket adtak helyébe. Súlyos büntetéssel fenyegették a foglalókat. Ha pedig a tíz hites osztóbíró döntése ellen „valamely kisebbség szót szólna”, a renitenskedőket a faluszékén törvénykezők bírságolták meg. Egyezségük megtartására vigyázóul három bodoki bírót kértek fel. A gyergyóújfalusiak is földtulajdonosok, s törvényeik szerint adhatnak örökbirtokot a faluéból, vagy a súlyosan vétőtől mindezt, jószágát is elvehetik, hogy az „falunak vesszen”, vagyis a community tulajdona legyen.

A nemzeti keretből kiszakadó, helyi organizmussá váló falu tehát a hajdani legelő- és szállásbirtokbeli közösség örökösévé lépett elő. Majd pedig — a székely falutörvények megjelenése idején — már az *osztásos földközösség* intézményeként működött. Igaz viszont, hogy ekkor már nem csupán a falu „élő földje”, „szabadja”, közös szántója, rétje felett gyakorolta hatalmát, hanem — bizonyos termelési szükségletek következtében — a határban mindinkább sokasodó örökbirtokok felett is.

Az adható-vehető, cserélhető, zálogba vethető „*magántulajdon*”-ról már a székelyek 1555-ben összefoglalt törvényei is bőven szólnak. A Székely Oklevéltár pedig már a kodifikálás előtti időszakból való bizonyíté-

kokat közöl. Mátyás király 1473-as székely társadalmi rendi tagozódást rögzítő intézkedése a lófőnek a főemberi státusba emelkedését attól teszi függővé, hogy van-e három nyíl földje („tres terre sortes”).

A felső rétegek az osztás során nekik jutott nyílföldeket, szántóparcellák együttesét gyakran nem bocsátották vissza a közösbe, egyéni tulajdonukká tették, és irtás útján is szaporították örökbirtokukat. Pataki Józseffel együttesen végzett kutatásaink meggyőztek arról, hogy például Udvarhelyszékben — 1570—1606 között — a falu népe szintén régi tulajdonról, olyan örökségről szól tanúságtétel idején, amelyhez vérsége folytán jussa van, őstől maradt, több évtizeden át békésen birtokolt „örök”. „Pénzen vett”, „szerzett” szántó, rét is szerepel a vitákban. Jóllehet sokszor az örökség elnevezés mögött csak a ház, a belső telek tulajdona búvik meg, vagy pedig az örökség címen igényelt föld, a falu közbirtokából irtott, foglalt terület vagy éppen évekkel azelőtt osztott parcella, mégsem tagadható, hogy régen meggyökeresedett itt az „örök birtok”, a közföldek rendjébe nem sorolható, a communitás vagyonközösségéből kivett tulajdon.

Ugyanakkor a XVI. századi forrásanyag gyakran említi a *falu közös tulajdonát*, az egyéni, családi használatra kiosztott *nyílföldet*. A marosszéki Sóspatak nevű, egykor elpusztult helységben 1511-ben tett adományozás rendjén előre jelzik, hogy a majdan megszorodó lakosságnak földet kell osztani. A jánosfalvi határban 1514-ben viszálykodásra okot adó nyílföldek felett tartanak helyszíni szemlét. A Marosvásárhelyen 1554-ben tartott gyűlésen a „falu nyilát” bírókról hoznak határozatot. Az 1562-es fegyveres felkelést követően az országgyűlési végzésekben, a fejedelmi utasításokban igen sokszor intézkednek a faluközösség földjei, a nyilas osztás felől. A birtokviták során szintén gyakori az

örökföld mellett a falu földjéből jussolt rész említése. A XVII. században szintén élő, eleven ez a rendszer. (Sőt itt-ott még újra felvirágzó is.) Mindenképpen jellemző Csíkszenttamás falutörvényének (1676) ez a mondata: „Első, hogy a falu határa közös.”

Mindkét tulajdonforma együtt fordul elő tehát a XVI. századi falu művelhető határrészeiben, jelezve, hogy talán a valósághoz igazodóbb volna, ha a XVI. és a XVII. században nem az egyik vagy a másik uralmáról beszélénk, hanem a hosszan tartó átmeneti vegyes formáról, amely lehetővé teszi a vagyonszövetségi falu társtulajdonosának, hogy egyéni tulajdon fölött is rendelkezzen. (Marx a történeti terminológiáról szólva mondja: „Az ősi közösségek [communautés primitives] nincsenek egy kaptafára szabva. Ellenkezőleg, összességük olyan társadalmi csoportosulások sorát alkotja, amelyek mind típusban, mind korban különböznek egymástól, és amelyek különböző fejlődési szakaszokat jelölnek.”) Nos, már 1454-ben Domokosfalván két birtokos család osztozott a szántókon, amelyek ugyanakkor a falu „szabad szántóföldjeivel” érintkeztek. Bözödi és kissolymosi cserénél 1568-ban tisztázzák, hogy az egyiké őstől maradt nemesi örökség ugyan, de falu földje, a másiké pedig a „falun kívül” való. Jánosfalván ilyen vallomást tesz 1592-ben a felperes: „Tilalmat tettem az Inctus ellen... tiltottam ki őstől maradt örökségeinkből, mind az falun Jánosfalván és határában Udvarhelyszékben valókról, mind pedig a nyílföldből.” Máskor, másutt is a házhoz járó nyílföldet és az örökösét, örök áron vettet emlegetik egymás mellett. Időben nagyot lépve előre, 1664-ből idézzük a koronkai határbeli (a Toldalagi-udvarházhoz tartozó szántók és rétek összeírásáról való) elnevezések egy-némelyikét: „falú réti”, „falú füve”, valaki „házához való föld”, „egy örök föld, kit most is az jobbágyok

bírnak”, „két hold örökben”, „két holdnyi nyílföld”, „egy nyíl hold föld” (ez igen sokszor ismétlődően) és így tovább.

A földtulajdonjogot rögzítő térkép megrajzolójának azonban arra is figyelnie kellene, hogy mind az „örök”, mind a „nyíl” *származását, eredetét* tekintve ugyancsak igen különböző fajta. Lehetett mindenekelőtt a hűtösök által kiosztott, de vásárolt, zálogsumma ellenében birtokolt, örökölt, szerzett, cserélt is. Az örökség fiágon történhetett, és lehetett apai vagy anyai részről való, fiú-leányt illető, osztott, osztatlan, váltólag használt, „székely örökség”, adomány és így tovább. Mindez végtelen sorát teremtette meg a tulajdonformáknak és a vitáknak, azoknak a falu előtti, majd felsőbb fórumokon folyó pereknek, amelyek „a juss keresését” szolgálták, és a termelésre is nem kis mértékben károsan hatottak vissza. A falvak népe maga faluszéki döntéseivel igyekezett rendezni, ésszerűsíteni a viszonyokat. Még földesúr is megkísérelte például 1632-ben Udvarfalván a tarkaság helyébe egyszínű, tisztább és áttekinthetőbb birtokjogi állapotot állítani. Két jobbágyát beadta a falu földközösségi szervezetébe, azért, hogy a communitas osszon azután nekik falu földjét, erdejét. (Ezért átadott magánerdőrészeket, egy kaszálórétet, öt-tíz vékás saját szántóföldeket, amelyek egy része éppen a nyilas földek közé ékelődött be, majd az egyezés nyomán ezek is mind közfölddé váltak).

Az agrártörténet-írás érdemes, jeles művelői a XVII. századra még a nyilas osztás, a földközösség általános voltát tartják jellemzőnek. A XVIII. századot viszont többen alapos vizsgálódás nyomán a személyes tulajdon, a magánbirtok győztes térnyerési, végleges eluralkodási időszakának minősítik. Az 1750-es összeírás alapján Trócsányi Zsolt azonban, akárcsak korábban Tagányi Károly, még jelentős maradványokról szól,

amelyekbe a conscriptorok is belebotlanak. Az urbáriumokat is vallomástételre készítetve, helytől és időtől meghatározott változatosságot találtunk. Szemléltetésképpen idézzük, hogy 1712-ben Mezőbodonban a jobbágyszántókat azért nem írták össze: „Mert az határ sem az hercegasszony (II. Apafi Mihályné Bethlen Kata), sem pedig az néhai méltóságos úr, Bethlen Ferenc uram részire nincsen felosztva, hanem ki-ki az mennyit és hol akar szántani, az mennyire tehetsége vagyon, ott és annyit szánthat, valamennyit akar, úgyhogy ha az egyik possessor részére való jobbágyok az egész határt felszántanak is, csak az önnönmagok possessor a vészi el a dézmát.” Valójában tehát még az ősi szabad foglalkozás rendszere volt itt érvényben. A Lázár család számára készített összeírás 1713-ban Kászonyakabfalván, Gyergyóalfaluban, Ditróban, Gyergyószentmiklóson, Csomafalván, Gyergyóújfaluban, Szentdomokoson szól nyilas földekről. Jellemző azonban, hogy ilyen sorok is olvashatók az urbáriumban: „Ezen Újfalunak igen kicsind határa lévén, falu nyilas helye is kevés vagyon...” Gyergyószentmiklóson már csak egy köből föld jut egy személyre, az alfalusiak pedig ekkor a templom újjáépítésére fordítják a közföldek hasznát. 1736-ban több marosszéki községben szólnak a falu nyiláról, néhány szekér szénát termő réti és 4—6 vékás fordulónkénti szántóparcellát említve. Székelykálnak viszont 1772-ben már „közönséges helyei nincsenek, mivel a határ nemrégiben osztatott fel...” A Wesselényiek levéltára az 1774. évből ad hírt arról, hogy sok marosszéki faluban, ahol ez a főúri család jobbágyságai révén érdekelt, a szántó- és rétbeli „commune terrenumok” már csak maradványaikban találhatók meg. Ravai összeírók szerint: „Osztatlan közföldek, szántó- és kaszálóhelyek nincsenek határainkban, ha hol valahol olyasok találatnak, azok is csak afféle suhodozások és

az olyanokból szoktunk pásztorainknak osztani; azért nem osztattanak eddig is fel, ha mi megmarad, falu bika-jának számára kaszáljuk meg.” Makfalváról mondják: „ezen faluban semminémű osztatlan (!) közföldek, sem pedig kaszálók, melyek nyilakra feloszthatók volnának, nem taláztatnak, hanem a király szabadja, vagy amint neveztetik, a Lóköthő hely megvayon közönséges helyül...” Sóvárad, Vadasd, Havad, Geges, Havadtő, Bözöd, Bözödújfalú helyzetét hasonlóképpen írják le. Az erdők azonban mindenütt „közönségesek és mind- eddig is osztatlanok...” Itt-ott van még részekre arányosan felmért és kaszálónak kisorsolt rétbeli parcella és közös marhalegeltető hely. Hasonló példákra, egy-egy faluban több-kevesebb szántó nyílföldre találtunk a Naláczi, Szentkereszthy, Bánffy családok összeírásai- ban felsorakoztatott székely települések földvayon- lajstromaiban is.

Érdekes, hogy a főkörmányszék 1795. évbeli körren- deletére küldött jelentések — Tagányi Károly elemezte ezeket — inkább azt igazolják, hogy a Székelyföld való- ban még a XVIII. század végén is a földközösség klasszikus hazája. Marosszék feleletében az olvasható, hogy „A közhelyek székünkben fel szoktak osztatni, hol egy ideig, hol örökösen.” Háromszék azt jelenti, hogy ott végleges határfelosztás sohasem volt, „ahol osztottak is, csak esztendőnként és nem állandókép- pen”. Csík-, Gyergyó- és Kászonszék az osztási arány- kulcsot is közli. Aranyosszék a közönséges falu földjé- nek felosztásáról szintén mit sem tud. Udvarhelyszék pedig másról, főleg a határvitákról beszél. Tagányi vé- lekedését több, ebben a kötetben közölt falutörvény is alátámasztja. Mégsem volna tanácsos — a földközösség monografikus feldolgoása előtt — kategorikus véle- ményt mondani a föld osztásos közösségének meglété- ről vagy elpusztultságáról. Óvatosan, de — gondoljuk

— a valósághoz közelítőbb érvényességgel azt mondhatjuk, hogy az 1848 előtti évszázadban néhol teljesen kiveszett, másutt végnapjait élte vagy itt-ott még mindig virágzott a szántó nyilas osztása; általában azonban maradványokban mindenütt fellelhető volt a falu földje; bővebben fordult elő a kaszáló nyilas osztása, és általános volt még mindig az erdő közössége.

Az talán mégis érdekkeltő, és jelzője a leegyszerűsítőve semmiképpen sem általánosítható állapotnak, hogy 1848. március 15-e után négy nappal egybegyülekeztek a csíkjénőfalviak Gegő Albert jegyző lakásánál, és afelelől tanácskoztak, hogy miképpen állíthatna a communitás a maga szükségire egy „zabkertet”. Az esküdtek és 14 „dépotátus” ki is járták és újrarendezték a szántó-, rét-, legelőterületeket, örökségeket cseréltek, meg is húzták a „határléniát”, ekkor — a polgári demokratikus forradalom születésnapján — teremtvé sajátos rendeltetésű, külön közös határrészt, „commune terenumot”.

4. A KÖZJAVAKBAN VALÓ RÉSZESEDÉS JOGCÍME

A nemzeti életrendben „a vérség jussán” tisztán rajzolódik ki a közösség létfenntartási zónájához (legelőhöz, szállásbirtokhoz) való területi és ebből származtatott egyéni jogosultság. A múltba süllyedt évszázadokban minél régebbi időszakba tartozó a társadalomgazdasági szerkezet, annál önállótlanabb az egyén, annál inkább egybeolvad az őt dajkáló és uraló közösséggel. Tulajdona is közösségi tehát, és ő csak birtokol belőle egy részt. A területi kisközösség, a communitás ennek a társtulajdonosi állapotnak az örököse. Az „ősfiú”, a „törzsökös” vagy a falubavétel révén statuált falutag már a faluszeribe tartozás okán rész-

birtokos. A környező természeti világot pedig úgy szemléli, mint embereltartó, családellátó, szükségletki-elégítő alapot. A fő termelési eszköz, a föld tehát mindenkié, aki élni akar, és ezért dologtevésre kész. A munka és a tulajdon szintén eggyéforrik. Aki termelni akar, földet fog fel, s a művelésbe vett földfelszín fölött úrrá is válik. Ezt természetesen közössége felé jeleznie kell, annak pedig a szentesítés a feladata. A foglalás jelzésével — a földbe hasított, eke vágta barázdával, a földbe szúrt, fölütött kaszával — azt közölte a communityssal: kész termésre kényszeríteni a szűzföldet, a gazdára váró mezőt vagy a sorshúzással neki jutott területet. A munka tehát a tulajdonszerzés jogcíme. Ezért veszti el birtoklási jussát az az aranyosszéki, aki műveletlenül hagyja a bogáti parcellát, vagy lustán csak kaszálni hajlandó azt, ugyanígy jogosulatlan a szőlőföldre a Maros, Küküllő, Nyárad menti tunya bortermelő.

Láttuk, az adózó, a közteherviselő falutagnak azt is meg kellett tanulnia, hogy nincs jog kötelezettség nélkül. (A terhek együtt növekedtek a mind magasabb rendű, mind több szerepkört vállaló államiság kiformalódásával.) A közföld használatára jogosító szabadság egyben a közösségi kötöttségek forrása.

Amíg teljes egészében érvényes, igaz Tagányi Károly találó mondata: „A föld semmi sem volt tehát, az ember volt minden”, addig nincsen is számottevőbb zavaró mozzanat. Marc Bloch ezt a korszakot jellemzi úgy, hogy „a szántóföld nem volt egyéb, mint a szűzföld ideiglenes és rövid ideig tartó meghódítása”. Ő is a népsűrűség csekély voltában keresi a magyarázatot. Amikor azonban a földigénylők száma megnövekedett, amikor mind nehezebbé vált tovább kiterjeszteni a könnyen szántható-vethető, kaszálható területet, a szorosan egymás mellé telepedettek, a falvak lakói rákényszerültek a normaalkotásra. Törvényt, szabályt kellett megfogal-

mazni, és jogcímet találni, ami a birtoklás igazolását szolgáltatja, határt szab a korlátlan földszerző ösztönöknek, rendet teremt, írott szabályok jármába fogja, normálttá formálja a magától kialakult viszonyrendszert. Így született meg a birtoklási jog jelképe, a használati jogosultság hordozója, *a ház, az üléshely, a falubeli lakótelep*. (Ez már régen több annál, mint amire használata révén alkalmassá tehető. Aki háztűzet gyújt, akinek „füstje” van, aki „életet” teremt, az a szoros közösségben élők világában egy sereg társadalmi, gazdasági, sőt kultikus többlettel gazdagodik. Itt csak annyit jegyeznénk meg, hogy a lakótelek külön, biztosított, háborítatlan létre jogosító hely a jogszokás szerint is. 1555-ben a székelyek gyülekezete nem véletlenül mondja ki, hogy ha valakinek házára törnek, halált szenvedjen érette, vagy ha hatalommal házára megyen valaki, a gazda „házánál megölheti”. És azt, aki közösségével szembefordul, annak árulójává válik, a krónikások hiteles vallása szerint: házat földig rombolva vetik ki maguk közül.)

Aki tehát a vagyonközösségben élő falunak a lakója, az a „ház”-ban megtestesítődőtt, objektiválódot jogosultság révén, vagyis „belső telek” tartozéka, „appertinentiájaként” veszi ki részét a közösség földjéből, rétjéből, erdejéből. A bizonyítékok felsorakoztatása helyett megelégszünk néhány szokásos fogalom felemelésével. Így az írott forrásokban gyakran olvasható formula: a „házhoz járó”, „üléshelyhez járó falufölde”, a „nemes üléshelyhez adott nyíl”, „üléshelyhez való”, „házhoz járó földek”, „házához való örökség”, „a bennevaló örökséghez járók”, a „fő üléshely s a hozzájuk tartozandó szénafüvek”, „ehhez a házhoz (járó) valami szántóföldek, szénafüvek, erdők, mezők, akármi névvel neveztesse”, az „antiqua pertinenciái”. „az antiqua sessióhoz tartozandók”. Nevezik még

egy alkalommal, igen kifejezően, „nyilas-ember-telek”-nek is. (Bikafalván 1589-ben 17 belső telek után osztottak földet.)

A falubeli belső telek a rajta lévő építményekkel, házzal, gazdasági épületekkel együtt forrásainkban több néven szerepel. A neve lehet „élet”, „jószág”, „örökség”, „örök”, „telek”, „üléshely”, „bennvaló”, és úgy is említik, mint „fundus”, „particula”, „portio” és így tovább. A falu lakóterülete telkekre volt tehát felosztva, amelyek a jogi irodalomban, ha ősiekt voltak, elnyerték az „antiqua sessio” nevet. Az 1643. évi fehérvári országgyűlés 9. artikulusa kimondja, hogy „Legyenek az földek, szénarétek és erdők juxta quantitatem et numerum sessionum antiquarum, s ki-ki az maga portiójához járandó szántófölddel, szénaréttel, erdővel legyen contentus, ne bántsa az másét.” Az Approbata Constitutio (III. rész, 29. cím, 1. artikulusa „Faluk birodalmának módjáról”) már meg is indokolja: miért is vált szükségessé a jogosultság tárgyiasulása, *miért kell a mértékszabás*. „Amely faluk — írják — részekre szakadozva és oszolva vannak néhány possessorok között, aminthogy némelyekben fiscusnak és egyéb patronusoknak is bizonyos rész portiója és házhelyei vagynak; sőt némelyek egy s két házhelyeknek bírásának alkalmatosságával feles embereket is telepítenek a faluba, és mindarra nézve és azonkívül is egyaránt akarják élni a falunak közhatárit a nagyobb részt bíró patronusokkal; azt kívánván annak okáért a közönséges igazság, végeztetett, hogy az olyan helyeken szénarétek, erdők, szántóföldek és egyéb haszonvételekre való pertinentiák, a köz és nyomásban lenni szokott határokon kívül, juxta quantitatem et numerum sessionum antiquarum osztassanak és bírassanak a határok, és ki-ki maga rata portiójával legyen contentus...” Dósa Elek utólagos magyarázata szerint az

„antiqua”, a régi telkek az, amelyekről sem oklevél, sem tanúságtétel segítségével nem lehet azt bizonyítani, hogy valaha közhatárból foglalták, sem azt, hogy valamelyik „ülés házhely” feldarabolása következtében létesült. A bögöziek 1817. évbeli perében hozott ítéletben mondja ki a királyi tábla: „törvénnyé vált szokása hazánknak: hogy amely telkek emberi emlékezetre felhatólag hatvan esztendőktől fogva egyformán antiqua sessionak tartattak, azok egész telkeknek vétessenek; amelyekről mindazonáltal megbizonyíttatik, hogy eredetiképpen egy antiqua sessio, azt a felosztás által több antiquának felvenni és megállítani nem lehet...” Azt is hozzáfűzik, s erre még visszatérünk, hogy a belső telkek „integritását azoknak nagyobb vagy kisebb voltából megítélni nem lehet...”

Ezt a birtokot, vagyont is jelentő *antiqua sessiót*, a házát ajándékozták, adományozták a fejedelmek, amikor a székely szabadság felett indokolt volt megkongatni a vészharangot. Báthori Zsigmond 1585-ben Vargyaszon éppen úgy a telket és tartozékait adta Boér Györgynek, mint ahogyan 1562 után János Zsigmond százával iktatta be híveit szabad székelyek házának tulajdonába. Ő rendszerint bizonyos számú „ház” urává tette a megadományozottat, s ezáltal az antiquák gazdái nem csupán személyükben váltak a szolgáló emberek rendjébe süllyedtekké, hanem a közföldrbeli részese-désükkel is gazdagították új uraikat. A földesúr tehát a termő, a művelhető területre ránőtt tulajdonosi jussával egyetemben vette kézhez a szolgáltatásokra kötelezett munkaerőként kihasználható székelyt. *A föld társ-tulajdonosának tették így tulajdonosává.* Az obscsinát fenntartó orosz parasztok mondása: „Mi a tiétek, de a föld a miénk”, székely vonatkozásban is jellemző, de úgy is módosítható volna, hogy „A ház, a belső telkek a tiétek, s így mi is a tiétek vagyunk.” Varga János fo-

galmaival élve, „a földtulajdon és az embertulajdon” sajátos módon olvadt egybe. Különben úgy véljük, azért is lehetett időnként könnyebben visszaállítani a korábbi szabad állapotokat, mert elégséges volt deklarálni azt, hogy az „antiqua”, a belső telek ismét szabad székely juss.

A tulajdonviszonyok terén természetesen még igen sok változatot találunk. Adományoznak a fejedelmek „embertulajdont”, és léphet önként is (birtokkal vagy elszegényedetten) földesúri szolgálatba valaki. Lehet például a székely primornak, nemesnek személyes, magántulajdonban használt földje, és arra telepíthet jobbágyot, zsellért. Telket is adhat, „régí örökét”, pénzen vett, cserélt bennvalót a nincstelennek, és teheti ily módon nem „fejekötötté”, hanem „földönlakóvá”.

A beltelek, a ház, az örökség a falutörvények tanúsága szerint már belekerül a *csereforgalomba*. Adhatják, vehetik, természetesen a faluközösség ellenőrzése és jogainak fenntartása mellett. Az „egy ház jobbágyot... örök áron” éppen úgy vásárolják tehát, mint ahogyan adományozzák, és a szabadok ugyancsak elidegenítik, elzálogosítják néha örökségüket. A marosszéki mezőmadarasiak 1569—71-beli perirata az üléshelyek sokféleségére is fényt derít. Többször felvetődik itt a kérdés, „nemes ülésen” lakik-e valaki, vagy „falu szeribe való ház” az üléshelye. Van falu szeribe nem tartozó vásárolt ház is, amelynek jobbágy lakóját „az falu semmiben ököziben nem számlálta, földeket, füveket neki nem adtak, hanem (a jobbágy) az ő földesura földét élte”. Az egyik örökségből pedig „kiholt az falus ember”, az hagyta atyjafiának, ez adta egy özvegynek, aki jobbágyhoz ment férjhez, s földesurat szolgálva, a falu terheiben sem véve részt, annak földjén halt is meg.

A nagy többség tehát a vagyonközösségben élő falu-

beliek, a nemesi telkek vagy nemesek uralta *jobbágységek szaporodását igyekszik visszaszorítani*. A székelyek az 1555. évi nemzeti gyűlésükön különben már korlátozni kívánják az örökségvásár révén való földesúri terjeszkedést. „Valamely faluban a főembernek vagy lófőnek öröksége vagyon, a falu ellen is, akinek pedig ott közöttök öröke nincsen, ellenek örököt nem vehet.” 1586-ban a szentdemeteriek és nagykendiek egy cserénél kikötik, hogy egy háznál többet a birtokos nem csináltathat, ha jobbágya meg is szaporodik, s a neki jutó részen kívül a jobbágyság sem irthat magának. Báthori Gábor 1610-ben a ravaiak falutörvényének azt a döntését is elismeri, hogy aki közülük jobbágyságra köti magát, az nem részesedhet a falu földjéből, „ha nem menjen a földesúr földjére szolgálni”. A dályaiak falutörvényében (1618) szintén az áll, hogy nyílföldet adhatnak a faluba szálló idegennek, de a nemesember nem vehet ott közföldet, s a faluból elköltöző vagy a magát jobbágyságra adó ember nyilai is visszamaradnak a communitásra, függetlenül a joghordozó „ház” meglététől.

Ez az irányzat azonban véglegesen nem gyökeresedhetett meg. Túlságosan is elevenébe vágott mind a földesúrnak, mind a központi kormányzatnak. A falubavétel módjának tárgyalásakor már beszámoltunk arról, hogy akasztást ígérő fejedelmi parancs is arra kényszeríti az előljáróságot, hogy bátor katonákat, vitéz darabontokat tulajdonhoz juttassanak, bevegyék a vagyonszövetségükbe, belső telket adjanak nekik, vásárolni engedjék őket. Később a Habsburgok szolgálatában sürgölődő határőrtisztek — a falu régi törvényeit semmibe véve — szintén telepítettek katonai szolgálatot vállaló „nem törzsökös” embereket, a közjavak kínálta létalap használóiként, falubeli telkekbe.

A belső telkek nem örök, mozdulatlan szimbóluma a

földhöz való jogosultságnak, s változatlan hordozója a jogcímnek. Mindenekelőtt azért, mert a gyakorlati használatban épül, bővül, oszlik, csonkul, és az örökösödés rendjén is módosul. A *beltelek méretei* változóak ugyan, de feltehetően kezdetben terjedelmesebbek. „Üres telkek, kertek, sőt mezők, legelők ékelődtek mindenfelől a házak közé . . .” — írja a nyugati feudalizmus első szakaszát vizsgáló Marc Bloch. A faluközi gyepet, hompot felszántották, legeltették sok csíki faluban még a XVIII. században is. Az 1837-ben Szemerján átutazó viszont már úgy látja, hogy a falu „dugva lakosokkal, egy kicsiny hangyafészek . . . Ház házon fekszik, a telkek szűkek.” (Az udvar sok esetben még baromtartó szállás is, a telkek megosztását ez is nehezíti.) Árkos népe 1773. május 23-án a béerdőlés alapjaként szolgáló üléshelyeket veszi számba, és sok kicsi telket talál. Az egyik például „keskeny és csak hatlépésnyi szélességű”.

A székely székekben dívó öröklési jogszokás parancsa szerint a vagyon, az örökség a fiat illetve, az apai telket pedig a legkisebb fiú vette kézhez. A csíktaplocai falu előtt pereskedő mondta 1781. november 10-én, hogy „az belső fundus, ős örökös lakóhely kisebbik fiat törvényesen szokta illetni . . .” A különköltözőnek viszont segítségére kellett lenni. Selyében 1611-ben Balogh Benedek és Pál veres darabontok megosztottak, mivel „meggyermekesültek”. Balogh Pál „kimenvén az ős helyéből”, testvérének kellett letennie „a ház ülés helybe” való részének az árát. Az említett madarasi pörirat szerint még a főember s lófő is a komunitástól kért házhelyet, vagy pénzen „kellett vennie”. Eladóvá vált ugyanakkor a falvakban a pusztá telek, az elköltöztek jószágá. (Új, önálló gazdává válni azonban súlyos teherviselési kötelezettségek miatt sem volt könnyű. Malomfalván 1595-ben egy örökségen élt a da-

rabont Piros János, aki „fő gyükér” volt, „ő hozta be [a lófő] Galambfalvi Pétert az házhoz”, akivel azután egy kenyéren maradt. Ily módon alakulhatott ki „a más háta megett lakó” zsellérek csoportja is.)

A communitás földjéből osztott házhely szintén visszamaradt, „*redeált újólag az falura*”, amit ismét odaajándékozhattak vagy örökösen eladhattak az új falutagnak. 1632-ben fejedelmi parancsra Udvarfalván kapott öt hadviselő ember pénzért „ülés ház helyet”, kettőnek pedig sógora adott belsőséget. Vitézlő Bede Tamás szintén fejedelmi segítséget kért, hogy 1650-ben Nagyborosnyón pusztá telket fiának pénzért megvehessen a falutól. A csehérfalviak 1657-ben megtiltották a beltelek eladását mindaddig, amíg „künnvaló” tartozik hozzá, feltehetőleg azért, hogy ne teremtsenek így két közföldbíró társtulajdonost. Mind Udvarfalván, mind más falvakban gyakori volt a kikötés: *idegennek el nem adható* a házhely, ha valaki áruba bocsátja, „a falut tartozzék megkínálni véle, úgy adhassa másnak, hogyha a falu meg nem váltaná, aszt is úgy, hogy rendünkön való embereknek adgyák, máskülemben meg nem engedgyük...” Nagyborosnyón 1655-ben Pál pap azzal a feltétellel kapott „örökséget”, hogy ha eladná, idegennek ne adhassa, „hanem az falubeli embernek”. Az is általános kíváncsi volt, hogy először *a rokonoknak* adják meg a falubeliek közül a vásárlási lehetőséget. Csókfalvi jobbágy panaszolta 1773-ban, hogy lakóhelyet pénzért sem adnak, ha pedig „venni találunk is, abban meg nem maradhatunk, mert a vér szerint való atyafiak kezeinkből kiveszik”. A székely székekben még számolni kellett *a szomszéd* háramlási jogával is. Végredeletben kijelölt örökös nem léteben például a jószág a szomszédra szállott. Backamadarason 1728-ban „a falu közönséges földéből való” házhelyről és épületekről mondják, hogy a falu engedelmével el-

adható, de először a szomszédokat kell megkínálni, „mivel idegennek eladni meg nem engedik”.

A *tágasabb belső telken* több lakóház és gazdasági épületegység születhetik. Taplocán (1778) a faluszéke állapítja meg, hogy a feleknek: „egy oszlás jószágok vagy on, azon az öcs is kezd házat építeni”. Jenőfalván (1821) háromfelé oszlik a belső jószág. Az örökösök egyike kéri, hogy a telekből hosszában „elejétől végig” hasítsák ki az ő harmadát. Ezt a javaslatot azonban helytelennek találják, és másutt ajánlanak fel szabad belső jószágot. A hütösök ezt a megoldást tartják jónak. A megegyezésre jutó testvérek, különösen ha alsó és felső részre hasítható ketté a telek, gyakran vesződnek a kijárat kérdésének megoldásával. Jenőfalván 1781, 1794, 1823-ban is a régi bejáró út meghagyásával, szabados átjárás engedésével vagy „utcahely”, új út adásával igyekeznek megoldani a nehézségeket. (Az egyes családbokrok, nemzetségek Csíkborszován például eleve egységesen települtek. Szentkatolnai 1829-es listán pedig a 2—3 azonos családnevű, egymás mellett lakó szomszéd igen gyakori.)

Az *antiqua sessio* jogi természete, közföldhöz juszt biztosító volta az ilyenszerű *osztódás* által megváltozhatna. A három részre szakított belsőség például már nem igazi, teljes értékű *antiqua*, vagy ha annak is veszik, elvben csak egyharmadnyi részre jogosíthatja tulajdonosait. A gyakorlatban azonban érvényesül a többi társtulajdonosi juszt biztosító feltétel, az nevezetesen, hogy a megosztott székely család önálló (teljes „ház”-nyi) egységként viseli a közterheket, és esetleg még véradóval is szolgál, ami a közös javak élvezetére is föl jogosítja. Megfogyatkozik időközben az osztott szántóföld, és ez szintén csökkenti az *antiqua sessio* szerepét, súlyát, hiszen annak elsősorban emiatt és a földéhes nemesi térfoglalás elleni küzdelem rendjén

kellett megszületnie és a jogszerűség szimbólumává válnia. A falutörvények mindenestre ezzel a kérdéssel nem foglalkoznak. A jegyzőkönyvekben nincs szó — eddigi ismereteink szerint — az „aránykulcs” miatt falu és falutag közötti közjavak feletti harcról. Jellemző, hogy a belső telkek, a lakóterület szűkké válását tapasztaló falu maga orvosolja a bajt. 1789-ben például Zalánban „bizonyos hel(y)két lakhelynek kinek-kinek” felosztottak, amin egyesek „lakhelyet fundáltak”. Szentkatolna pedig 1807-ben így határoz: „Látván a falu, hogy sok lovas és gyalog katonáknak gyermekei nagyon megszorodván, annyi lakó jószágok, hogy azoknak építhessenek, nem tanáltatik, tehát ahol lehetett, és igen nagy csonkulás megeshetett, a szegényebb tehetségű, jószágatlan katonáknak lakhelyet szakasztott.” Ugyanakkor a határőrezrednek — rendkívül bő indoklással — megtagadják egy kvártélyház hely vásárlási kérelmét. Mint ahogyan a szárhegyiek Lázár József grófnak is elutasítják 1826-ban azt a kérését, hogy Borszéken házhelyet kapjon, „mivel a maga rátáját kikapta”.

Végezetül csak az Eszternek jegyzőkönyvében pontosan megörökített adatokra hivatkozunk: a XIX. század első felében rendkívül gyakori az, hogy egy-egy ifjú legénynek vagy más falubeli lakosnak pénzért eladnak „egy darabocská jószágnak valót”, „egy kis particula jószágocskát”, hogy „életét” megépíthesse. Sokan kapnak egy kis „üdüllőt”, kis helyet, jószáguk melletti „particulát”, „szaporodást” a maguk telkéhez, hogy falu helyéből bővíthessék, tágíthassák szűkké vált udvarterüket, természetesen szintén pénzfizetés ellenében (az összeg 2—15 forint között váltakozik, és csak egy esetben éri el a 130 forintot).

Az *antiqua sessio* mérceként, osztási kulcsként majd a birtokközösségek 1871 utáni felosztásakor, az arányo-

sítás idején kerül valójában előtérbe. Akkor sajnálatos módon meghamisítottan, fegyverként használdik fel az erdőkisajátítók kezében a falu népe ellen.

5. A KÖZHATÁR MEGOSZTÁSÁNAK MÓDJA, A RÉSZESEDÉS ARÁNYA

A feudális földközösség lényege Európa-szerte azonos, formái azonban igen változatosak. Sok helyütt a polgári demokratikus forradalom a „népek tavaszát” és a legkezdetlegesebb földhasználati formának, a „szabad foglalás” rendjének végnapjait egyszerre hozta el. Ez sokszor „talajváltó” termelési eljárással is társult, azaz a földművelési gyakorlattal, amelynek keretében a több éven át használt szántót egy ideig parlagon hagyták, pihentették, és új darab földet törtek fel, vettek művelés alá. Gyakoribb volt ez a szokás ott, ahol a tanyás település honosodott meg. Más lakótelepek táján sem mindig találunk meg azonban a múltbeli határképben a feudalizmusra jellemző, szilárd mezsgyékkal keretezett parcellákat, a keskeny földsávokra szabdaltságot.

A föld bősége, a munkaerőhiány, vagy mindkettő együttesen, lehetővé teszi tehát, hogy „mindenki ott csinál házat, az hol akar, ott kaszál, ott szánt, az hol tetszik”, miként még Mária Terézia úrbérrendezése idején a szalontaiak, ahol: „ki mennyit foghatott vagy szerezhetett magának, annyit bír”. A török-tatár csapatok vagy a Bécs zsoldjában álló hadak pusztította falvak sokszor már szilárd telekrendszerüket, osztásos földközösségüket felhagyva térnek vissza e korábbi módszerekhez. Fenntartva a reménységét — marosszékbeli 1511-es adat tanúsítja — vagy éppen biztos tudatát annak, hogy „a falu megnépesedvén”, szántóit és kaszálóit ismét sorsolás útján osztják majd ki. Jellemző Fel-

vinc példája, ahol 1761-beli esketés derít fényt arra, hogy lakói elpusztult falvak határát nyerték el adományként a széktől, s azt a szabad foglалás hagyományos formája szerint használták: „ki mennyi szántóföldet felfogott, facultásához képest bírta és örököltette”. Később, 1846-ig pedig már „marhaszám szerint” oszlott meg a felvinciek között a föld. Egy-egy határ rész is minősülhetett — bizonyos feltételek mellett — szabadon művelésbe vehetőnek. „Az Bozzai birodalmat — olvasható Kisborosnyó 1724. évi statútumában — az régi atyáinkról maradt szabadsággal bírják az falusi lakosok... Az őslakosok is, ha ekével akarják szántani, valamely részit bekerteljék...” (Ha nem, a közlegelőre járó csorda a termést „eltapodja”).

A székely székek falvai település-földrajzilag általában eléggé tartós állandóságúaknak bizonyultak a történelem folyamán, s volt stabilitása a határnak, a tulajdonnak is. Az „első foglalás” szerinti osztozkodási mód — Negyedfélmegye havasán, a bogáti széki szántón — ekkor már inkább hagyományéltető, korábbi szokásrendre visszautaló. A *szántóföld megosztásának* általánossá váló gyakorlata az volt, hogy a teljes határt dűlőkre osztották, minden dűlőt (a két vagy három fordulóra bomló széles, nagy szántóhatárban) kis, egyenlő számú parcellára szabdaltak fel. A fordulókban és a dűlőkben lehetőleg hasonlatos minőségű és mennyiségű parcellákból állott össze azután az egy-egy megjelölt, sorsolásra váró birtokegység, az arra jogosultaknak a nyila. A kezdetekkor a határ egészére kiterjedő felosztás az örökbirtok térfoglalásának növekedése következtében viisszaszorult, csak egy-egy dűlőre, néhol a személyes tulajdonba vett földek közé ékelődő részekre szorítkozott; arra, amit még falu földjének neveztek.

Az *egyenlőség* elve mellett igyekeztek az *igazságosságot* is jól szolgálni, és ezért a sorsra bízták, kinek

melyik rész jusson. Ezt nevezték *nyílvonás*nak. A székel előidőkben — minként más népeknél is — a nyílvessző tulajdonjeggyel volt ellátva, és alkalmas, jól használható segítőeszköze volt azoknak, akik a sorsra akarták bízni, kinek mi jusson. A tulajdonjegy, tehát a család, a falutag megszemélyesítő jelzése később fapálcikákra, falapokra, papírszeletekre tevődött át, és a nyílasosztás mellett a „cinkushúzás” is meghonosodott a nyelvben (Háromszéken 1794-ben így írnak: „Nyílvonás szerint: Első cinkus...”). A parcella azonban „nyílföld”, az egy egységnyi közföld pedig „nyíl” néven szerepelt továbbra is.

A faluközösségi föld kisorsolását „*fűvön osztás*”-nak is nevezték a parcellákat elválasztó füves mezsgye után, vagy ami szintén igen valószínű, azért, mert kezdetben gypet, pázsitot, füves legelőterületet törtek fel, vagy ilyen fűtermő részeket sorsoltak ki. A szénarétek egy főre jutó darabkáját „*kötél fű*”-nek nevezték. A csíktaplociai Antal Márton 1787-ben „a kötél fűvin egy mérés szénát megcsinált” és elvitt. Ez — írta a nótárius — a „negyedik kötél fű”, tehát a cinkushúzáskor negyedikként gazdára talált, kiosztott szénafű. Szentkatolnán 1807-ben arról szóltak, hogy a föld „az falu mérő láncával megmértetett”, Étfalván is (az 1820-as években) a mérőláncot, mégpedig a tízőleket használták.

A „falu földinek megosztására” vagy külön választottak megbízható embereket, mint tették 1581-ben a zalániaiak, vagy — s ez vált általánossá — az elöljáróság a bíróval az élen végezte el ezt a feladatot. A nyilak egyformaságát a falutörvény is megkövetelte: „Mind az három határookban és lábokban mérőföldek lévén — írják a szentkatolnaiak (1738—40) —, kiknek rend szerint egy mérsékűeknek kell lenni...” Ha valaki jogsultságánál többet kíván szerezni magának, megbírságot kell fizetnie: „Midőn erdő, rét, mező osztatik — mondják

ki 1771-ben a szemerjaiak —, ha valaki illendő nyílán több nyilat téssen büntetődik ad flor. Hung. 1, akár történetből, akár szánszándékból.” A birtokolt nyíl fölött gazdája *nem rendelkezhetett szabadon*. „Végeztük ezt is — mondják ki a csíkszentmihályiak —, hogy senki se nyíresi se másutt való szénafüvit, se szántó nyílföldit faluhír nélkül se zálagon, se egyébképpen ne adja, hanem a helyi tízesit kínálja meg vele; ha meg nem veszik az falubeli emberek, azután úgy adhassa más falubeli embernek. De más falubeli embernek ugyan nem zálogosíthassa, hanem csak egy idei hasznát; ha pedig valaki ezelőtt elvétette (mással) zálagon, s meg nem váltja öt esztendeig, és azután a falu megváltja, annak utána az falu keziben száll, és az enélkül marad.” Az alsó-csernátoniak (1665) szintén kiveszik a falu földjét annak a kezéből, aki el akarja azt idegeníteni.

A falu mint vagyonszövetség testületként tulajdonosa tehát a nyílföldeknek. Az udvarfalviak 1632-ben ezt így fogalmazzák meg: „A falu törvénye pedig ez, hogy akar szabad ember, akar jobbágy ember házában az füst megaluszik, harmadnapig vagy legtovább két hétig hogy nem szolgálják róla a falu köze, a falura visszamarad azon falu nyila.” A felvinciek 1643-ban törvényükben határozzák meg az osztás módját, s a nyílrészről megírják, hogy az „csak addig mienk, míg róla szolgálhatunk, ha nem szolgálunk, városra marad viszontag”. Az 1826-os akkori rendtartás a falut teszi meg a magtalanul elhalt „részes gazda” örökösének. A nyíl sem el nem zálogosítható, sem el nem adható, és „vérre”, atyafira sem hagyományozható, de — az árkosiak tanúsítják — fel sem halmozható. Az egyenlőséget és a fiatalok jövőjét szolgálni akaró faluközösség tehát úgy határoz, hogy senki két vagy több részt nem birtokolhat, hiszen azáltal a „szaporodások”, a fiatal házasok, az új családok életlehetőségeit szűkítenék.

Itt-ott fölbukkan az az állítás is, hogy a nyilat a főemberek „örökként” kezelhették, az ő részük nem száll vissza a falura. Cserei Farkas szerint ők „bebírók is lehetnek” (a lófők és darabontok nem): „régí szokások és végzések szerént — írja — maga nyilat egyik faluból másikba szabadosan elbírhhatja”. A férfi örökös hiányában fiúsított „fiú-leány” — ha más faluban talál férjet magának — az apai örökség után osztott nyílföldeket tovább nem birtokolhatja. Ő magyarázza meg azt is, hogy mit neveznek a székelyeknél „kegyelemrész”-nek. „Mikor a falu nyilat ad valakinek — írja —, hogy arról szolgáljon, s kifogyván erejéből, többé nem szolgálhat, kivétetődik ugyan a nyíl az ő kezéből, de megmaraszt a falu nála bizonyos részt táplálására, attól tőle, míg él, semmi szolgálatot nem kívánván.” A kegyelemrész így mentesíti az elöregedetteket, előzvegyülteket a „kegyelemkenyérre” jutástól.

A mezőmadarasi perirat (1569—1571) szól az *újraosztásról*, mondván, hogy ha a falu népe megsza-
porodott, ha idegen lakos telepedett be a faluba, és „ház helyet kellett neki adni”, akkor minden ember kibocsátotta a nyilat a kezéből, és újólag osztották fel a határt. Mégpedig oly módon, hogy az új embernek is annyi jusson, mint amennyi más, az ő rendi-állásabeli embernek. Udvarhely városa 1589-ben a botosbeli földeket ment ki újraosztani, és a parcellák közé sajátos módon az irtásföldeket is bevette, éppen csak hogy aki-
nek részibe a másé jutott, megfizette a munka bérét. Ugyanígy részleges újraosztást is szerveztek 1589-ben, de itt már a régi vagy megmunkált földet „mindennek részében hagyák”. A széki jegyzőkönyv szerint: „ki-
menének — az udvarhelyiek — az Gyepű-cseréjében, mivelhogy sok panasz vala, hogy csak egynéhányan bírnák az Gyepű-cseréjét. Kimene a város, kötelet vi-
nek, hogy megmérjék. Ott azért mindennek részében

hagyák, akinek ott földje vala. Másutt az több kösségnek ahelyett mérének földet.” Az udvarfalviak (1632) az ismertetett falubavétel kapcsán: „Az földek felől tőnek ilyen conditiót, hogy ezen ős emberek sok ganéjozással csinálták földjeket”, ezért a két fordulóban két-két hold földet megtarthatnak „fogott földnek”, a többit azonban be kell adniuk az újraosztandó földterületalapba. Az igazságosság és méltányosság szolgálatában állva, úgy határoz a communitas, hogy a faluba bevett új emberek szintén megtarthatnak majd ugyanannyi „fogott földet”, és ezt, ha valaha a határt „felráznák”, akkor sem kell közrebocsátaniuk. Két osztás közötti időszakban is ad vagy elvesz, igazít a faluközösség az egyenlőség érdekében a fennálló állapotokon. Akinél Udvarhelyszék egyik falujában 1591-ben többet találunk, „mely ötet nem illeti”, azt másnak adják. Jenőfalván 1785-ben egy vitatott helyről határozzák el, hogy az „maradjon a falu keziben, mindaddig, míg az falu elosztja helyeit”. Ugyanitt 1815-ben osztanak egy huszár katonarendi embernek „egy darabocská szántóföldet portióba, mind másoknak hogy adtak volt”.

Jóllehet az osztást és az újraosztást többször említik forrásaink, s máig is őrzik emlékét a helynevek („Új-, Apró-, Rövid-, Kis-osztások”), gyakoriságát csak térben és időben változó formáiban jelezhetjük. Az évenkénti újraosztásról forrásaink is szólnak. A marosszéki Sárpatok 1736. évi konskripciójában a jobbágycsaládok felsorolása után elmondják: „Ezen jobbágyoknak és selléreknek *annuatim* a falu nyilat osztván, *de mind szántó, mind kaszáló* nyilat, sőt ha az alább megírandó pusztá telekre is ember száll, azokra is osztanak nyilat az falu földiből.” A marosszéki Felfaluban pedig azt a szokást jegyzi fel a zsellérek számbavételét követően, hogy „... nyilat szintén úgy osztanak nekik is *annuatim* az falu földiből, mint akármelyik falusi gazda-

embernek”. Ozsdola falutörvényének (1774) e szavai alapján: „Végeztetett az is, hogy amely földei vadnak Ozsdolafalvának, minden ugar szerint változzanak . . .” — feltételezhetjük, hogy az ugarba, pihentetőbe jutott földet ismét felosztották. Arról már említést tettünk, hogy időnként felrázták a határt, vagy éppen egyénileg juttattak egyik vagy másik falutagnak földet. Az úrbérrendezés lehetőségeit vizsgáló bizottság 1775-ben úgy vélte, hogy Erdélyben „vajmi kevés olyan föld van, ami állandóan egy-egy gazda művelése alatt áll, mert a földközösség szabályai szerint a határt 2—3 évenként újraosztják a falu lakói között”. Rendszerességet, méghozzá időben tartósan érvényesülőt azonban nem mernénk feltételezni. Erre ösztönöznek az olyan tanúvallomások szövegei is, amelyek gyakran emlegetnek „ős örökös”, „őstől maradt” nyílföldeket, mindenképpen már hosszabb idő óta osztásra vissza nem bocsátott földdarabokat. Az egyik felsőboldogasszonyfalvi nyílrészt például már 16 esztendeje birtokolják megművelői, sőt a dályai határban 1607-ben olyan őstől hagyományozott nyílföldről vitáznak, amelyet a felperes család 50 év óta birtokol, apáról fiúra szállva a nyílföldhöz való juss. Jenőfalván pedig 1786-ban a föld a felperes kezén marad, mert ő tanúkkal bizonyítja, hogy „vagyon 37 esztendeje, hogy az becsületes jámbor falu résziben adta”. Taplocán a következő évben jegyzik be a protocollumba, hogy egy szántóföld még a „régí osztáskor jutott” Gergely Jakab és Ábrán József atyafiságának a kezére.

Az osztás rendszerességét ha nem is, azt mindenképpen kiolvashatjuk ezekből a feljegyzésekből, hogy nagyon sok faluközösségben a nyílföldosztás hosszú-hosszú éveken át nem ismétlődött meg, az emberek a kezükre jutott közföldet éppen csak hogy más birtokjogi eredetű, de örökös, személyes tulajdonukként kezdték használni, míg az idő, amely a rögzített határu,

osztás nélkül birtokolt termőterület kialakulásának az érdekében dolgozott, még ezeket a különbségeket is elmosta.

Más gazdasági szerepkör hárul a *közös kaszálókra*, *szénafüvekre*, mint a szántókra. Ezért jóllehet az alapvető kérdésekben nincs lényegbeli eltérés, a használat módjában fellelhetők sajátos vonások. Mindenekelőtt arra kell figyelmeznünk, hogy a szántóföld lehet ugyan a falu közvagyon, de használatba vétele teljesen egyéni. Nem szántanak-vetnek együtt, nem osztoznak közösen termelt növényeken. A kaszáló esetében azonban, ha ritkábban ugyan, de ez is előfordul. Néprajzi adatközlők emlékezetébe rögzítődő történelmi adalékok jeleznek ünnepi közös kaszálásokat, vidám együttléteket, majd az egyforma buglyák sorsolását. Az írott források szerint 1785. április 30-án Korda István öt tanúval igazolja a neki Karcfalván jutott szénafüről, hogy „a falu aszalta az erdőt le róla...” Jenőfalva protocolluma 1788. március 28-án még meggyőzőbben igazolja, hogy a „teljes falu” vonult ki erdőt irtani és közös munkával közös szénafüvet csinálni, majd vitatják is itt-ott „a falu aszalásából lett szénafüvet...” Még egyértelműbben vallanak — immár az együttes kaszálásról és szénacsinálásról is — jegyzőkönyvükben a szentkatolnaiak, akik 1818-ban írják, hogy gyalog strázsamester uramnak „a falu gyepeiről cincus szerént részében jutott egy buglya szénáját” a lovas káplár fia vitte el, mert másvalaki viszont az övékét rakta szekérre.

A szabad foglалás rendszerére elég kései, 1817. április 27-i szárhegyi példát is idézhetünk. „Falú gyűlése tartatván a szénakert felállítása végett — írják —, ahol is legjobban úgy tanálók közönségesen a possessor urak személyesei jelenlétekben, hogy *ki-ki kerteljen, amennyit akar*, és annak idejében kinek-kinek kerte szerént felosszák a szénafüvet a szénakertben.”

A falu fűvéről, a közös szénarétekről a közösségi törvényalkotók rendszerint úgy határoznak, hogy évente osszák meg, általában tízesenként, s az részletese azután kaszálóparcellákban a tagjait, és gyakran valami anyagi ellenszolgáltatást is kérnek a falu közös pénzübeli gondjainak enyhítésére. Az alsócsernátoni rendtartás szerint: „A falu fűve, mint eddig — írják 1665-ben —, úgy ezután is azon úton és módon, annyi fizetésért járjon.” A részfű árát a perceptor kezébe kell letenniük, és ha a végső határidőt be nem tartva kívánna fizetni valaki, parcelláját már más használatában találhatja, olyanéban, aki helyette az árát letette. A zalániai statútuma (1699) szerint: „Nyírest, az mint az falu megegyezett tízes számra hogy felosztották, úgy bírják, és az tízek magok között annak idejében osszák el...”, de Szent Mihály-nap után a le nem kaszált fűvet „communiter” ki hol akarja, hogy takaríthatja be a maga számára.

A szentkatolnaiak törvénye (1738—44) a „*falu gyepeiről és üdölőkről*” szólva, érdekes használati módról tudósít. Eszerint kinek-kinek a szükségleteihez képest szabad fűvet vinni haza (az egylovas egy, a kétlovas két szekérrel hetente, „az kinek több vagyon, az lovaknak számához képest moderálja az fűhozást”). Ezeket a gyepeken anyaszopó csitkón és borjún kívül más állatot legeltetni tilos, de itt szénát csinálni sem szabad; feltehetőleg ezek a fűtermő részek csak a kósbeli szorultságon hivatottak enyhíteni, hiszen — láttuk — a falu együttesen is kiszáll szénacsinálásra. Van úgy, hogy a közös kaszálók helyek a nyomáshatárba esnek, és ilyenkor ezeket csak marhalegelőnek használják, a csordák járnak. Így van ez Papolcon (1759), ahol a rendtartás szintén fizetséget követel a szabadítás idején kaszálni akaróktól.

A márkosfalviak (1772) a falu közös kaszálók helyeit

ugyancsak tízesekre osztják, és árendapénzt szednek a parcellákért, de keményen tilalmazzák, hogy bárki idegen falusinak a kezére juttassa, sőt még azt is, hogy más tizedbeli embernek adja el a maga részit. Így van ez általában másutt is, de azért a szárhegyiek 1804-ben megengedik, hogy osztott szénafüvét, „ki-ki a magáét szorult állapotjában” eladhassa.

Végezetül a taplocai falutörvényekben (1837) megfogalmazott szemléletmódot említendő, miszerint aki a közmunkákból ki nem veszi részét, a „Rétbeli nyíl-részt” is elveszti. Ha pedig anyagiakkal kell a falutagnak közösségét segítenie, és nem cselekszi: „a falu terheit viselni nem akaró szófogadatlan, engedetlen s a köz hasznát nem teendő annyi esztendőig fog kimaradni a falu felosztandó köz Rétje hasznavételiből, ahány ezüstforintokat kellett volna fizetnie”.

Sajátos formája volt a közösség fűtermő közföldjének a „lókötő hely”: („Lókert”, „Lovaskert” elnevezéssel őrizték meg emléküket helyneveink.) Ezeket rendszerint a település közelében, út mentén jelölték ki. A fejedelem, a szék vagy általában a közdolgok intézésében fáradozók szekeres- vagy hátaslovait legeltették rajtuk, de a falu is igénybe vette a „lókötő” helyeket. Ozsdola vagy Csíkszenttamás, Kézdi- vagy Háromszék egyaránt szabályozta a XVII. században a lókötő hely használati rendjét. (Gondot az okozott, hogy foglaltak belőle többen, prédálták is egyesek.) Számunkra e kérdéskör kapcsán még az tűnik említésre érdemesnek, hogy a Maros menti falvakban kötelezővé vált, hogy a maradék füvet „tarló szabadulásának előtte kevéssel kaszálásra osszák fel”.

A szentkatolnai törvény (1738—1744) együtt említi a falu mezeit, rétjeit, pusztáit, üdüllőit, lókötő helyeit. Ki is választanak kijárásukra hat-hat nemest és szabodot, valamint két jobbágyot. Ők az üdüllők és lókötő

helyek nagyságát „hatöles kötél mértékinél” sem nagyobbra, sem kisebbre nem hagyják „az régi elejeknek rendtartása szerint”. A faluközösség tehát hasonló méretű fűtermő, a szántókhoz nem csatolható lóköthelyeket is rendszeresít néhol „az szántóföldeknek és szénafüveknek lábjaian és közötté” — a faluból mezei munkára kiszálló szekeresek, a vonómarhákat, lovakat pihentető, legeltető számára. (Ahol pedig — mint a Vízelve nevű kaszálóhelyen — üdülő és lóköthető hely nincs, kaszálás idejéig tilalmazzák a fűhordást.)

Hasonló funkciója vagy helyesebben elsősorban ilyen szerepe az „*ökörtilalmas*”-oknak van. Ezekről az ugyancsak legeltetésre használt közföldekkel együtt az állattartás kérdéseit taglaló fejezetben szólunk majd.

A közös szántók idővel kicsinyke, a határ több részében szigetekként fölbukkanó helyekként szerepeltek az összeírásokban. A vetéshatárt — sok-sok falu esetében — a már rögzítődött, egyénekhez kötött, tulajdonosi jussal birtokolt szántóföldek tengere borította el. A közös kaszálóknál ugyancsak hasonló állapotokat találunk, de a falu még rendelkezhet igen bő, főleg *havasi szénafűtartalékokkal* is. Ezek egy részét szintén nem osztották ki a community lakói között, hanem mindinkább állandósuló gyakorlat szerint esetenként *fizettek vele, évente elárverezték a hasznát, vagy kiárusították, véglegesen áruba bocsátották*.

A „pap füve”, a „bíró füve” kifejezésekkel többször is találkozunk forrásainkban. Egy-egy szántó-, kaszáló-parcellát pedig több ízben engednek át egy- vagy többesztendei használatra azoknak, akik a közösséget szolgálva állandó vagy alkalmi munkát végeznek.

A szentkatolnaiak 1790 táján olyan helyeket adtak bérbe a falubelieknek, amelyekből mindenki számára elégséges parcellákat nem hasíthattak ki. A hatodbeliek nagy darab kaszálóterületeket fogtak fel, és mind a hat

falu kiküldte az arra alkalmas embereket, akik a fűvet eladták, és az árát elosztották a köztulajdonos communityk között. Kisborosnyón (1785) három évig a szabadok kaszálták a szénafűvet, s a negyedik évben fordították azt a falu hasznára. Taplocán (1839) nyolc darab rétet 262 forintért licitáltak. Az esztelnekiek több évre is hajlandók voltak bérbe adni a kóstra rászorulóknak a falu üdülőit, az Alsó-rétet viszont 350 forintért úgy „árendálták el”, hogy a sarjú levétele után a legeltetés joga is a bérlőt illette.

A jenőfalviak sok kis, apró kaszálóhelyet adtak bérbe a XVIII. század utolsó harmadában, majd a XIX. század első felében. Nagyobb havasi erdő-, legelő- s főleg kaszálóterületeket pedig gyimesieknek, örmény állatkereskedőknek, de főleg háromszéki „berszány”-oknak, majd ott megtelepedő juhászoknak adtak át egy vagy többévi használatra. Az Ivány feneke nevezetű havasrészt, a Vete havasát berecki berszányok együttesen is bérlik, jelentős összegeket fizetve. Évtizedeken át veszi ki Ráduly Vaszi, több száz forintot fizetve, a havasi kaszálók egy részét. Olyannyira, hogy a jenőfalviak 1826-tól az ivánosi jenőfalvi zsellérek vezetőjeként említik. (Ők, Ráduly Vaszi, Lomora Gábor, Kirilla Nitza, Ungorán Nyikoláj, Ungorán Filip, Blosa Peter, Lomora Todor, Flora Simon, Demeter és Todor évente 12 Rft taxát is fizetnek lakhelyükért.) Időnként (1844. július 7.) szilisztrai Joan Barb és Gligorin Barb bérlik a Vete havasát. Nem ritka eset az sem, hogy „elposztítás végett”, „aszalásra” azért adnak ki valakinek hegyi erdő részét, „hogy tegye haszonvehetővé, pusztává”, és birtokolja árenda nélkül 5, 15 esztendeig, azután pedig elővételi joggal bérelhesse továbbra is. Általában a bérlők igyekeznek hosszú időtartamra használóivá válni a szénafüveknek. Így például a gyimesloki Tankó György a Békás melletti részt 40 esztendőre évi 20 fo-

rintért veszi kézhez. Gerbelitz Simon ugyanott az általa tisztított kaszálót „illető árendáért” megtarthatja „él-téig”. Zalánban hat évre adnak árendába „egy szegelet helyet”, amely szántóként hat év múltán „ingyen, szabadon marad” a közösségnek. Egy ízben pedig a jenőfalviak (1777. április 12.) szintén szántóföldeket adnak több falutagnak „oly formán, hogy harmadrészt kiadják az falunak belőle . . . akárminemű vetés legyen benne”. Az árendálás licitáció útján való meggyökeresedését tanúsítja, hogy 1848. február 1-jén a zabolaiak egyszerre árvereznek el szántóföldet évi használatra, szénafűhelyet ugyanúgy, a falu házait, épületeit kilenc évre, és még erdőket is.

A licitáció a falu népének egyeteme előtt folyt, és az esetleges áldomás is együttes mulatság okává, ürügyévé vált, tehát az ügylet a közösség ellenőrzése alatt állott. Ritkán, így egy alkalommal 1817-ben szóltak a szárhegyi protocollumban visszaélésről, feljegyezve, hogy a hütösök „a magok hasznokra” gondoltak, ahelyett, hogy „az rendes utat követték volna”.

A XIX. század első felében sok igazgatási gondot rótt a faluközösségre a kis, szétszórótt földdarabok igazgatása. A pénzszükséglet ugyanakkor megnövekedett. Mind több parcellát *adtak* el tehát — különösen a határperekbe bonyolódott községek —, hol csak zálogsumma fejében, hol „örök áron”. Esztelneken például 1844-ben 63-an 2—2 forint értékű „ugart” birtokoltak zálogban. Ekkor a többi lakosnak is kimértek hasonló nagyságú, értékű falu földjét, s a zálogföld visszaszolgáltatásának határidejét húsz évre hosszabbították meg. A magtalanul elhaltak ingatlan javait — legyen az zálog vagy örökös tulajdon — most már nem osztották ki arra rászorulóknak, hanem licitáción végleges tulajdonként adták át a többet fizetőknek.

A falujegyzőkönyvekben megörökített szerződések

tanúsítják, hogy a hajdan egyeduralkodó földközösség maradványait — egy-egy partikulát, portiót, kis porondot, gyepűt, üdüllőt, falu szabadját, földjét, irtást, szaporítást — gyakran áruba bocsátották. Az is jellemző, hogy a falu szabad pusztájából elárverező zalániak például arra utasítják a bírót, hogy fizessen tüstént oda, „ahová adós a közönség”.

A communitás vagyonának számbavételekor nem feledkezhetünk a „kert”-ekről sem. Sepsibodokon a falu településterülete és az Olt közötti termékeny részen voltak hajdan a *kenderes- és leneskertek*. (A régenvolt gyakoriságukat mutató háromszéki helynevek közül csak néhányra utalunk: Dálnok [1600]: kenderesi füzes; Bodok [1677]: kenderszer; Kálnok [1688]: kenderes szege; Málnás [1694]: kenderföldek; Szemerja [1701]: kendereskert; Árkos [1712]: kendereskút; Laborfalva [1721]: kenderhely; Sepsiköröspatak [1798]: leneskert; Uzon [1799]: kenderszer, kenderrét; Egerpatak [1828]: kenderszáraztató partja és így tovább.)

A falutörvények a kenderáztatónak használt tavakat, patak mellett külön-külön birtokolt, de az egymás mellett létesített tóhelyeket, tókerketek is szigorúan szabályozzák. Szükségesek ezek, de veszélyeztetik is a falu folyóvizének tisztaságát, más célra való használhatóságát. Zalánban 1782. augusztus 18-án határoznak úgy, hogy aki a falu helyén épült kenderáztató tavat használni kívánja, az elöljáróknak egy forintot tartozik fizetni.

A falun kívül levő kenderföldeket a communitás „portiózta” mint „commune terrenumot”. A csíkjenőfalviak 1831. augusztus 21-én szólnak jegyzőkönyvükben az osztott kendereskertről. (Szárazajtán 1950-ben még úgy emlékeztek, hogy az 1840-es évekig közös szerszámokkal együtt dolgozták meg a kendereskert földjét, s úgy osztották meg.)

Néhol a *káposztást* is kivették a határ egészéből.

Megfelelő talajviszonyok kellettek ennek a közkedvelté váló, a néptáplálkozásban fontos szerepet játszó növényfajtnak a termesztéséhez, és — miként a kenderes-, lenes-, krumplis- s más kerteket is — igyekeztek különszakítani az ős- vagy tavaszhatártól, amelyekben a kalászosok (dűlőutak nélküli) táblákban uralkodtak. Taplocán 1784. október 20-án „a közönséges falunak kezire engedik” a vitás falu helyin lévő káposztásföldet. Máskor s másutt ugyancsak úgy szólnak káposztatermő parcelláról, mint falu adományáról. (A szárhegyiek Káposztáskertjében — Tarisznyás Márton közlése szerint — a káposztavágás ünnepszámba menő, mindenki által egyszerre végzett munka volt. Ugyanígy Vaslábbon is.)

Szentkatolnán 1806-ban *tököskertet* említenek, amelyet körös-körül a falu közös földjei („közönséges helyei”) vesznek körül. *Dinnyésről* a marosvásárhelyiek, székelykocsárdiak is szólnak. Mezőbándon viszont közösségi jellegéről is tudnak. A „Dinnyés” a falu közönséges helye, s ezt a kerthelyet a mezőbándi „commune terrenumok” felosztásakor — „nova sessiók”-ként adományozták a falutagoknak.

Náznánfalván 1802-ben a *törökbúza*föld szerepelt külön kertszerű köztulajdonként, amelyet minden évben felosztottak.

Ismeretes, hogy az 1760—1770-es években meghonosodó *burgonyát* (1780-ban Csíksomlyón már pityókaként említik a székelyek) először ház körüli kertekben, majd külön erre a célra osztott határbeli közföldrészen termesztették. Szárhegyen 1817. április 27-én írják a protocollumba: „A crumpli kertet a falu végén, Alszeg tízében, egy közönséges helyet tanáltunk fel — a nemes mixta commonitás egybelétibe.” Az árkosi falutörvényben (1832) külön passzusban intézkednek: „A Nagy avasi Pityókáskert őrizetiről”.

Beszélnék még forrásaink *borsós-, komlóskertekről* (Márkosfalván a XVI. század derekáról való helynév a Komlósberek, Komlósrét, Komlósszeg), de egy tagban kiszakított és falu közföldjeként évente vagy időnként kiosztott közvagyonként a falutörvények éppúgy nem említik, miként a törökbúzaföldeket.

A szénafű-, gabona-, kapásnövénytermő földek mellett természetesen az erdők füve és fája szintén közvagyon volt. Az erdőhasználat módjáról azonban külön fejezetben szólunk. Itt végezetül a vízről tennénk említést, mint olyan közjóról, amelynek szabályozásáról a community törvényhozóinak kell gondoskodniuk. A *patak, a folyó védelmét*, tisztaságának őrzését már említettük. A közmunkák azonban azt a célt is szolgálták, hogy halászható legyen a patak, a folyó, a tó. Marosszék statútuma (1610—1718) igen nagy bírságsummával sújtja a falukat vagy magánszemélyeket, akik szokásba vették, „minthogy vasárnap egyéb dolgot nem tehetnek, hogy vadászni, halászni akkor járnak”. Csík-szenttamás falutörvénye (1667) az egyes falutagok jószágának partján engedélyezi a halászatot, ezenkívül „senki szikannyal és kappagatóval vagy maszlaggal halászni ne merészeljen”, egyébformán „garküvel, habval halászhasson...” A Lesőd-patakát pedig a lakosok számára teljes tilalomban tartják, csak „a falu szükségére” halászhatják, „arra tartásák”. Majd egy évtized múltán ismét három folyóvíz, Babora-, Lebed-, Köd-patakát oltalmazták újabb rendtartásukban a halászoktól. A nagybaconiaknak „halászástól és rákászástól” a falu engedélye és hírtétel nélkül tilalmas a Dimén-patak, a Pisztrángossal együtt. A rendi szerkezetben erőteljesebben érvényesülő nemesi szupremácia a szacsvai statútumból (1717) olvasható ki. Itt „a falu közönséges élő vize” egyben a „faluközönséges haszonvevő helye” is. S mint ilyenben a nemesnek három, a szabadnak két,

a jobbágnak egy részt juttatnak, de ott áll a törvényben az is, hogy a patak felső részét „senki se halássza, rákássza, csakis a faluban levő nemesség”. Ugyanez a jelenség Papolcon (1759) oly formában bukkan fel, hogy a „halászok, vadászok és madarászok” zsákmányukkal először a possessor urakat és a falusbírók kínálják meg, őket illeti meg az elővásárlás joga. Ozsdolán (1774) a rendtartásban felemlégetik, hogy máshol szabadok a vizek, de náluk immár tisztségviselőnek, uraságnak, lelkiatyának szükségére sem lehet halat kapni, ezért a más falubelieket, kóborlókat elűzetik, s „halászportékájok” elvételét parancsolják meg. Alsórákoson (1785) a vizekből ugyancsak szabadon foghat halat, rákot bárki, aki a falu lakója.

A régi falvaink határában több volt a *halastó*. Ezeket ugyancsak közös birtokként igazgatták sok székely faluban. 1628-ban Háromszéken nyilas-tónak nevezték egy ilyent, mondván, hogy „az mint az nyíl hozta, ki-ki oda vetette az részire az kúrteött”. Nevezetes volt a lekenicei tó, amely már 1470. december 2-án Madaras, Sámsond és Kölpény közös tulajdonaként szerepelt. Bethlen Gábor öt részre osztotta a halászati jövedelmet: a három falu egy-egy részt, a Mikes-udvar kettőt jussolt, s ezt a szabályozást ottjártakor még Orbán Balázs is fellelte, megállapítva, hogy a három falu s az udvar még mindig közösen halászik.

Miután Imreh Barna 1790-ben ismét közzétette 1648-ban készült és 1746-ban megújított „Constitutióját”, a mezőbándi közös tóhasználat szintén ismeretesebbé vált. Volt itt tava a possessor uraknak, és volt a szabadok egy csoportjának, a „tós emberek”-nek. Az ezt a külön vagyont együtt használók halastavukat 15 pontos rendtartás alapján kezelték, együtt igazgatták, hasznát is úgy látták, és mondanunk sem kell, hogy e szövetkezés élén választott tóbíró állott.

A halászat, vadászat, madarászat összekapcsolható foglalatosságként már a XVIII. század eleji szóhasználatban szerepel. Jóllehet az erdőkről külön szólunk, itt érezzük helyét az elmúlt századokban többet zsákmányoló, telibb tarisznyájú vadászokról is szólni, hiszen a csapdával elfogható, puskvégre kapható állat is közös vagyon, vagy éppen a közös csordát fenyegető állandó veszedelem. A zetelakiak — Benkő József leírása szerint — „vadásznak vadkecskére, nyúlra, farkasra, medvére, borzra, sőt olykor-olykor szarvasra és vadkanra is”. A vadászati szabadság és a tilalom változva fordul elő a székely székekben. A csík-, gyergyó- és kászsónszéki parasztokat 1726-ban a főkormánysház tiltja el a vadászattól; puszkájukat elkobozhatják, s még meg is verhetik őket. Foganatja a parancsnak nem lehetett, hiszen a csíkszentimrei határper várdotfalvi jobbagy tanúságtevője, Márton Tamás 1757-ben így kezdi vallomását: „Én vadász ember lévén fickó legény koromtól fogvást...”, s mások is szólnak hasonló módon. Jóllehet a vadúzás örömszerző úri foglalatosság, sok helyütt, így Bodoson is több ízben ejtenek el őzet a falusiak. (1803-ban „a sepsiszéki királybíró” ajándékozzák meg, de még több ízben fizetnek „őz-elvitelért”, és egyszer a prokurátor számára nyúlért ad 30 krajcárt a falu.) Az árkosiak a csak egy nyáron át is több mint 10—12 marhát elpusztító farkasok és medvék ellen falustól rendelnek hajtóvadászatot. Nem nagy sikerrel azonban, mert úgy döntenek az 1826-os falutörvényben, hogy farkaslövésért 3 Rft-ot, medve elejtéséért 6-ot kap a szerencsés vadász. Zalánban 1849-ben 5 forintot adnak Bentze Lajosnak egy „fenevad elpusztításáért”. Több urbáriumban, falujegyzőkönyvben közlik is a helyi vadászati jogszokásokat.

Közjavakért, jogosultságokért, valójában az anyagi ellátottságért, bőségért, a társadalombeli hatalmi hely-

zetért *állandó küzdelem folyt*. János Zsigmond 1569. július 14-én Fehérváron írott sorai: „... az nyilas föld elosztása felől is nagy igényetlenség volna egymás között...” — még sokszor idézhető lett volna a századok folyamán. A társadalmi rétegek, rendek harcában azonban a szabadparaszti ellenállás oly sikeres volt, hogy a „Falú” és a „Possessorátus”, a „Mixta Communitás” együttes birtokosa maradt a „commune terrenumok”-nak. Közös vagyon volt tehát a szántó, széna-fű, erdő jelentős része, de általában nem illette meg azonos arányban a társtulajdonosokat. Rendi világ ez, amelyben az egyenlőség is csupán a hierarchia rendjébe illeszkedetten valósulhat meg. Ismét idéznünk kell a tomista tézist, amely a tulajdonjogi szokásrendet is uralta: „mindenkinek add meg a magáét...”

Amikor Udvarhelyen 1555-ben a szokásos törvényeket összeírják, azt is feljegyzik, hogy „Székely földön a nemesek között való jegyruha 24 forint...”, a lófőknél fele, a gyalogoknál annak is a fele, „a paraszt székeleyek” (tehát a jobbágyság) ismét az őfőlöttük elhelyezkedő rend köreiben dívó összeg felével tartoznak: 24:12:6:3 tehát az arány. Az 1566-ban János Zsigmondhoz folyamodó főemberek és lófők a „földönlakó”, a jobbággyá lett székely háza után is annyi szántórészt igényelnek, mint „azon falubeliek közül egyiknek”. A madarasi perirat (1569—1571) szerint a falu nyilat kinek-kinek az ő kondíciója szerint kénytelen osztani: a lófő kétszer annyit jussol, mint a jobbággy, a főember „annál is többet”. Báthori István idejében egész- és fél-nyilasokról szólnak. Báthori Kristóf viszont az aranyosszéki székelyek panaszára 1576-ban úgy dönt, hogy a nyílföldeket a gyalogok és a föld népe között egyenlően osszák ki.

A XVII. században — mintha az újraszilárduló feudális viszonyokat tükrözné — az alá- és fölérendelődést

kifejező aránykulcs is többször törvénybe rögzítődik. A marosszéki statútumok fenntartják a felezési hagyományt: nemesember négy, szabadrendű két, darabont és jobbágy egy nyílhoz formálhat jogot. A negyedfél-megyeiek kis eltérésekkel hasonló tradíciót követnek. A Közhavas szénafüvébe a lófő család részéről négy, a veres darabont és szabad székely famíliából három, az ősjobbágy portáról kettő s a többi jobbágyháztartásból egy kaszás állhat be a rendbe. Szemerja falutörvénye 1727-ben állapítja meg, hogy ha az örökös jobbágy félrészt kap a szénafűből, a nemesembernek másfél részt kell juttatni. Zalán 1781. május 8-án ilyen határozatot hoz: „... régi eleinkről ránk maradt törvényünk, hogy a possessornak két rész, a szabad embernek egy rész, a jobbágnak fél rész” a járandósága; de nemcsak a szénafűben részesednek így, hanem ilyen arányban hajthatnak sertést is a falu cseremakkot termő erdejére.

Néhol, mint például Csíkszékben — 1756-os országgyűlési fölterjesztés tanúsága szerint —, a jobbágyoknak a falu határából semmit sem adnak, más székben pedig csak fél- vagy negyedannyit osztanak számukra, mint a szabadoknak. A határőrség bevezetése előtti hónapok társadalmi viharaiban a fegyverfelvételre szorított székelyek a nemeseket és a jobbágyokat sok helyütt ki is akarják zárni a közvagyon élvezetéből.

A valóságos egyenlőséget, a jobbágy és szabad egyforma jussát is éltetik helyi szokások. Elsősorban ott, ahol a közteherviselés gondja is ugyanolyan mértékben nyomasztja mind a „székelyt”, mind a „parasztot”. Így van ez 1713-ban a Gyergyói-medencében és Kászon-székben is. Szentmiklós, Ditró, Újfalú, Alfalu, Csomafalva, Kászonjakabfalva, Kászonfeltíz (Felsőfalú) és mellettük Csíkszentdomokos tartja ezt a rendet. „Akárholt legyenek nyilas helyei ezen mű helysége-
.

günknek — olvashatjuk a Lázár-javak konskripciójában Ditróhoz érkezve —, a jobbágnak szintén annyi részt adnak benne, mint a szabad embereknek... azért vagyon ez így közöttünk rendelve, hogy a jobbágyok is szintén úgy, mint a szabad ember, hordozz(ák) a falu terhit.” Mezőkölpényben még 1839 táján, a székkal vitázva is a régi elvet követik: „mind prossessor, mind szabad, mind pedig jobbágyoknak egy-egy nyíl adassék kinek-kinek, akár erdőből, akár szántóból”.

Ritkábban — ott, ahol egynemű, azonos rendi besoroltságú a lakosság — marhaszám, igaerő szerint is osztanak közföldet, a gazdasági és teherviselési hierarchia szerinti viszonylagos egyenlőség rendjét valósítva meg. Így van ez például Felvincen, ahol 1817—1818-ban egy négyökrös gazdának osztanak egy juszt (mindkét fordulóban két holdat), a kétökrös fél, a marhátlan pedig negyed juszt birtokolhat. (1846-ban az osztáskor Felvincen mintegy 17 és fél hold jut egy mezővárosi belső telekre a 4418 holdas határból.)

Másutt viszont, ahol a földbőség már megszűnt, és már csak visszavágyott állapotként élt az emlékezetben, ott, ha volt is nyílrészhez joga valakinek, az nem alapja, csak járulékos eleme lehetett a családi gazdaságnak. Szentmiklóson 1713-ban egykőbőlnyi földet jussolt mindenik lakos. Mezőszentmártonban 1737-ben Petrichevich-Horváth Boldizsár egy zsellérének a falu osztásából évente 2—2 szekér szénát termő nyíl jutott, és az egyik szántóhatárban 6, a másikban 4 véka vetőmagot befogadó szántóföld. Marosbogáton 1768-ban két szekérre rakható széna terem a falu nyilán minden részeseinek.

Az, aki a polgári tulajdon formáihoz szokott szemmel néz vissza ezekre a — feudalizmust nálunk oly sokáig tartósító — századokra, sok mindent rosszul s egyet-mást egyáltalán meg sem lát. Aki a szocializmus-

hoz előzményként csatlakoztatható, a maihoz hasonlítható közjavakat keres, ugyancsak hamis nyomra téved. Ez az erdélyi társadalmi-gazdasági szerkezet sajátosan egyedi, korhoz kötött; a maga székely székekbeli változataiban pedig még inkább sokszínűségeket tükröztet, a struktúrából kinövő, autonóm tulajdonformákat termelő. S még hozzá igen tartósakat, ugyanakkor nem is állandósultakat, hanem folyamatos változásban lévőket. Az általánosabb meghatározó, a jellemző jegyeket kereső talán a közösségi alapon nyugvó személyes birtoklást, a falu földjéből való egyéni gazdaságépítést (átszöve itt-ott a feudális úr egyénekre és néha a közösségre is ráépülő uralmi, vámszedő jogaival) találhatná fontosabb, említésre érdemesebb jellegzetességnek.

Mindenesetre a személyest és a közösségit egybeolvasztó falutörvények világát jelképezi a gyümölcsfaültető ember. E fejezet zárósoraiban mondjuk el, hogy Sükő határában az osztott nyílföldön állott egy körtefa, „sütő körtvély, melyet név szerint pap körtövélyének hínak”; tulajdonjogát az ültető Nagy András vitatta, állítván, hogy a föld cserélhet gazdát, de a körtefához neki van jussa. Az alsócsernátoniak falutörvényébe egy évszázad múltán, 1716-ban írták be ezt a pár szót: „Az ecclesia jószágai körül, az vízparton akik füzet felvertek és vernek, proprietást benne ne tartsanak...”, kérjék a földet birtokló hozzájárulását. A körte és a fűzfavessző tehát a munkálkodó embert illette, azt, aki termést, bárminőt, csikart ki a földből; és végső soron a föld is mindnyájuk „proprietása” volt, igaz, változó, majd egyre inkább megszilárduló személyi jussként. (1942-ben a Szolnok-Doboka megyei Bálványosváralján mi még szólhattunk olyan nincstelen cseresznyefatulajdonossal, akinek a százados szokás adta meg a jogot ahhoz, hogy a más földjén ültetett fát magáénak tudja.)

A föld — a legfőbb termelőeszköz — tulajdonosi vagy birtoklási jogát megszerezni — ez a feudalizmusban hatalmat és gazdagságot, osztályokban gondolkodva pedig a nemesség uralmi helyzetének megszilárdulását jelentette. Sok ország számos agrárhistorikusa leírta a folyamatot, hogy miként igázta le a nemes a földművest, hogyan szerezte meg a birtoklási jogot megszemélyesítő „ház”-at, vagy egészében magát a földhasználó faluközösséget, milyen úton-módon foglalta el a „commune terrenumok”-at, uraságivá téve a falu földjét. Friedrich Engels a XVI. századi nagy német parasztháborúk előzményeit kutatva éppen úgy jelentős tényezőként említette a közös markföldek urasági földdé változtatását, mint ahogyan Max Weber is a közterület bitorlását, kisajátítását tekintette a felkelések legfőbb okának. A székely székek jobbággyá váló szabadjai, sokasodó „fejekötött”, „földönlakó” földművesei hasonló folyamat részesei voltak. A XVI. századi szabadságküzdelmekben azonban sikerült megvédelmezniük szabad emberi méltóságuk alapját, a falu szabad élő földjét, szénafüvét, a communitás közerdejét.

A két legkorábbi, 1581-beli székely falutörvénybe, az újfalviba és a zalániba ezért nem véletlenül került be *a foglalásról, irtásról szóló határozat*. A gyergyóiak kemény megtorlással, vagyonek Kobzással fenyegetik azt, aki „az falu határában mezőn, erdőn, falun is” a communitás híre nélkül örökséget foglal magának. A háromszéki kis falu népe pedig a falu irtásosztási jogát védelmezi. A XVII. századi rendtartások (például Csíkszentmihály, az udvarhelyszéki Szentmihály, Csehérfalva és Kőröspatak) tilalmazzák a foglalást, az irtást, kötelezik a szénafüvet foglalókat, hogy bocsássák azokat vissza a közösbe, vagy fenntartják a faluközös-

ség jogát ahhoz, hogy engedélyt adhasson az erdőből szántót elhódítani akarónak az irtásra. A XVIII. századbeli falusi törvényhozók (például Kilyén, Peselnek, Szemerja, Papolc, Márkosfalva vagy Ozsdola lakói) hasonló módon intézkednek. Védelmezik a falu útjait az elszűkítéstől, eltulajdonítástól; ezeket ellenőrzik, kijárják, „kikeresik”, és visszaállítják a régi rendet, miként a határban lévőket is. Az ozsdolaiak (1774) nemcsak a mezei utakat, országutakat foglalókat, hanem a falu „üdülleit”, marhalegeltető helyeit elszántókat is meg-
regulázzák, és rendi állásuktól függetlenül büntetik őket, „minthogy sok erőszakos emberek vadnak”. A markosfalviak (1772) szintén minősítik a hatalmaskodókat, és törvényükben szólnak megrendszabályozásukról, mondván: „Kik az potentiákról az haza törvényében megírt articulussal semmit nem gondolván, a magok erejekben bízvák: falu földeiből foglalásokat tettek s tésznek. Azért a boldog eleinkről reánk maradt, de anno 1600 die pr(otestatur) emanált contractus szerint a bíró hetedmagával, a falutól melléje rendelő elégséges jólelkű öregekkel, idvezülendő lelkek szerint megvizsgálván a foglalást, ha foglalt s meg nem békéllik a faluval, a kerti levágattassék és in super maradjon büntetésen, Hung. flor. 3.” A hasonlatos XIX. század eleji statútumok közül a Felső-Fehér megyei hídvégi (1800—1820) azért érdemel figyelmet, mert ebben a székely falvakkal szomszédos helységben a törvényt kibocsátó földesurak a jobbágyoktól követelik vissza a colonusok által „orotott” és „felfogott” sok szántó- és kaszálóhelyet; amelyeket azután ők vesznek használatba vagy osztanak ki újra.

A törvényhozó székelyek az egymás mellé sorakozó sok évszázadban változatos módon értékelték az irtást és a foglalást. Ép jogérzékük dicséretére válik, hogy e műveleteket aszerint minősítették: *ki, mikor, hol és*

milyen célra szakított vagy sajátított ki magának a falu közjavaiból.

A vakmerő, az erőszakos, a hatalmaskodó foglaló lehetett possessor, nemesúr, és lehetett jobbágy vagy szabad székely. A központi hatalomhoz címzett keserű panaszok, fölterjesztések, kérelemlevelek, perek bizonyítják, hogy különösen a székely feudalizálódási folyamat kezdetekor, de későbbben is elsősorban *a magánbirtokszerző földesurak ellen kellett a köztulajdont oltalmazni*. A XVI. században elhalt székely főemberek gyakran testáltak utódaikra irtványföldeket, amelyeket nem egy esetben szolgálkikkal, embereikkal tettek szánthatóvá-vethetővé. A jobbágytelepítési vagy majorságbirtok-növelési alapot szolgáló közföld-kisajátítást gyakran mint elbitorlást ítéli meg a falu, míg a kisparaszti telket, tehát a paraszti létalapot bővítő területszerzést — különösen ha falu hírével történik — jogszerű cselekedetként szentesíti.

A nagy székely szabadságvesztő vereség, 1562 után a királyi birtokokhoz, várakhoz oly nagy lendülettel foglaltak János Zsigmond emberei, hogy főemberek, lófők székely örökségei is veszedelemben forogtak. Majd 1566 után a jobbágyságra vetés lázában az adományozottak, a donatáriusok kísérelték meg mind szabadoknak, mind communitásoknak a földjeit donációikhoz csatolni. Báthori István 1571-ben kibocsátott utasításában olvasható: „Az kiknek urunk jószágot donált, lássák azt is meg, mennyi (!) földeket foglalta el a donatárius, és mint tartja az szegény népet . . .” A madaresi peres iratokban (1569—1571) a birtoklás békés voltát tagadók állítják, hogy a vitás földet: „Bernáld Balázs süvege levén, mikor megkérhette az falutól . . .”, úgy használta; és amikor egyszer vagy kétszer hatalmaskodón megkaszáltatta, ellenállott a falu, és további birtoklást nem engedett. Jellemző példája az ön-

kényes földszerzésnek az, amelyről Kornis Mihály 1581. évi, Báthori Istvánhoz intézett kérelme tudósít. Ő panaszolja, hogy Váradi Kis Pál deák kamaraispánként a sóvidéki falvak által használt Szováta mezejét elfoglalta. A sóaknához tartozó havas alatti nagy kaszáló mezőt a környékbeli falvak legeltetésre s az erdőket fázásra is használták. Kis Pál azonban „kezdette volt megszállítani egynéhány népekkel”. Kornis Mihály — saját jobbágynak életlehetőségeit védelmezve — az ott építkező 16 embernek a házáat, „kit falunak neveznek”, lerontatta. Kászon rétje vagy mezeje nevű helyről 1584-ben jelentik, hogy Károly István „mind az egész nagy völgyet erdeivel, mezeivel elfoglalta mind az kézdivásárhelyiektől, az melyet donatióval bírtak, mind a többit az faluktól, kik communiter éltek...”

Különösen a még több falu használatában lévő, nem szilárd birtokhatáru területek megszállását vagy kisajátítását kísérelték meg a nagyobb hatalmú földesurak. Jellemző a lassú foglalási módra az, ahogyan Czerjék János szerez birtokot. A szentimrei 1757-es perirat egyik vallomástevője mondja: „... azt is tudom, hogy a Kis Kapus régen a Kuruc Világ előtt egészen miénk, kozmásiaké volt a tusnádiakkal; hanem Szentsimonon lakott néhai Czerjék János uram, ki abban az időben Kozmásnak és Tusnádnak hadnagya volt, benne tartván sok időig juhait, másokéval együtt, végre p(re)tendálni kezdette, s el is nyerte törvénnyel.” A viharosabb összezsapásokat eredményező foglalási kísérletek közül mi magunk a XVIII. század végéről való példákat dolgoztunk fel. A Mikó családnak a hatodbeli Gohány pusztá és a Kilenc falu erdejéhez tartozó Herec nevű közerdő és közlegelő kisajátítási kísérletét „a szövetkezett falvak” szabad és függőségben élő parasztjai pereskedéssel vagy fegyverrel a kézben hiúsították meg. A széki jegyzőkönyvek, a főkormánysház iratai még sok

hasznló küzdelemről számolnak be, különösképpen a feudalizmus bomlási szakaszában.

A székely falvakban a jobbágyviszonyok térhódítása nyomán megsokasodtak a földesurak, a possessorok. Ritka volt azonban az olyan település, ahol egyetlenegy jobbágytartó élt. A vetélkedő birtokos nemesek egymást is ellenőrizték, korlátozták tehát, és egyebek mellett ez magyarázza azt, hogy a *széki határozatok* ugyancsak a foglalási tilalom erősítői voltak. „Sok falukban vannak ilyen difficultások — írják a marosszékiek —, hogy néhol egy, néhol több privatus, tehetős és erős emberek, úgy nemes possessorok is falu közönséges földét, lókötő helyét, ország és falu útját elfoglalták, s naponként foglalják, és a falu kérésére nem remittálják . . .” A szék vicetiszteket rendel ki, és a bírákat kötelezi, hogy évente ellenőrizték a foglalásokat. A csík-, gyergyó- és kászonszéki 1650-béli statútum „az erdők alatt lakó uraink között” dívó kerteléseket tilalmazza, és elmondja, hogy „sok illetlen kertelésekkel annyira elfoglalták az faluk határait és marhalegeltető helyeit, hogy az marha enni nem találna, kényszerítetik annyira felmenni az erdőre, hogy a vadak miatt számtalan károkat vallnak . . .” Ezért mind azok, akik 32 évnyi békés birtoklást nem tudnak igazolni, szabadítsák fel ezeket a helyeket a legeltetőknak. Aranyosszéken 1699-ben a széki erdőket oltalmazva mondják ki, hogy „senki . . . a nemes szék híre és engedelme nélkül az szabad erdőt irtani, ásni, égetni és vájni oly véggel, hogy szántóföld, rét vagy mező legyen belőle, ne merészelje . . .”

Az 1703-ban megfigyeléseiket a kormányzattal közlő összeírók (természetesen az adózóképessegre figyelmezve) felháborodottan írják, hogy a „szénabevallásnál hallatlan csalást állapítottunk meg. Itt (Háromszéken, Kászonban, Csíkban és Gyergyóban) ugyanis

rengeteg erdő van, és a parasztok úgyszólván valamennyi faluban házaikhoz igen nagy területet kerítenek be korláttal..." Különösen II. József erdőrendtartásának bevezetése idején azután rendkívül sok szó esik az erdőpusztítás meggátlásáról, az erdőket irtók megzabolásáról. A XIX. század elején mind Marosszék, mind Háromszék ellene van az „orotás”-nak, irtványcsinálásnak. Udvarhelyszéken pedig 1808-ban, számba véve az erdők állapotát, 32 olyan falut említenek, amelyek erdeik bizonyos részében irthatnak, 70 olyat, amelynek erdeje van, de nem irthat, és végül 26 erdőben szegény települést sorolnak fel. Valójában tehát csak a falvak egynegyedében tekintik megengedhetőnek az irtást. Érdekes a főkormánysház 1807-ben megfogalmazott vélekedése is: „Az erdők pusztítását és irtásokat hazánk közepében közönségesen megtiltván, azt csak a széleken levő havasos helyeken engedjék meg.”

Függetlenül a széki, guberniumi döntésektől, parancsolatoktól, az ősi törvényeik szabta úton haladó *faluközösségek* maguk korlátozták a foglalást, az irtást. Láttuk, különösképpen a possessor-i erőszakkal szemben kellett erőseknek lenniük, de tilalomból, bírságból korlátokat emelni, ismét és ismét határt kijárni azért is kellett, mert egyesek a falu könnyen megművelhető területeit, a szénafűtermő részeket, legelőket vették el, ragasztották a maguk jószágához. Ezt a kisparaszti — úgy is mondhatnók, a készből történő — közföld-kisajátítást, birtoklást elítélték, és a tetteseket büntették. A falujegyzőkönyvek sok olyan ellenőrzést is megörökítettek, amelynek során „a foglalást” visszavették, de az irtott, nehéz munkával „kitisztított földeket” — árukat megszabva — a falutag kezén hagyták. Így jártak el 1847-ben Esztelneken. Zabolán ugyanakkor bérleti szerződéssel engedték meg többeknek a foglalások használatát. A zalániak az idegen falusiak miatt zúgo-

lódtak, akik „tetemes károkat okoznak”, s a falubeli „kertelőket” intették, majd bírságolták.

A megművelhető terület kiterjesztését szolgáló, a kaszálót, szántót gyarapító irtást észrevehetően másként ítélik meg a falvak, mint az erőszakos foglalást. Különben is az irtást sok helyütt tekintik engedélyezett cselekedetnek. A madarasi perben elhangzó érvek között szerepel az, hogy „mind szegénynek, mind gazdagnak szabad volt irtani, az községnek is”. Az, amit birtoklási jogcímként tekintetbe vettek, elsősorban az volt, hogy milyen mértékben kapcsolódik a földhöz többletmunka, különleges erőbefektetés, sajátos jellegű fáradozás. Udvarhely előjárói 1589-ben „az föld színin” mondják Szabó Istvánnak egy darab föld felől: „István uram, sok ez neked. Monda Szabó István: ihol jó uram, ha az én költségemet, munkámat leteszik énnekem, én kiéresztem kezemből, az mely jámbornak kegyelmet adja.” (Jellemző, hogy a város a kezén hagyja, és Szabó István később így adhatja e földet a vejének.) Az udvarfalviak 1632-ben a falubavétel kapcsán nyilatkoznak így: „mivel vadnak irtásink is, kit csináltunk sok munkánkkal, szántóföldet vagy szénarétet, ezeket osztásra nem bocsátottuk...”

A központi hatalom *a fejedelemség korában* pártfogolta a határbővítést. Igaz, itt ekkor pusztásodott falvak külterületeit egészükben is munkába kellett venni. Az 1615-ös országgyűlés hatéves adómentességet biztosított a régi faluba visszatérőknek. A puszta faluhelyekre telepedőkre, a „pásintra” új falvakat építőkre 1616-ban szintén kiterjesztették a mentességet. *A Habsburg-birodalom* egészen belül kivételes módon szorgalmazták az agrártevékenység bázisának kiterjesztését. 1767-től tiltották a megmunkált szántók parlagon hagyását, és az újonnan feltört földek után — miként a fejedelmi korban — hat esztendeig nem követeltek

adót. A falvakhoz közel lévő erdők irtását és szántóföld-
dé való átalakítását, a vetésterületnek az Olt mellékére
való kiterjesztését 1771-ben, majd 1776-ban Carato ez-
redes is elrendelte. Mivel elsősorban Csík-, Gyergyó-
és Kászsorszéket biztatta, az sem érdektelen, hogy ezek
(1801. július 28-án) miként vélekedtek erről a kérdés-
ről. Az erdők megóvása tárgyában készített és a főkor-
mányszékhez felterjesztett véleményük így hangzott:
„itten ellenkezőleg, még abban kellene módot és utat
találni, miként az szükség felett való és a gazdaság elő-
mentének akadályára szolgáló erdők pusztíttathatná-
nak. Mire nézve ezen más helységekre igen hasznos,
kegyelmes intézet nem ide való lévén”, mondták, ők
nem akadályozni, hanem ösztönözni szeretnék az erdők
pusztítóit, hogy szénafüveiket tágasítsák, és marhale-
geltető helyeiket növeljék.

Az erdőtől gabonatermő földeket elhódító, a mai me-
zőgazdasági kultúrtáját megteremtő emberek szükséges
nehéz munkáját ismerte el és értékelte több falutörvény,
valamint sok falujegyzőkönyvi határozat, amely ki-
mondotta, hogy az, *aki engedélyt kér az irtásra, szaba-
don foghat fel a falu földjéből*. A taplociaiak a falusbíró
és az örökös földeket művelő szomszédokat is kötele-
sek értesíteni, mielőtt maguknak „örökséget csinálná-
nak”. Különben a szintén taplociai primipilus Lajos Ja-
kab két fiával 1781. június 30-án így jár el: először is
hivatkozik arra, hogy a főkormányzék és a főhad-
parancsnokság egyetértőleg szabadságot adott az ele-
ven erdőből való irtásra; tudván, miszerint feltétele en-
nek, „hogy hírvél legyen azon falubéli eskütteknek és
hütös szabad bírónak, hogy hol kíván helyet felfogni
és miképpen, nehogy valakinek, privátusnak kárára le-
gyen az felfogott hely”; miután az előljáróság tagjai az
„orotást” megtekintették, a Lajos családbeliek kérték,
hogy az „improtocolláltatnék a falu protocollumában,

hogy tudva legyen jövőendőben is, hogy a falu engedelmeiből fogták fel"; végül néhány „pénzt" adtak a Szent Lőrinc kápolnájának viaszra, és „az eskütséggel megbékélének fáratságokért".

A törvénykező faluközösségbeliek az osztott, de nem művelt és így bozótosodott vagy éppen erdősült részeket, a termelési folyamatból több évtizede kiesett („vagy on harminc esztendeje, hogy senki munkát reá nem tett, amelyet az erdő bírta...") jószágokat, parcellákat az ismét „kitisztító" falutagoknak ítélte oda. A tulajdonjogi viták során különben gyakran 10-30-50 esztendeje irtott, folyamatosan használt és békességesen birtokolt földekről szólottak a fölvonultatott tanúskodók.

Az előzőkben — a közföld bérbeadásáról szólva — jenőfalvi példákkal igazolva azt mondtuk, hogy távoli havasi részeket azzal a feltétellel adtak át helybeli, sőt messziről jött embereknek, hogy takarítsák le az erdőt, tegyék legeltetésre, kaszálásra, szántásra alkalmassá, és akkor biztosítják nekik, sőt itt-ott még utódaiknak is a bérlet jogát.

A közösségellenes, a vagyona éhez, a communitás rovására gazdagodni vágyó ember és a dolgos, a kormányzat és a falusi elöljáróság által egyként „orotásra" biztatott falutag között különbséget tevő hűtösök természetesen a helyi feltételeket is tekintetbe vették. Ott, ahol bő volt az erdő, szűk a szántó, mint például a hegyvidéki, havasalji falvakban, kezdetektől fogva kézbe kellett venni a fejszét s az „orotványcsináló" más szerzőségeket. *Módját tekintve*, a Székelyföldön mind a fák levágása, mind égetése szokásban volt. Az aranyosszékiek szerint a szabad erdőből szántót elhódítónak „irtani, ásni, égetni és vájni" kell. Jenőfalva jegyzőkönyvében 1821-ben írta le a nótárius a Gyertyánról, hogy „azon kaszálóhelyen lévő nyers erdőt leoszolták; a környékbeli eleven erdőket is aszalni, pusztítani kezdték,

az Osztorosba pedig kötelesek voltak a falutagok „tavaszonként kimenni, hogy ottan a Sőröt (sűrűt?) felpör-söljék, hogy az is hadd pusztuljon”. A kisbaconiak 1829-ben azokról szólnak, „akik fát aszalnak vagy le-égetnek”.

Az aszalás úgy történt, hogy körberódalták, meggyűrűzték a fát, a kérgét kereken lehántották, azért, hogy az „aszalt” fa őszire kiszáradjon, könnyen ledönthetővé, meggyújthatóvá, felégethetővé váljon. (Orbán Balázs panasolja is, hogy „meggyújtják a gyönyörű őserdőket; a szél tovakapja a lángot, több száz, néha ezer hold erdőséget hamvasztva el”.). Gyakran inkább csak az avargyújtás volt a cél, hogy a „perzselők”, „harap-égetők” — rendszerint juhászok — legelőterületüket tá-gítsák és javítsák. A fáknak, az aljnövényzetnek, az avarnak a hamva régóta szolgált talajjavító célt is.

Bozótos, ciheres, bokros részeket viszonylag könnyebben lehetett legelővé, kaszálóvá tenni. („Kimö-nyön a gyermek az ekével — mondja a hajdani udvar-helyszéki mesemondó —, hát lássa, hogy a sűrű bokor mián egy borozdát nem lehet szántani; gondo[l]kozik, hogy má micsinájjon? Ő bizony fogja magát, elévöszi az élős szekőrcéjit, vágni kezdi ki a sok tuskét, bok-rot...”) A „nyers”, „eleven”, „öreg” erdők talajának művelhetővé tétele azonban még a csutakok, gyökerek elkorhasztását, kiásását, kövek eltávolítását is megkö-vetelte. Néha segítőket kellett fogadni vagy kalákásokat hívni azért, hogy közös erőfeszítéssel végezzék el a munka nehezét. A Lázár családnak 1627-ben az Új vészben az erdőt „két falu két nap mind aszalta vala”. Magyarhermányban 1794. március 29-én a felső határ-ban fekvő Likat nevű helyről bizonyítják a felperesek, hogy „az ők kalákájok onnan nagy cserefát orotott vol-na ki...”

Azt is említik, hogy a communitás vagy a tízes együtt

is irtott, közös földet szaporítva. „Minden tízes külön kijelölt irányban, rendesen valamely dűlő irányában — mondja Kölönte Béla Gyergyó történetében —, a saját maga részére irtott, s a területet a tízes kebeléből választott két »tanácsos« osztotta fel.” (Ugyanott olvashatjuk, hogy Újfaluban „még 1870-ben is a tízesek irtásából a községnek jutott részen legeltetik a falu bikáját”. Bartók Béla és Kodály Zoltán pedig éppen ebből a faluból közli az 1911-beli népdalt: „Szántottam gyepes gyükeret, / S vettem bánatot eleget.”

Általában kevés szó esik a víztől, a mocsártól elhódított területekről, holott ilyen is volt bőségesen. A falutörvényekben az árkolásról, az ároktisztításról szóló passzusok jelzik, hogy közmunkával is gondoskodni kellett, nehogy eliszaposodjék, nádassá, ingovánnyá váljék a közös kaszáló vagy legelő.

Az irtásföld jogi természetének kérdése ez alkalommal csak abban a vonatkozásban foglalkoztat bennünket, hogy míg az irtás a jobbágyi, paraszti magánbirtokszerzésnek általában egyik megszokásosabb formája volt, addig Erdélyben a földesúrnak jogában állott a ráfordított munka árának megtérítésével saját kezelésébe venni a termővé tett területeket; a székely székekben azonban — ott, ahol (s ez volt az általános) a közerdő a falu vagyona volt — az irtás a community ügykörébe tartozott, és a hütösök legfeljebb a possessorátussal egyetemben, vele való egyetértésben döntöttek arról, visszavegyék-e, árendába adják-e, megvétessék-e vagy tulajdonába engedjék a falutagnak az irtásföldet.

A szántóhatárbeli köztulajdon életsorsa nyomon követhetőnek az *elsorvado földközösségről* is tanúságot kell tennie. Vallhat arról, hogy a társtulajdonosok communitása lassan már csak az együtt birtoklók, a termelést összehangolt akarattal igazgatók testületévé válik, majd ez az egybekapcsoltság is lazulni kezd. Az irányzat tehát a bomlás jegyeit mutatja. Éppen csak hogy a pusztulás ritmusa nem egyenletes. (A XVII. században és a XVIII. század elején például a földközösség újraszerveződését hozó történeti periódusok ismét magasabbra rajzolják a képzeletbeli folyamatjelző grafikon különben lefelé tartó vonalát.)

Az osztásos földközösség — túljutva történeti életútjának deklarációján — sok helyütt valóban már *fékezőjévé válhatott a termelésnek*, hiszen az egymást gyakran, néhol éppen évente váltogató parcellabirtokosoknak kevés érdeke fűződött a földminőség javításához, termőerejének fenntartásához. Az ismétlődő sorshúzásos felosztás alkalmával az igazságosság megoltalmazásáért is küzdeni kellett. Ez a harc pedig fárasztóvá válhatott, és ugyancsak arra ösztönözhetette a falutagokat, hogy szüntessék meg a földközösséget. Jellemző szavakkal indokolják ilyen irányú szándékukat 1672-ben a marosvásárhelyiek: „a határnak több minden részei, az melyek eddig esztendőként újobban szoktanak volt osztatni, egyszer igazságoson osztatnának fel házak után, hogy ki-ki maga sajátját építhetné . . .” A XVIII. század második felében a marosszékiek — a possessorátus elleni indulattal — sürgetik a tisztséget, hogy „a földeket osztaná fel: mert némelyiknek igen sok, némelyiknek pedig semmi sincsen”.

Az árutermelés fokozódása, a paraszti osztályrétegződés növekedő üteme hovatovább mind gyakoribbá te-

szi a földfoglalásokat is. Ezek már nem földközösségi vagyont csonkító kísérletek, hanem „közösséget” fel számoló vagy a falusiak többségét kis, paraszti külön szerveződésbe kényszerítő támadások. A nemesi birtokok mind gyakrabban szeretnének „végleges osztályt” tenni, és módosodó paraszti csoportok is itt ott szintén hasonló módon a „divisio” pártfogói. A föld hovatovább már nem munkára kötelező juss, családellátó, népfenntartó élelembázis, hanem birtoklóját — üzleties gondolatokkal, pénzszerző célokkal — a piac felé sodró tulajdon. Miután azonban a föld feletti rendelkezés jogosultsága nem teljes, a kötöttségektől, a közösségbe zártságtól immáron menekedni vágyakozók megkísérlik a közföldre felosztásának kimondatását, vagy kieroszakolnak megosztást célzó pereskedéseket.

Az Approbatae Constitutio rendelkezését („A faluk birodalmának módjáról”, XXIX. cím) később egyesek az osztályt tiltó, mások a felosztást engedélyező fejedelemség kori törvényként idézik. Valójában ez a törvénycikk csak azt mondja ki, hogy *a közjavakat osszák meg, és a maga illendő részével mindenki érje be*. Annyit, igaz, tisztáz, hogy „a köz nyomásban lenni szokott határon kívül” valókat sorsolják ki. A XVIII. század második felében, különösen pedig II. József 1781. évi erdőrendtartásának kibocsátása után a kormányzatbeliek már szilárdabb alapot teremtenek a felosztáshoz. A vármegyei részekre gondolva mondja ki a rendelet, de a székely székekre is érvényes módon azt, hogy a közerdők — az egymással versengve pusztító birtokos urak között — osztassanak fel. Így dönt azután az 1791. évi országgyűlés is (XXX. cikkely „Az erdők fönntartásáról”): „a közbirtokosok valamelyikének a megkeresésére vagy keresetére . . . fel kell osztani, és a közbirtokosok vagy községek mindegyikének az ő saját része a törvények értelmében átadandó . . .” 1811-ben pedig

„az ország rendjei is egyenesen kinyilatkoztatták, hogy a közhatárok osztályáról szóló törvények, s nevezetesen az Approb. Const. 3. r. 29. t. nemcsak a vármegyékre, hanem a székely nemzetre is kiterjesztetett...” (Az 1831-ben megjelent *Törvénybéli gyakorlás mutató táblája vagy az erdélyi ügyfolyások* című könyvben már külön esetként, pörtípusként szerepel a „Közhelyek felosztását sürgető ügy”. Az 1846/47. évi országgyűlés végül már igen részletesen szabályozza az „osztályt”, de az ott születő artikulusok törvénné sohasem váltak.)

Az irtás, a foglalás, az újraosztás több évig való halasztásának falubeli gyakorlata, majd az állami szintű, felosztást engedélyező, sürgető törvények a közösségfogyatkozás útját egyengették. Született is sok olyan falugyűlési döntés, amely részleges vagy teljes szántófölddivíziót mondott ki, majd kaszálókra vonatkozólag hoztak ilyen határozatokat, végül pedig erdőrészeket is felosztottak, vagy a teljes falu erdejének szétosztási módja felett vitázva indítottak hosszan tartó, kemény küzdelmet hozó pereket. Mindenképpen többlépcsős eseménysorozat volt tehát a földközösség megszűnése.

Jenőfalván például 1749-ben „a becsületes falu” a szabad helyeket, „a falu szabadját” felosztotta. 1780 körüli vitákból tudhatjuk meg ezt az emlékezetes divíziót, de még sok szabad helye, „falu közönséges élő földje” maradt a jenőfalviaknak. Nemcsak a távolabb fekvő vagy havasi legelő—kaszáló—erdő tömbökben, hanem a szántóhatárban is. 1848-ban — félszáz nappal március 15-e után — írták be protocollumukba: „Közönséges falu gyűlése tartatván, aholott is azon egyezék meg közönségünk, hogy a napnyugati forduló határunkon lévén a közönségünknek, Nagy Szegben és Köves Cserén falu közös helyek, hogy azon közös helyeket a communitásunk magok között egyenlőképpen osszuk

fel...” (Itt 113-an jussoltak, a jobbágyok éppen úgy, mint a katonák.) Júliusban Bogoz dombot osztották fel — ugyancsak a nyugat felé eső határrészben. Ugyanabban a hónapban szentesítették a foglалások az alszegi határban, Ikó nyírin, Gelencében, Seprődben, Gyertyános oldalban, a Borvíznél és másutt. Ez alkalommal 35 família kapott porciót, amelyekhez azonban a falu továbbra is juszt formált. Sokaknak ugyanis csak „él-téig” hagyták használni a földet, s kikötötték: „azután marad az falunak”.

Zalában hasonlóképpen többször említik a „sors”, az osztály szerint örökös birtokba jutott földeket. 1780 táján a Pásint nevezetű pusztá helyet osztják fel. 1845. június 19-én azonban még mindig virágzik a Pásintban a földközösség rendje, hiszen tekintetes Séra Lajos úr „pásinti osztályból” a jobbágytelkeire jutó részek kiadását szorgalmazza. 1844. június 30-án a Béfűggő erdőt osztják meg egyelőre „polgári” és „katonai” részre. A személy szerinti végleges felosztásra 1857. október 23-án került sor. (A névre szóló, telekkönyvezett tulajdonukról a zalániak azután gyorsan le is pusztítottak, „levettek” egy rend fát — ahogyan 1946-ban Szabó Béla elmondotta. A felsarjadó erdő azonban hosszú időn át még nem volt hasznot hozó. Keveset is törődtek vele. A határok összefolytak, a gyérebbé vált helyeket legeltették. Végül is az átlag kétholdas parcellákból álló területen újjáalakult a földközösség, ekkor természetesen közbirtokossági formában.)

Szentkatolnán 1806-ban a tanorokkapun belül házhelynek való földet is tudnak osztani. Itt is először a nemesek és a szabad székelyek különítik el a belső teleknek valókat. A „vitézlő rend” azután a szűkölköző atyafiaknak árusít el egy-egy házhelynyit. Esztelneken 1809-ben és 1848-ban szintén így cselekszenek.

A közjavakban való részesedés jogcíméről és arányai-

ról az előzőekben már szóltunk. Természetesen a felosztás napján is ezeknek a százados szokásoknak kellett érvényesülniük. Általában így is történt. *Esztelneken* 1809-ben „a Bor kútnál levő commune terrenum” felosztatott a *régi jószágok után*, egy magyar forint letétele mellett. „Egy részre pedig jutott a Bor kút patakán alol harmadfél öl szélességű bokros hely öt tízeknek.” Összesen 51 jogosult között osztottak fel 55 részt, ketten jussoltak tehát csak két nyilat és egyetlenegy hármat. 1848 márciusában „cinkusvonás szerint” minden személy kapott (ekkor fizetési kötelezettség mellett) Doris nyaka, Karó patak, Delő mező és más dűlőkben a falu földjéből. 1849-ben egy rész ugarnak való, bokros helyet „osztottak meg” — nagy anyagi gondok idején —, s engedték, hogy 2, 3, sőt 4 részt is megvásároljanak a tehetősebbek. A *zabolaiak* 1848. május 6-án bocsátották „osztály alá” a közhelyekből foglalt földeket. Itt: „osztályos kulcsul vevődik a legnagyobb mértékbeni népes család foglalása”. Így tehát a külön „ház-tűzet tartó” háromtagú családnak jutott egy „osztályos rész”, a négy, öt, hat személyből álló famíliáknak kettő, a hattól kilencig terjedő nagyságrendűeknek háromszor annyit osztottak ki. Igen-igen jellegzetes, hogy a nemesség, a possessorátus sem követelhetett többet: „A főbb birtokosoknak osztályrészekre — írták — annyi (jár), mint a háromra szaporodott családnak.” Igaz, jobbágyaik — ha külön nem is említik ezt — szintén részesedtek. 1852. január 12-én megint sokan kérik a részüket a közhelyből. A *zabolaiak* ekkor „füst után” adnak egy-egy nyilat azoknak, akik „a terhet hordozzák”. Az aranyosszéki *Felvincen*, hosszas per után, 1846-ban a városi belső telkek „székely” tulajdonosai között szabdalták 24 egyenlő részre a 4418 holdas határt. Itt tehát a jobbágy nem részesedett, csak ura jus-

sán, annak belső telke után. (A használat — említettük — 1817—18-ban még ökörszám szerinti volt.)

A legádázabb csaták a fokozatosan mind értékesebbé váló, gyakran nagy kiterjedésű *közerdők* részesedési kulcsának meghatározásáért folytak. Míg az eddigi példákban a rendek — a falutörvények előírása szerint — a communitás keretei között küzdöttek végig érdekharcaikat, ezek az erdőperek jórészt már magas szintű külső törvénykezési fórumok elé kerültek. A legkorábbi és legfontosabb állásfoglalást Mária Terézia jogászai készítették elő. A *koronkai* szabad székelyek és a Toldalagi család között hosszú időn át dúló viszálykodást udvari rendelet zárja le 1772. augusztus 6-án. Ebben igen határozottan az ősi elvhez fordultak vissza, ahhoz, hogy a föld minden falutagnak fejenkénti illetősége, személyhez kötött jussa. „A székely nemzet ősi szokása s különös törvényénél fogva a határosztály *ne az ülések száma szerint, hanem a lakosok számához képest* per tribus et generationes atque lineas generationum essék. Aminthogy az írt gróf (Toldalagi László) atya is 1727-be az erdőket így osztotta vala fel: a primoroknak két nyíl, a szabad székelyeknek egy, a jobbágyoknak pedig fél nyíl adattatván: — melyre nézve az egész határosztály megsemmisítettén, a felosztott helyek közre bocsáttatnak.” Arra is gondolnak, hogy „az eredeti székely jószágtól”, tehát a székely örökségtől megkülönböztessék az adományozott „*ius regium*”-mal terhelt birtokokat, jogi szempontból más lévén a természetük.

Ennek az utóbbi érvnek és feltételnek a gyakorlati fontossága a *bögzie*eknek Jakab András és részesei ellen folytatott pörében, 1817-ben ismét napirendre kerül. Az alperesek ugyanis a koronkai communitás javára hozott döntés indoklása nyomán igénylik, hogy a „*Jure Regio birtokosok a közhelyekből részt ne kapjanak*”,

hanem csak a székely jussal rendelkezők, és azok is fejenként részesedjenek.

A legszámottevőbb jogtörténeti adalékok azonban a *zágoniak* (birtokosok és faluközösség) pörében, a királyi táblának Marosvásárhelyen 1831. február 26-án született ítéletében találhatók. A bírák mindenekelőtt azt hangsúlyozzák, hogy a kérés, miszerint „a zágoni commune terrenumok a birtokosok között feloszoljanak, nem ellenkezik sem a székely nemzet jussaival, sem a haza törvényeivel”. Az osztás kulcsának meghatározása során visszautasítják a possessorii pretenciót, nevezetesen: „az egész felosztandó massa osztassék elébb három részekre: — ebből két rész légyen a nemességé, egy rész pedig a primipilusoké és pixidáriusoké”. A továbbiakban is a szabad székelyek javára döntenek akkor, amikor kimondják: a székelység valójában „személyes nemesség”, ezért a *primor, primipilus, pixidárius birtokjogi téren egyenlő*. Belső telkeik tehát hatvanesztendő, antiqua sessiónak vétessenek; mégpedig kettőnek. (Ha megosztott házhely, az osztás mértéke szerint kell kevesebbnek venni.) A jobbágYTELEK esetében — a possessorátusnak az érdekeit védelmezve — azt a felfogást hangoztatják, hogy valójában: „a colonusok telkeik után a proportionális részt nem a colonusok, hanem azok, akik azoknak tulajdonosai, pretenálják...” Egy ilyen jobbágylakta házhely után azonban csak félannyi jár szerintük, mint amennyit egy főember, lófő vagy gyalogrendbéli igényelhet. (A donatáriusokat szintén jogosultaknak minősítik, és számukra az adományozási joggal terhelt vagy védett telkek után is osztának a „commune beneficiumokból”.) Végül kizárják a felosztásból a lóköTő helyeket, az ökörtılalmasakat és közlegelőket; ide sorolják a havasokat is, valamint a más falukkal közösen birtokolt javaikat. Mindezek tehát: „a székely közönségnek osztály

alá nem jöhető bónumai”. A divízió ekkor azonban még nem ment végbe. A két alperes csoport — a „nemes katonai közönség”, valamint a „nemes possessorátus” — fellebbezett a Mikes-udvar ellen, más és más érdekek szolgálatában álló jogi érvekkel. (Jogerős ítéletről 1859-ben esik szó. Ezt a dátumot említik a Csíki Lapok 1900. évi 40. számában.)

A közjavakban való részesedés arányát a zágoni, a koronkai, a bögyözi falusbíró a helyi évszázados szokásrend alapján állapította meg: a marosvásárhelyi királyi tábla ítélőmestere pedig századokat megélt törvények és az „*usus*” együtteséből kísérelt meg „*igazságos*” döntést egybeötvözni. Eltérés bőven van, a határozatok nem egyezők. Mégis általánosként tekinthető az, hogy az „*osztály*”-kor a *communitas* tagjai a *helybéliség*, a *vérség jussán* vagy még gyakrabban a *belső telek tulajdona révén* egyenlő módon vagy rendi állás szerint meghatározott arányban részesedtek a szántóból, kaszálóból és erdőből.

A tőkés termelőmódnak polgári jellegű tulajdonformákra volt szüksége. A közhelyfelosztás e felé a cél felé vezérelő cselekedetnek tekinthető. (Teljesen azonban még mindig nem vészett ki a tudatokból az egyén, a „*társbirtokos*” fölött álló vagyonközösségi falu tulajdonjoga. Az esztelnékiek 1848 márciusában a már kiosztott föld felől például ilyen határozott rendelést tettek: „*Akinek pedig falutól adatott örökségei vannak — írták —, és fia nem volna, hanem falubeli legény száll a jussba, arra maradgyon a falutól adatott örökös belső telkek és szántóföldek. Akire más falubeli legény száll, az is maradgyon hasonló módon. De a faluból senki el ne vihesse leányágon; hanem maradgyon, ha testvére van, arra, ha pedig nincs leánytestvére — maradgyon a nemes közönség dispozitziója alá...*” A „*magtalanok*” falutól kapott jószágá szintén a közösség tulajdo-

nába jutott vissza. És továbbra is élő volt a parancsolat: eladni senkinek sem szabad.)

Végezetül érdemes egy pillantást vetnünk a jövőbe. A feudalizmusban éppen csak hogy meginduló földrablási, de főként erdőkisajátítási folyamat 1871 után ugyanis — az arányosítási és tagosítási törvény végrehajtása során — számottevő méreteket öltött. Ugyanakkor nagy-nagy csapássá is vált: aránykulcsként jelölték meg a külhatárbeli (szántó) földmennyiség nagyságát, valójában soha nem volt osztási alapot találva ki, és ezzel sok ezer székely család tönkrementét segítették elő. Éppen azt ölvé ki a faluközösség életrendjéből, ami népmegtartó, egybekapcsoló és biztonságot nyújtó erő volt annyi évszázadon át. Az 1902. évi székely kongresszusnak üzenik a papolciak, hogy az arányosítás és tagosítás miatt: „Papolc község közbirtokossága a pusztulás szélén áll”, s kijelentik, „hogy az ezután meg nem élhetés miatt ki kell vándorolnunk. Okozza pedig ezt az, hogy erdeink használatából, melyhez ősi jogok csatoltak, kizárattunk, legelőink baromtenyésztésre nincsenek... Ily viszonyok között itt maradni vérrel szerzett drága hazánkban képtelenek leszünk.”

IV. A rend és tisztesség dolga

1. A TISZTASÁG ÉS AZ EGÉSZSÉG GONDJA

Az erdélyi parasztság tudatvilágát a feudalizmusban meghatározta, magatartását, cselekedeteit át- meg át- szőtte a babonáság, a hiedelmek sokasága. Így volt ez a székely székekben is. Az újíto jó szándék különösen a felvilágosult abszolutizmus korától kezdődőleg azonban — harcának jogosultságát igazolandó — nemegyszer a valóságosnál is sötétebb képet rajzolt az állapotokról. A nép ugyanis nem csupán a természetfölötti hatalmakat, a füvekben, azok főzeteiben rejtőzködő — vélt vagy valóságos — gyógyító erőket hívta segítségül élete és egészsége védelmére, hanem ősi ésszerű elveket, sok tapasztalatból leszűrt hasznos parancsolatot is.

A *köztisztaság* kérdésére például a community többféle módon is gondot viselt. Mindenekelőtt kialakította az ítéletmondó közvéleményt. A népdal, a népi vers gyakran szólott a test gondozása, a tiszta kéz, ruházat, használati eszköz szükségességéről. A hormoródszentpáli énekeskönyvbe 1721—28 táján jegyezték be:

*Hol mosdatlan kézzel az tehent megfejik...
a tejszűrőt pedig ágy alatt keresik,
Nem kár az kerítő ha onnat elkésik.*

A *Vadrózsák*-ban ugyancsak a tisztaságot tekintí fő szempontnak a jövődöbeli élettársat kereső:

*Ahol a nagy leány borzos fővel szítál,
A lisztláng a fejin, mind malomba, úgy áll,
Napestig ahogy jár, éccaka is úgy hál...
Dagasztván az ingit nem meri főtűzni,
Mett fél, hogy meglássák rút, koszos könyököt,
Három hétbe egyszer fésüli meg fejét:
Heába fárasztod oda a nász népit.*

Aki a „házat”, a szobát délben söpri ki, és nem kora reggel, ahhoz sem küldi a népdal a kérőt, és azt is elmondja, hogy ahol mosdatlan kézzel szelnek a kenyérből, „Ne keresd ott himit a tiszta életnek”. A Nyárád menti legény azonban büszkén hirdetheti, hogy szeretőjének „Tükör a tűzhelye, gyémánt a házfődje”. Tiszta az utca is. Az „élet”, a telek előtti szakaszt ha gyakrabban nem, de szombaton tisztára kell söpörni.

A norma, a követelmény ott áll, kőtáblába vésett sok-sok parancsolathoz hasonlóan, a community rendtartásában, a falujegyzőkönyv végzéseiben is. Különösképpen vigyáznak arra, hogy „*útra ház szemetit, udvaron való gatz*” senki se hányjon. A szemerjaiak 1727-ben úgy döntenek, hogy „szoba szemetét vagy genéjt ha valaki utcára kihányja, megbünteti az falu ad den. 50”. 1771-ben pedig már kétszeresére növelik a bírságát „a szoba szemetét” vagy mást az útra kiszórónak.

Különösképpen oltalmazták a helység *patakjának*, a falut átszelő *folyóvizeknek* a tisztaságát. A szacsvaiak 1717-ben „az falu közönséges élő vizit” rútitók, a fonalat, egyebet festők, a mészárosok ellen szólanak. A papolci 1759. évbeli statútum kimondja: „A víz mellé, úgy az utcákra is semmi házbéli szemetet, ganét, annál inkább akárminémű dögöt senki hánni, vetni ne merészeljen. A szőcsök, tímárok a csávált bőrököt belé ne mossák, se ne áztassák, úgy a kendert se falu között,

se a falun feljel vagy alol...” Másutt szintén hasonló tilalmak születnek, s büntetik azt, aki a levágott szarvasmarha, sertés beleit vagy más „rútságot” a patak vizébe mossa, „lúgzó hammát” patakba tölti, gazt hány a patak martjára, fűz-, égerágot belevagdos, „mivelhogy a tisztaság mindenféle dologban jó...”

A szankciók sem formálisak, nem szorítkoznak csak a megítélésre, a megszólásra. A protocollumok bejegyzései tanúsítják, hogy a köztisztaság ősi rendje és rendszabása ellen vétőket kemény pénzbírsággal sújtják. Zalánban például 1783. január 29-én az, aki olyan helyre épít sertéspaját, „ahonnan minden gázság a falu patakjába folyik”, míg el nem viszi onnan, minden héten köteles egy forintot befizetni a falu pénztárába.

Külön rendelkezésekben intették a falusi *mészárszék*ekben húst kimérőket, hogy betegséget, járványt okozó körülményeket ne teremtsenek. Az ozsdolaiak 1774-ben továbbra is megengedik mindenkinek a „pecsenye”-vágást, de kimondják: „ezelőtt tapasztaltatott, hogy némelyek döglött s némelyek beteg, nyavalyás marhájokat kivágták és pénzen eladták. Arra nézve végeztetett, hogy aki húst akar vágni, ha más faluból hozza a marhát, hiteles testimoniumja legyen, hogy igaz, nem lopott marha és egészséges és tiszta helyről való. Így bíró hírével leütheti. Ha pedig falubeli, a bírónak vagy hütösseinek hírt tegyen, lábán megmutatván a marhát, addig le ne üsse egy forint bírság alatt...” Az árkosiak 1824-ben a falu „hét pontokban írt constitutiójá”-ban kötelezik a mészárosokat, hogy a „húsvágó széket” tartsák tisztán. Oda vért, bőrt, belet bevenniük nem szabad. A falusi tímármestereket pedig „mint-hogy azok sokféle bőrrrel s düggel bajolnak”, eltiltják a húsvágástól. A Gyergyóalfaluban 1825. február 18-án kiadott parancsolat szerint kell lennie egy „húsbíró”-nak, aki két esküdttel megvizsgálja a vágásra szánt álla-

tot, majd 1832-ben — mert Gyergyószentmiklóson sokan megbetegedtek — azt is kötelességükké teszik, hogy ha az állat egészséges voltaért felelősséget vállalnak, szarvára sütővassal jelzést égessenek.

A népdalban tükröződő értékrend, a falu törvényében megfogalmazódó igény, a mértékül kiszabott színvonal természetesen nem mindig vált valósággá. A népi verselők csúfondáros gonoszkodása, a rendtartásokban szereplő jelentős összegű bírságok is erre utalnak. Megvolt és szabályba rögzítődött azonban a követelmény, s nem is minden eredmény nélkül. Különben Újfalvy Sándor sem írhatta volna emlékiratában, hogy például Háromszéken: „bent a házban és künt az udvaron s mezőben oly szép rendben láthatni mindent...”

A főkormánysház és a határőr-parancsnokság érdekeit is meg kell itt e fejezetben említenünk. Az ész, a ráció jelszavaival díszített zászlaikkal a népszámnövesztés kormányzati programjának megvalósításaért harcba induló — felvilágosult abszolutizmus korabeli — katonatisztek szintén a mindennapok gyakorlatával egybekapcsolódó egészségvédelmi határozatokat hoztak. Jellemző, hogy az 1787. évi ozsdolai „Compagnia-parancsolat” határvédő őseink számára nemcsak a fegyverzetet, az öltözetet, sőt a gondozott, rendes külső megjelenést írta elő, hanem arra is kötelezte őket, hogy kirukkoláskor egy darab szappant is vigyenek magukkal.

A személyes tisztaságra vigyázás mellett — csík-szenttamási 1828-as kapitányi parancsolat tanúsítja — a lakószobák rendje, tisztasága is gondoskodásuk tárgya. A „házak vizitációja során” arra intik a népet, hogy reggel a szobákat kiséperjék és naponta többször szellőztessék. A hálószobában rúdra parádénak bőrtözetet ne aggassanak, főleg burgonyát, káposztát a lakóházban ne tartsanak, még inkább marhabőrt ott ne

szárítsanak; és azt is előírják, hogy vaslapockát tűzben melegítsenek, arra bőven házi ecetet töltsenek, és azzal fertőtlenítsék a szoba levegőjét. Ez utóbbi rendelkezés azonban már a ragályos betegségek és elsősorban a pestis elleni védekezést szolgálja.

A II. székely gyalogezred vezetősége 1776-os rendeletében előírja az egészségügyi inspektori tisztség megteremtését. Kiss Mihály ezredes parancsa így hangzik: „... minden tíz-tíz szomszédban lévő házaknál egy arra rendelt ember legyen, aki is azon tíz házat minden nap meg-megvizitérozzon, és ahol beteget tanál, kötelessége szerint az bírónak és káplárnak jelentést tegyen; és annak az embernek hivatalt viselő neve lésszen az Egészségnek Inspektora.” A falujegyzőkönyvekbe a XVIII. század utolsó harmadában, majd a következő fél évszázadban gyakran jegyzik be orvosnak, sebésznek, felcsernek a nevét. A számadásokba beírják a nekik járó juttatásokat, fizetségeket, vagy például említik a kézdivásárhelyi „Regiment felcsernél scholára” járt és hitet tett bábák alkalmazását. A parancsolatok könyvében a himlőoltás szükségességéről, a vérhas, a görcsös, lázas megbetegedés orvoslásáról, de főleg a pestis, majd a kolera gyógyításmódjáról olvashat bő leírásokat „a testről való gondoskodás” múltját kutató. Megfigyelheti, hogy újat és régít együtt sodorva miként mozdul előre ez a kis részlege a világnak, hogyan formálódik át az ember-, valamint a természetlátás, és mi a szerepe ebben a közösségnek, az elöljáróságnak és a falutörvénynek.

A kemény munkában megfáradott ember teste, lelke megköveteli a naponta ismétlődő pihenés csendes óráit, az éjszakai nyugalmat, valamint a hétvégi önösszeszedésnek a vasárnap kínálta változatosságát, és időnként a mulatságnak oldódást hozó pillanatait, a szürke hétköznapiakat színesítő jó érzéseket, a gondokat feledtető vidám perceket. A faluközösségbeli ember életének minden eseménye, bölcsőtől koporsóig, az egyház szentesítette ősi ünnepnapok, az együttes munkálkodás, életigazgatás sok kínálkozó lehetősége mind-mind el nem szalasztható alkalmává válik a vigalomnak, a szórakozásnak, az örömkeresésnek, az ünnepteremtésnek.

A falutörvény tanúsága szerint mind a community, mind a felsőbb hatóságok éberrel őrködtek afölött, hogy mindez ne csapjon át mértékvesztésbe, másokat zavaró, káros következményeket érlelő tombolásba. Marosszék statútumai (1610–1718) az éjszakai *italos csendzavarókat* („Vannak olyan emberek, kik... éjszakának idején dőzsölnek, kiáltoznak, virdítnak vagy inkább ordítanak, káromkodnak etc.”) súlyos pénzbírsággal, kalodázással büntették.

A szotyoriak, a szemerjaiak 1727-ben azt, aki magát „az falu között illetlenül viseli”, éjszakának idején „részegegségből rikótozna” vagy lövöldözne, a faluszékén ítélik el. A papolciak határozatukban 1759-ben a „Falu között éjjel vagy nappal alá s fel járó alkalmatlan részeges, kiáltozó, káromkodó, verekedő, vérengző” emberre egy forint bírságot rónak ki. A szemerjaiak részletesebb 1771-es rendtartása pedig így intézkedik: „ha valaki éccakának idején, úgymint estvéli nyolc óra után falu közönséges utcáján kiáltással, rikoltozással, danolással, furulyálással és füttyöléssel lármázna, vagy pus-

kával lőne, büntetődjék először 24, másodszor 48 dénárra”.

Csík-, Gyergyó- és Kászsorszék, Bardóc-fiúszék falvainak sok a fegyveres lakója. Újesztendő napján, húsvétkor, karácsonykor, lakodalmak, táncmulatságok idején „tüzes szerszámokkal”, „apró puskákkal”, „fegyverrel” *lövöldözni* is szoktak. Ellenük a katonatisztek is fellépnek. 1790-ben a határőrvidéken mindenütt megróják azokat, akik „mindha ellenség előtt volnának, lövöldöznek”. A csíkjenőfalvi jegyzőkönyvbe is azt írták be: „Kemény büntetés és vesszőfutás által parancsolom — ismétlik kapitányuk szavait —, hogy az fegyverrel való lövöldözés mától fogva szabad ne legyen semminemű mulatságokban.” Fegyelmező rendelkezéseik hatástalanságát azonban abból is gyaníthatjuk, hogy például még 1832. december 16-án is úgy dönt Gyergyóalfaluban Weppel kapitány, hogy egy káplárt és nyolc közembert rendeljenek ki, akik karácsonykor a lövöldözőkre, rendzavarókra vigyáznak. (Jellemző módon csíki népszokásként ír Orbán Balázs arról, hogy a lánynak pisztolyt kell elsütnie a húsvéti locsolódás idején.)

A falutörvények a táncot nem tiltják, *a táncmulatság rendjéről*, vagyis inkább az ilyen alkalmakkor rendzavarásra vetemedőkről nem szólnak. Annál inkább a széki s katonai végzések. Udvarhelyszék 1727-ben tiltja kemény szavakkal a guzsalyosba járást. Csíkjenőfalva nótáriusa örököltette meg az 1795. évbeli parancsot: „Az ifjúságnak ki kell adni és publikálni, hogy senki ne merészeljen »táncolni«, testi büntetés alatt, sem miyes nap, sem ünnep- és vasárnap...” A 25 bot a jobbágnak, katonának egyformán kijár ezért a vétékért. A szigor hiábavalóságát igazolja az, hogy ugyancsak jenőfalvi jegyző másolja le 1847-ben azt a rendelkezést, miszerint aki engedély, mégpedig ezredparancsnoki

engedelem nélkül „az táncosoknak helyet ad”, pénzbeli és testi büntetésben részesül. Nem szól a falurendtartás a *guzsalyosba járás* ellen sem, és nem tilalmazza a kaláka végeztével szokásos mulatozást, s még az ilyenkor meg-megszerveződő táncot sem. És mert nincs együttérzés, belső elfogadás a falu részéről, nincs hatékonysága az újra és újra kibocsátott széki, katonai végzéseknél sem. Udvarhelyszék 1727-ben kemény szavakkal tiltja a guzsalyosba járást. A háromszékiek pedig 1784-ben mind a „guzsalyosság által való egybegyűlést”, mind a vasárnapokon és ünnepeken való táncolást, a karácsonykor szokásban levő kántálást, a különféle alakoskodást és így tovább. A zaláni és a többi helységi falujegyzőkönyv, valamint ezeknek a szokásoknak a meggyökeresedett volta és szívós fennmaradása tanúsítja, hogy a féktelenkedésnek lehet és kell gátat vetni, a szabályozás is szükséges, de az ünnepeitől a nép meg nem fosztható. Az 1662. évbéli szigorú vallásos szemléletmód jegyében született berekeresztúri egyházi rendtartás is csak szombat estére mondja ki: „senkinek ne legyen szabad dorbézolni, kalákázni és táncolni”. A II. székely gyalogezred 1823-ban azonban eltiltja a *kalákát*, bármilyen időben legyen is az, és 1833-ban a gyergyói falvaknak az említett Weppel kapitány megparancsolja, hogy a táncmulatságot — kaláka idején is — a bírónak be kell jelentenie, ő az ezredet tudósítja erről, onnan pedig egy „patrult” rendelnek ki („egy frájttert és három közembert”), akik a szomszéd házban tanyáznak, és ketten-ketten szüntelenül a vigalom körül „patroléoznak”, nehogy valaminő kihágás vagy verekedés történjék. Igazi rend azonban ott van, és a tilalom, az ellenőrzés is ott válik fölöslegessé, ahol a mulatságot, a táncvigalmat rendező legénytársaság biztosítja a fegyelmezettséget.

Az az ember, akinek keményen meg kell küzdenie

a mostoha természeti feltételekkel, akit helyzete, sorsa évszázadokon át fegyveres harcra, határvédő küzdelemre kényszerít, természetesen nem a legbékésebb, a legszelídebb erkölcsök hordozója. Való igaz, hogy a székely székekben *a férfiak erőpróbáira*, italos egymásnak feszüléseire vagy az indulatok gátlástalan kirobbanásaira számítani lehet. Márkosfalván több halálos végű összezapásra is sor kerülhetett, mert 1772. évi falutörvényükben „a gyilkosságról” külön artikusokban rendelkeznek. Mindenekelőtt elítélik ezt a gonosztettet, jó hírüket, nevüket oltalmazza, a transzcendens erők büntetésétől is félnek, és ezért ezt a „cégérés” vétet úgy is igyekeznek korlátozni, hogy megtiltják a vasvilla, bot, lándzsa, kard, fejsze kézben hordozását, vagy más „halált okozó eszközzel” való járását.

Vásár idején is sok rendzavarás történhetik. Papolcon négy ízben is van évente sokadalom, és minden hétfőn vásár. „Sokadalom és vásár napján — írják 1759-es falutörvényükben — gyakorta esni szokott gyilkosság, vérengzés, verekedés, tolvaj-kiáltás”, és szeretnének a vicetisztek ezekért kirótt büntetéseitől menekedni.

A falurendtartásokban gyakran kimondják, hogy az ország törvénye szerint „a harang félreverésre”, „a négyet csengetésre”, „a csengetésre vagy falu közti való hívásra” mindenki tartozik egybegyülekezni, „felkelni és támadni”. Ugyanúgy kell viselkednie bárkinek akkor is, hogyha „tolvaj-kiáltással” kér a falutag segítséget, bármilyen rendzavarás, veszedelem vagy éppen rablási szándék elleni oltalmat. (Ugyanakkor szigorúan büntetik azokat is, akik ok nélkül zavarják meg a falubeliek nyugodalmát, és indok nélkül lármázzák fel a falut.)

A feudalizmus évszázadaiban általános az, hogy a tájba, a faluközösségbe növény módjára tartósan megkapaszkodik, a röghöz hozzátapad a paraszti nép. Nem ritka azonban a társadalmi, politikai viharok idején a mozgásba lendülés sem. Azok, akiket a kizsákmányolás, az elnyomás fokozódása, a háborús pusztítások kiűznek otthonaikból, növelik a „vándorló”, „keringő”, „kóborló” népréteget. A létbizonytalanság miatt többen szánják rá magukat a tolvajságra, latorságra, gonosztevésekre is. Az országon belül romlik a közbiztonság állapota. A határokon túlra menekülők, az új életlehetőséget kívándorolva keresők apasztják az úrnak, a kincstárnak járadékot termelők seregét. A belső migrációt fékezni, az emigrációt megszüntetni akaró állam a communitáshoz fordul, a társadalomnak ezt az alapsejtjét igyekszik felhasználni arra, hogy az úton lévő emberek feltartóztassa, elfogja, és a hatóságoknak kiszolgáltassa.

A fejedelemség korában főleg a megtelepítés, a telekbe ültetés, valamint a gonosztevők elleni fellépés foglalkoztatta az országgyűlést. A Habsburg-uralom idején már a kameralizmus eszméit gyakorlatba átvivők kívánják helyben marasztani a lakosságot. „Ubi populus, ibi obulus”, hol a népesség, ott a pénz — hirdetik ennek a kornak az osztrák populacionistái. Érveik nyomán pedig kiformalódik az a sajátos szociálpolitika, amelyben a népvédelmi gyámkodás a szigorú népőrzési rendszerrel ötvöződik. Még jobban megnövelve természetesen a faluközösség felelősségét, nehezítve a strázsa, az őr, a vigyázó, a bakter szerepkörét, akik végzik hagyományos munkájukat, óvják falusfeleiket az éjszakai házfelverőktől, marhatolvajoktól, tűzvészkeletkeztől, és szolgálják az államhatalom népesedéspolitikai célkitűzéseit.

Nyomon követve a strázsálás megszervezését, minde-
nekelőtt a falusbíró, általában pedig a falu egyetemle-
ges felelősségét kell említenünk. Az 1623. évi or-
szággyűlés és a főkormánysház 1711. évbéli rendelkezé-
se egyaránt megkaróztatással, karóba veréssel fenyeget
harmadmagával a bírót, ha nem lép fel kellő módon
a kóborlók, gonosztevők ellen. Az orbaiszéki törvény-
kezési jegyzőkönyvben 1608-ban szintén a falut teszik
felelőssé (12 forint bírsággal fenyegetve) a minden éjjeli
őrzésért. Viszont ki is veszik 1616-ban a széki tiszte-
kéből a strázsálók büntetésének jogát, a közösség-
nek tartva fenn azt. Marosszék statútuma (1610—1718)
így szabályozza ezt a kérdést: „éjszakának idején
minden falukban őrzők legyenek, nem úgy pedig, hogy
estve kiálljon a falu közé s virradtig aludjék, hanem
vigyázzon, melyre a bíró gondot viseljen és megcirkál-
ja...” Ha a strázsálást a bíró meg nem szervezi, 12 fo-
rintja bánja. Aranyosszék (1764) a dülő kötelességévé
teszi, hogy ellenőrizze a bírakat. Háromszék-, Csík-,
Gyergyó- és Kászonszék, Bardóc-fiúszék területén 1764
után a General Commando tisztjei szervezik, falusbí-
rákkal szerveztetik a felvigyázást. Természetesen első-
sorban az országhatárokat tartják szigorú zár alatt, de
a falvaknak is igazoltatniuk kell az úton járókat. Az
1772-es, Ilyefalván kibocsátott kapitányi parancsolat-
ban olvasható: „Azért a falusi strázsákat jól meg kell
tanítani, hogy az embereket, az kik jönnek, megállítsák
és megkérdegyék, honnan jönnek és hova mennek, és
mi dolgok vagyon, és ha passusuk nincsen, meg kell
állítani és a tiszthez vagy az bíróhoz kell vezetni, azokat
is, az akiknek passusok vagyon és kételkednek, hogy
nem igaz passus, azért választatni fognak emberek, az
kik megolvassák a passust”. Az útilevél, engedély nél-
kül otthonról kimozdulni merészkedők egykönnyen
szállást sem kaphatnak. Még az is, aki valamilyen

szomszédos székely székből való, csak a bíró hírvél pihenhet meg éjjelre akármelyik faluban, és a káplárnak értesítenie kell róla a tiszti elöljáróságot.

Hadiállapot idején természetesen még szigorúbb az utasok ellenőrzése. A strázsáknak a XVIII. század végi törökellenes harc éveiben — közelebbi utasítás és kitartás nélkül is — fel kell ismerniük a franciákat, lengyeleket, szlovákokat(!), el kell fogniuk őket. A határra még a jobbágyokat is kivezénylik — kaszával, vasvillával, cséppel —, hogy a határfelvigyázóknak segítségére legyenek. A bírának pedig hetente egyszer-kétszer fegyveres férfiakkal rajta kell ütniük a gyanús házak, malmok, bokros helyek menedékeiben meghúzódókon, s az erdőket is járőrökkel szükséges átvizsgálniuk.

„Az éccakai és nappali strázsálásról” 1771-ben így rendelkezik Szemerja falutörvénye: „Végeztetett, hogy a faluban egy fenn álló strázsza légyen a falu végén; mely strázsára a bírónak kötelessége lészen jó gondot viselni. De ehhez többek is kívántatván a parancsolat szerint, tehát akik erre a strázsálásra akár éjjel, akár nappal rendeltetnek és annak idejében ki nem állanak vagy idő előtt strázsálásból hazamennének vagy kötelességek (szerint) nem strázsálnának, akár hadi rend, akár jobbágy, akár zsellér, büntetődjék ad den 12.” A falu azonban legfőbb kötelességüknek a tolvajlás meggátlását tekinti, valamint azt, hogy idejében jelentsék az éjszaka támadt tüzet. Ha restek, és más jelzi a tüzet, büntetéssel kell számolniuk.

A falura vigyázás mindenki terhe. Szerre járó kötelezettség. Rendszerint (mint Háromszéken is 1758-ban): „Éjszakára minden falunak 3 tízre kell szakadni, kik a falut mind utcánkint, mind küljel is a falun egész éjjel szorgalmason strásálják.” Aki nem viselte ezt a terhet, hogy elkerülje az Approbata Constitutióban is megörökített 12 forintos súlyos büntetést: fizetett. A

csíkszéki szabadok írják 1741-ben, hogy az „őrzésért ennek előtte való boldog időben zabbal fizettek, hogy falut ne őrizzenek, amely most is faluőrző zabnak neveztetik...” A bakterek száma eleinte nagy: tizenketten is járják ellenőrző útjukat. Később, a XIX. század első felében azonban már az a gyakoribb forma, hogy két baktert fogadnak. Bérük Étfalván 1829-ben fél véka őszygabona minden gazdától, egy fél ezüsthúszas a gyalogszeresektől, és 2—2 szekér ágfa. Esztelneken egy kupa őszygabona és négy krajcár az esztendei fizetség. Szentkatolnán pedig még 1844-ben is szerre járó kötelezettség: „Készíttessék egy négyszögű fatábla, megpecsételve, és az tizedes között kézzől kézre fog járni, ti. ki hogy az éccakai felügyeletre következik.” Különben haton, három-három váltásban strázsálnak, és bért is szed fel számukra egy bizottság. Néhol, így Zalánban is, kötelességük „csengettyűvel az órákat az utcákon kikiáltani (10, 12 és 2 órát)”. Itt viszont az éjjeliőr kétszer kap évente 4—4 kupa őszygabonát, a gyalogszeres pedig fizet neki 15 krajcárt, és az özvegy is 8-at.

A falujegyzőkönyvek a „strázsaház”-at is említik (Udvarhelyszék protocollumában különben már 1595-ben szó esik „estrázsa”-állásról). Csíkszékből 1798-ban a szeredai zászlótartó amiatt zúgolódik, hogy a strázsaházakból sok helyütt korcsmát csináltak. A főkormányzók pedig 1824-ben elrendeli, hogy a faluvégi kapuk mellett építsenek lakhelyet a vigyázóknak. Csíkjenőfalván 1828-ban Antal József ifjú legény az erre a célra szolgáló épületet, „a falu őrző házát helyivel együtt” kéri a komunitástól, s ígéri, hogy lakbér fejében vállalja „a strázsálási szolgálatot”.

Az „égés”, a „gyúladás” veszélye ellen szüntelenül védekeznie kell a faluközösségnek. A felsőbb hatóságok, az adóalanyt oltalmazva, mind több utasítást, tanácsot adnak. Ezen a téren azonban elsősorban a közösség szavaz meg óvó rendszabályokat, az önmegőrzés parancsszavára hallgatva. Mindenekelőtt a strázsák védik falusfeleik otthonait az elhamvadástól. Korszakunkban vacsora táján harangozó jelzi azt, hogy immáron az éjjeliőrök vigyázzák a falut. Lakói csak zárt lángú lámpással járhatják az utcákat. Ha pedig, mint Szacsván is 1717-ben, „négyet csengetnek”, mindenkinek kötelessége tűzoltani sietni.

A falurendtartás alkotói természetesen *megelőzni* igyekeznek a veszedelmet. Például a nagybaconiak 1748-ban, a bölöniek 1751-ben „koromjárókat” jelölnek ki, akik a kormos kemencék, kürtők, kémények gazdáit büntetik, a gyulladásveszélyt támasztó, rossz helyre épített sütőházat, égettbor-főző katlant pedig le is bontatják. Szemerja falutörvénye (1771) így rendelkezik: „Minthogy a kemencék, kürtők és sütőkemencéknek gondviseletlensége miatt sokszor sok károk történnek és tüzek támadtanak, ennek eltávoztatására szokás minden héten legalább egy vagy két hűtös emberrel, a szeresekkel a falut megvizsgáltatni, és ahol a kürtő, kemencekémény sepreten találatnék vagy pedig a sütőkemence körül hamuba vagy egyebütt tüzes szén találatnék vagy csak egy szikra is, büntetődjék ad den. 24.” Márkosfalván (1772) nemes, katona és jobbágy rendbeli „visitáló emberek” járják a házakat. Barót, Szárazajta, Közéapajta lakóinak telkén sem tűrnek meg kormos kemencét, padlást, (zsendelyes) tetőzetet. Azt, aki „sütőkemencéit úgy építi, hogy annak héjazata vagy födele nem volna”, szintén mindenütt bírságol-

ják, sőt a kemencéket azonnal le is üttetik. Szalmát rítani való kender, pozdorja sem tárolható tűzmencéhez közel, és a hamut sem szabad olyan kitölteni, ahol valami meggyulladhatna tőle. Éjjelnek idején tilalmas a disznóölés, sertésperzselés más okból való házön kívül rakott tűz. Nem szabad tenni a határban, a szénafüveken, közel a fal. Külön szólnak a szemerjaiak a sátoros cigányaknak, „tüze miatt is némely helyeken sok házdák égetnek el ezelőtt...” Ők a faluban meg nem hatnak. Az ugaron, a falutól egy puska lövésnyi távolságra is csak három napig időzhetnek.

A székely határőrezredek tisztjei szintén készítenek tűzveszély elleni szabályokat, megismételve a régi falusi rendelkezéseket. Ajánlják még, hogy telekmegosztáskor istállót, csúrt sokat és szorosan ne építsenek, a gabonát, szalmát, szénát gonddal helyezték el udvaraikon, és igyekezzenek épületeiket „fatéglával (zsenedellyel) vagy deszkával befedni”.

Nagyon sokszor említik a communitás statútumai a „nemcsak utcán, hanem életeken, csűr, istálló, szalma, széna körül égő pipával járó alkalmatlan személyeket”. A felsőbbbségnek a „pipázásról” majd minden hónapban kiadott intései, fenyegetései — mint ahogyan a márkosfalviak írják — nem oly hatékonyak, mint amilyen gyakoriak. Lucas Joseph Marienburg 1813-ban azt írja, hogy 1576-ban a török révén jutott be a dohány Erdélybe (Báthori Kristófnak szánt konstantinápolyi ajándékként). Egy évszázad múltán a gyulafehérvári országgyűlés kezdi tilalmazni a behozatalát. A maksai székgyűlés 1696-ban úgy határoz, hogy „aki dohányt szív, 12 forintig dúlassék meg”. 1727-ben azonban már zúgolódnak a csík-, gyergyó- és kászsónszékbeliek „a pipára” kivetett adó ellen. Egyelőre sikerrel jár a tiltakozásuk, de 1739-ben a dohányzókra ismét két susták

adót rónak ki elkedvetlenítő teherként. Udvarhelyszék, Aranyosszék csak a veszedelmet okozók büntetését szorgalmazza; a főkormánysház szintén. (Ugyanakkor azonban 1788-beli román nyelvű guberniális rendelkezésben olvashattuk, hogy II. József dekretuma értelmében a tiroli fapipák erdélyi importjának útjába csak a tízsázalékos vámtarifa áll.)

A márkosfalviak falutörvényében haragosan szólnak azokról, akik füstölő pipájukról nem szégyellik azt mondani, hogy nincs tűz benne. Községük létét veszélyeztetőnek, felebarátaik kárával kedvüket töltőnek tekintik őket, és ha ők okozzák a tüzet, nekik is kell megtéríteni a kárt. Az, aki csak esetleges bajt okozóként kerül az előjáróság elé, ha katonarendi, 50 pénzt fizet, a jobbágy „huszonöt megérezhető pálcákot” kap, de azt megválthatja a határőrökre kiszabott pénzbírság összegével. A büntetést a nemesek sem kerülhetik el. 1776 októberében Zalánban három nobilis „nem respectálván a falu törvényit, hanem pipáltak, azért falu törvényivel poenáltattak”. Keresztúr-fiúszékben 1823-ban 38 faluban 47 könnyelműen pipázót találtak, olyat, aki a pajtában, az ólban, a csűrben, az udvaron, az utcán teszi rá a „bakk-szenet” a pipára.

Vannak azonban *szándékos kártevők* is. A szentkatolnaiak „gonosz ember tüze által falunkban történt égés”-ről beszélnek. S rá-rárepül a vörös kakas egy-egy népet nyomorgató tisztségviselő, birtokos nemesúr épületére. A gyújtogató azonban ritka, és a népítélet ilyen esetben megelőzheti a törvénykezést. Vagyason 1792-ben — Cserey Zoltán gyűjtéséből tudjuk — Székely István feleségét, mert tüzet okozott volna (boszorkány vagy gyújtogató hírében állhatott), a katonák kivették a főtiszt kezéből, karóra kötözték, tűzbe vetették, és megégették. (Öten tízévi sáncmunkával, többen vesszőfúrással bűnhődtek tettükért.)

A tűzoltásról rendszerint úgy határoznak, hogy az adott jelre mindenki vagy minden háztól egy ember köteles alkalmas edénnyel, eszközzel megjelenni. A közösségellenes magatartást oly érzékenyen észlelő és elítélő márkosfalvi közösség az „égésről” írott 1772-es artikulusában szigorúan szól azokról, akik segítség helyett „nagy hidegséggel és keresztyénekhez nem illő restséggel” szemlélik a felebarátjukat sújtó szerencsétlenséget. Sőt egyesek, a zavarosban halászók, még lopásra is vetemednek. Az, aki félreállva, pipálva, közömbösen viselkedik, azzal sem gondolva, hogy ez vele is megeshetik, aki nem oltja a tüzet, fejszével, kártyacseberrel forgolódva, a faluszéke elé kerül.

A tűzoltásról szóló 1846. évbeli szentkatolnai statútum szerint tízesekre kell felosztani a falut. A tizedesek az értesítőtáblát, amelyre a sorosok kötelezettségei fel vannak jegyezve, körbejáratják, s ezzel a feladatra is kijelölik a lakosokat. A tizedes felel azért, hogy a tűzvész helyén egyesek gyalog „öntő jó kártyával”, mások szekerekkel megjelenjenek, és mindent megtegyenek, ami kötelességük. A lakosokat pedig rászorítják arra, hogy hosszú létrát, lajtorját készítsenek maguknak, mert tapasztalták, „hogy a lajtorják nem léte miatt a segítségre sietőknek nincsen módjukba az épületelemelni, s ezáltal a ...gyakran kevés igyekeze megakadályoztatható tűznek ellene nem léphetnek. A szervezettebb oltási rendszert itt hatékonyabbá teszi, hogy a „megtörtént égés után legfeljebb harmadról alatt köteleztetik a közösség bírása gyűlést tartani, ahol is a tizedesek mindnyájan megjelenvén... jelentéskésznek; amidőn a szabályok(nak) ellenszegülők rögtön meg is büntettetnek”.

Kiss Mihály, a II. székely gyalogezred parancsnoka 1776-ban tűz esetére fegyveres katonákat helyez ki a szennelétbe. Rájuk hárul a mozgósítás és a rendtart

gondja. A bajt különben azonnal jelenteniük kell a faluban szálláson lévő vagy a szomszéd faluban „kvártélyt tartó” főtisztnek vagy tisztnek. A harangfélreverés, dobolás, lármaverés hallatára a férfiak fejszével, vasvillával, az asszonyok vízzel teli edényekkel siessenek a helyszínre. A strázsaháztól hozzák el a vashorgot, a lajtörjákat, s az ott levő négykerekű talyigán vízzel teli kádakat is vontassanak oda.

A tűzoltó szerszámokról az I. székely gyalogezred falvaiban rendszeresen jelentést kell tenniük a falusbíráknak. Ezeket Csíkjenőfalván a „falú őrző házánál” tartják, s a vashorgokat, kádakat, sajtárokat és létrákat innen viszik a tűzveszedelem helyére. Másutt a vashorog „a falu közeiben” áll, s onnan lehet és kell elszállítani. A reformkori fejlődés nemcsak a tűzkármentő egyesületeket sokasítja meg a falvakon is, hanem a tűzoltás eszköztárát gépi szerkezetekkel szintén gazdagítja. Ezek sorában a szivattyús, ún. vízipuska áll első helyen. Az árkosiak már 1825-ben megbízzák Daniel Elek urat, hogy Kolozsváron szegődjön meg „egy közönséges nagyságú, sárgarézből öntött csőjű, cserefa kádjával, veresrézzel kibélelve, vasas szekerivel elkészítve szüntelen vizet adó” vízipuskát. (1840 után ilyeneket különben Rajka Péter is készít kolozsvári gyárában.)

Külön nem szólnak a falutörvények a *tűzkárt szenvedettek megsegélyezéséről*. Minthogy azonban a falujegyzőkönyvek is rendelkezésünkre állanak, azokból megtudhatjuk, hogy az „égeteknek” rendszerint a közerdőből utalnak ki fát, hogy házukat, csűrüket újra felépíthessék. Kell is a melléállás, mert Berecken például 1839-ben 266 ház, összesen 574 épület égett le. A gyergyószentmiklósi gyalogkatonák tűzkára pedig 1832-ben 2762 forint és 19 krajcár. Érthető, hogy a szárhegyiek és más szomszéd falubeliek pénz, fa, desz-

ka, gabona, széna, szalma adományozásával kísérlik meg gondjaik enyhítését. A következő évben Szentimrén villámcsapás miatt kilenc embernek a csüre, istállója, szekérszíne és szénája válik a lángok martalékává. Nekik is gyűjtenek, miként a bánkfalvi Kováts Istvánnak és Jánosnak, akiknek háza minden egyéb épületeikkel egyetemben ez alkalommal már harmadszor égett porrá.

Felsőrákos jegyzőkönyvébe 1840-ben beírták a Felső-Fehér vármegye keretében alakuló tűzkármentesítő egyesület alapszabályzatát. Tapasztalván a rendek a kormányzatnak az egyesületekkel szembeni ellenszenvét, ezt végül statútummá alakították át, de becsületükre való határozatokat hoztak az adózó népet illetőleg is. „Midőn egy szegény, kenyerét, életét munkájával kereső embernek csak egyszerre lángok prédájává lesz mindene”, elsősorban hajlékra van szüksége. Ezért az egész vármegye egyesült erővel adjon fát, kézi erőt az építéshez. Mentsék fel egy évig a közmunka, úri járadék, kincstári adó terhe alól. „Kárának felét (oda nem számlálva az épületbelit) fordítsa meg néki az adózó közönség” — írják az emberi szolidaritás jegyében buzgólkodó vármegyei gyűlés résztvevői.

5. EGYHÁZKÖZSÉG, FALUKÖZÖSSÉG ÉS FELSŐBBSÉG

Mondottuk, hogy a feudális társadalom kis részegészekből, önmagukban is megálló, zárt, de más tömbökkel, entitásokkal kapcsolódó alakulatokból áll. Ilyen az egyházközség is. Része a faluközösségi organizmusnak, de külön is megszervezett, hiszen van választott vezetősége, vagyona feletti önrendelkezése, és van olyan rendtartása, amelynek előírásai, normái szel-

lemében saját törvényszékén ítélik. Viszonyát a faluközösséghez az határozza meg, hogy segíti tagjait az erkölcsi követelmények, ideálok megvalósításában. Mintát, előírást kínál tehát, amely befolyásolja az emberek magatartását, egymás közti viszonyát, szabályozó erőként előrelendíti vagy fékezi cselekedeteiket. A rendiség századaiban az egyházi rendtartásokba foglalt társadalomerkölcsi posztulátumok valójában meghatározott társadalmi szükségletek szolgálói. Jurij Levada, végignyomozva történetiségében a vallásos világot, talán ezért nevezi azokat a társadalmi világ kiegészítésének.

Az egyházközség vagy a lelkész részére szerkesztett artikulusok már a XVI. századból ismeretesek. A gyergyószentmiklósi „megye” (parókia, eklésia) *első rendtartása* Fábián nevű papnak készült 1586-ban, de olyanként, mint amely ennek a közösségnek „régől fogva való törvénye”. A marosszéki „megyék” kiküldöttei 1657-ben mindenik katolikus egyházközség számára kötelező statútumot alkotnak. Az orbai református egyházmegye levéltárában 1701-ből való az a harminc pontból álló gyűjtemény, amelynek címe: „Háromszéki ecclesiáknak régi bevett és szokott törvényei avagy ususi, melyek szerint az ecclesia dirigáltatik.”

A nyárádszentimrei s a vele egyesült torboszlói és seprődi „megye” az 1615-ből datálódó statútumát „az mi megyénknek régől fogván való” végzésének és rendtartásának nevezi. A berekeresztúriak az 1602-ben keltezett paragrafusokat többször is, még 1662-ben is kiegészítik. Ismeretes Csíkkozmás megyéje, valamint a csíkszentgyörgyi egyházmegye (1643) hasonló szövegű konstitúciója. A kozmásit 1692-ben összeállító Lakatos István megemlíti, hogy „azt a régi bevett, megtartott ususokból, az régi megye könyveinek írásai-ból vettem és írtam igazsággal. . .” Hasonló népi fogan-

tatású, paraszti, falusi életrendet tükröző instrukciók még bőven vannak. Szemerján 1759-ben említik a „konstitúciókban” megállapított ülésrendet, Márkosfalván (1772—74) pedig bizonyos kérdésekről azért nem szól a falu törvénye, mert külön is van az eklézsiának regulamentuma.

A csíkszentgyörgyi írás a következőkben foglalja össze alkotóinak célját: „Eleitől fogva közönséges szokás és törvény volt a teljes megyében a jó rendtartásnak megmaradására, a megye közönséges javainak vagy in toto, vagy in parte eligazítására, hogy bizonyos becsületes személyeket választottak az egész megye közönséges értelméből és megegyezett akaratjából, úgymint: megye bírait, szentegyház fiait, kik a megyét és annak dolgát rendelnék, igazgatnák és a megye közönséges igazságát megtartanák; kiknek plenipotencia is adatott az vakmerőknek és szófogadatlanoknak megbüntetésére, hogy a közönséges jó megálljon.”

A statútum valóban meghatározza az egyházi élet vezetőinek, a tisztséget viselőknek választási módját, teendőit, bérét, a „megye” vagyona kezelésének formáit, a templomozás rendjét, az iskola és a „scholamester” dolgát; és ami bennünket ez alkalommal a legközelebbről érdekel, szabályozza az erkölcsi vétségek egy részének büntetését, a „vakmerők” megbírságolását. Miután azonban ezeket a kérdéseket országos, püspöki, széki és faluközösségi szinten is jogi normák hálójába fogják, nehéz eldönteni, hogy a széles körű feladatvállalás során mi marad meg a communitas és eklézsia külön-külön gondjának vagy közös tevékenységre kötelező munkaterületnek. No, ha e sűrű bozótosban fényverte, tágas tisztásokat nem is írhatunk, megkíséreljük itt-ott szűk kis ösvényt vágni a továbbhaladásra vállalkozóknak.

I. Rákóczi György egyházi vonatkozású kívánalmak-

ra 1640-ben adott válaszában azzal érvel, hogy az egyházi emberek nem az ő főpapjaiktól, prelátusaiktól függenek, hanem „*az községtől*” és a világi emberektől. Endes Miklós kategorikusan meg is fogalmazza: „a *communitás* viselte az összes kegyúri terheket, tehát a kegyúri jogok is méltán megillették”. A székely katolikus egyházközségről pedig külön is elmondja, hogy az „mint szervezet a székely közbirtokossággal (faluközösséggel) mint patrónussal függ össze, s mint ilyen, *sajátlagos székely jogalkotás*, amelynek létrejöttére a reformáció befolyással nem volt”. A módos nemesúr kegyúri, patrónusi szerepet természetesen azért igényelhet magának. (Így például Demény Antal, a szentkatalnai római katolikus egyházmegye kurátora templom építésére ötezer forintot adott, s elkészíttette a Szent Katalin „képének rajzolatját”, s a tiszteletére szánt oltár asztalosmunkáját. Az is jellegzetes azonban, hogy ezért adományoztak neki a „*commune terrenumból*” kiszakított falubeli belső telket, és mindezt 1832. szeptember 21-én a *communitás* jegyzőkönyvében örökítették meg.)

A templom építésének, tatározásának a gondját rendszerint a faluközösség vállalta magára. Csíktaplocán 1840 tájban közel 1100 forintos összeget fizetnek ki „egy építendő templom költségére”. A falugyűlés határozza meg azt is — 1841-ben —, hogy negyven ember három-három napig dolgozik a téglavetésen, ki-ki ad egy öl száraz fát a kiégetéshez. S még 1843 márciusában is a toronyhoz Feltíz két szál cserefát, Al- és Középtíz pedig egyet-egyet vásároltat három kiküldött biztos útján az alcsíki csekefalviaktól, akik még „négy cserefákkal megajándékozták” őket.

Esztelneken minden falubelinek kiosztanak a Rakottyás nevű bérces oldalról „egy egész rész” fát, amelyért egy forintot kell befizetnie „a megye cassájába

a torony építésére”. A fa az árához mérten kevés, de a falu még az urakkal is megfizetteti, miután az „szent célra van téve”. A zabolaiak 1846 és 1848 között hol a közpénztárból segítik a templomépítő katolikusokat, hol több mint ezer forint értékű erdőrész fáját árvereztetik el egyházi célra, valójában három felekezetet segítve. Zalánban 1848-ban a megyebíró kérésére engedik át a közerdőbeli „holt és heverő” fákat „a torony és vár” javítási költségeire.

A székely faluközösség különben már a XVII. századi adatok szerint is külön erdőt szakított ki az eklézsia szükségére. Az 1655. évi kolozsvári országgyűlés végzése bizonyítja, hogy ezeknek a tulajdona vitássá vált. „Vannak Háromszéken és egyéb helyeken is a székelységen oly darab erdők — rögzíti a határozatot a Compillata Constitutio —, melyek *szentegyház erdejének* hívattatnak. Melyeknek mind gondviselése, mind jóvedelmének erogálása eddig a falubéliek dispositiójában állott; mostan pedig az authoritást az egyházi rendek maguknak akarván vendicálni, végeztetett, hogy e dologból eddig observáltatott usus tartassék meg, és abból való proventus templom épületeire convertáltassék.” Jóllehet az ország törvénye továbbra is a komunitást jelöli meg tulajdonosként, s az eklézsiát haszonélvezőként, a „szentegyház erdejét” néha mint a „megye” birtokát emlegetik. Már 1656-ban az erdőt foglaló Kadicsfalvával szemben a szenttamásiak azt erősítgetik, „hogy a memoria hominum a sz(ent)tamási templomhoz volt az erdő legálva, több szántófölddel s kaszálófűvel is...” Az alsócsernátoni konstitúció (1666) szerint a falu a tulajdonos, de ő a szíves patrónus is. Itt ugyanis a szentegyház (a templom) és az eklézsia építésére külön tilalmasként kijelölt erdőből eladott fa árát az egyházfiak veszik át, sőt az erdőben kárt tevők bírságát sem adják a falusbírónak, hanem „templom építésébe”

a szentegyház fiainak. 1716-ban továbbra is fenntartják tilalmasként az „ecclesia” erdejét. Miután azonban van az egyházközségnek kamatra kiadható pénze és búzája, nem árusítanak el többet — az újabb határozatig — ebből az erdőrészből. Bodokon is a falu erdei között sorolják fel 1731-ben a szentegyház avasát. 1788-ban Karatnán, Futásfalván, Felsőtorján szintén van „ecclesia erdeje”, sőt a futásfalvira még külön erdőpásztor is vigyáz.

Jellemző az a mód, ahogyan 1826-ban „a Nemes Nagy Boldog Asszony Templomához tartozó elegyes közönség” (Csíkjenőfalva, Karcfalva és Dánfalva) a Terkő nevű havasrészt átadja a főkurátornak. Mindekelőtt hivatkozva az 1714-es egyezsége, eladását megtiltják; jövedelméről a három falu kinevezett biztosai előtt kell számot adni; az így gyarapodó tőkéből fedezik azután a templomfenntartás költségeit, kivéve „ha különösen nagy fátum”, „földindulás vagy menekő” nem tesz benne kárt. A feudális idők múltával a Szentpéter-egyházmegyéhez tartozó községek (Taploca, Somlyó, Csobotfalva és Csomortán) pereskedésbe is bonyolódnak az eklézsiával a mintegy tizennégyezer holdnyi erdő miatt. (Az 1907-ben megkötött egyezés szerint a tulajdon ez esetben is a falvoknak s a használat az egyházmegyének marad.)

A falunak kell gondoskodnia a lelkész és a tanító számára *szántóföldről, szénafűhelyről* is. Berekeresztúr megyéje (Berekeresztúr, Bere, Mája, Márkod, Kendő, Nyárádmagyarós, Nyárádselye) 1602-ben 12 forintos bírsággal tiltja a szentegyház, a pap, a deák fűvének, földjének elfoglalását. S a rendtartásuk külön is szól arról, hogy ha prédikátoruk szántani, vetni kívánna, az egyházfiak tartoznak neki földet adni. Ha viszont e földeket művelni nem akarná, tizedébe másoknak adják ki. Csíkkozmás megyéje (Kozmás, Lázárfalva, Szeret-

szeg, Tusnád, Verebes) 1608-as határozatra hivatkozva szól rendtartásában a „szántóföldek hasznaiból” származó jövedelemről. A csíkszenttamási 1667. évbeli falutörvény a „templom- és papföldek felől” ilyen végzést rögzít: a prédikátornak szánt földeket vesse be maga a pap, másnak viszont át nem engedheti, hanem a falubeliek, a földesúr, a megyebírák határozzák meg: „kinek akarják adni falustól”.

A falujegyzőkönyvekben gyakran esik szó a „*canonica portió*”-ról, amelyet Árkoson 1829. március 19-én mérnek ki az unitárius, református, katolikus és unitus „tiszteletes minisztereknek”. Ezek az egyházi embereknek juttatott és „cinkushúzással”, sorsolással igazságosan kiosztott szántó- és kaszálóhelyek tehát szintén a faluközösségtől jussolt jószágai e parókiáknak. A többségében unitárius Sepsiszentkirály a közhelelyekből még 1780-ban kiszakított az illyefalvi katolikus plébánosnak „egy darabocska kaszálót *canonica portió*” gyanánt. (1848. június 9-én a fiókmegyebeli napszámosok és gyalog zsellérek kihányták a határköveket, és elfoglalták ezt a részt.)

Az egyházmegye a Székelyföldön nem nagybirtokos. Erdőt itt-ott még bővebben szakít ki számára a communitás, de már szántót kevesebbet. Hagynak azonban testamentumot tevők, kegyes adakozók telket s hozzá tartozó szántót, kaszálót „a templomra”. Mindenesetre 1726-ban csík-, gyergyó- és kászsónszéki határozat szól arról, hogy az eklézsia földjén lakó jobbágyok és zsellérek fejadót tartoznak fizetni, éppen úgy, miként a plébánosok ősi telkén, jószágán lakó zsellérek.

Igen érdekesek az egyházvizsgálati jegyzőkönyvekbe foglalt vagyonleírások, a leltárak. Az 1759. évbeli szemerkjai „urbárium” például részletesen felsorolja az épületeket, a parókiához és külön „a templomhoz” tartozó szántóföldeket, szénafüveket, a közel kétszáz hol-

das „szentegyház erdeit”, az egyház pénzeit, a templomi felszerelési tárgyakat és így tovább. 1804-ben a harangalapra ajándékoznak földet a falutagok, 1829-ben pedig maga a communitás egy telkét, házát, a hozzá tartozó jóságokat „erdőn, mezőn, réten” adományozza az új orgonát készítő Serester Dávidnak.

A rendtartások igen részletesen szabályozzák *a papilak, a tanítói lakás*, a hozzá tartozó épületek karbantartásának rendjét is. A telkek körüli kerítések feltétele és javítása szintén falvanként, tízesenként megosztott közmunka. Az említett Nagy Boldog Asszony Megyéjének temetőhelyet a falvak adnak, a kertelés pedig huszonöt, kilenc-kilenc tagból álló csoport munkafeladata. Ugyancsak mint patrónus gondol a falu az iskolára, annak épületére, fenntartására, felszerelésére. A szentkatolnai jegyzőkönyvben olvasható: „eléhozatott az is, hogy az iskolánkban tanoló gyermekeinknek székek nem lévén, és az iskolára is egy ablakot szükséges csináltatni”. A falu egyik közföldjének az évi termését licitálják el erre a célra. Az árverésen bevételezett tizenegy forintot pedig az iskola gondját hordozó megyebíró kezébe adják.

Az egyházat gondos törődéssel gyámolító faluközösség természetesen várakozással tekint „a lelkekre vigyázó”, az erkölcsi értékrend ápolását magára vállaló testületre, s az élén állókra, ahogyan egy ízben nevezik, „a tanító rendre”. Alá- és fölérendelődési viszonyról nem volna helyénvaló szólnunk. Jóllehet a hűtösök, a falusbírák nem egy falurendtartás szerint még meg is bírságozhatják a rest, vétségek büntetését elhanyagoló egyházi-világi előljárókat, inkább kölcsönös egymásrautaltság, két életkeret szoros összefonódottsága jellemzi viszonyukat. (Az 1734. évbeli sepsiszéki református egyházmegye vizitációs jegyzőkönyve arról tudósít — csak egy kicsinyke példára hivatkozunk —,

hogy a komollói communitást az egyháziak intik meg: „Az harangokkal ne abutállyanak az helységbeliek, hogy minden dib-dáb dologra csengessenek...”)

Az állam és az egyház kapcsolata ismeretesebb. A történeti élet magasabb szintjén kutató historikusok feltárták azokat az érdekeket, amelyek a központi hatalmat arra készítették, hogy maga mellé állítsa és célrendszerébe segítő erőként beillessze ezt a szervezetet, vagy mint Erdélyben is, annak különféle, egymással is torzalkodó testületeit. A rendiségben az autonómiáért küzdő bevett vallásfelekezetek, valamint az egyenjogúságért harcolók a falu alsó szintjén számolhattak tehát az országgyűlések határozataival, az uralkodói döntésekkel, a vármegyei, széki statútumokkal.

Végezetül néhány szóban még e viszony eltakartabb, a falujegyzőkönyvekben fel-felbukkanó részletét, a határőrkatona-vezetőség és az egyházmegyei szervezet kapcsolatát érintenők. Mindenekelőtt az állapítható meg, hogy a jámbor, engedelmes, felsőbbiséget tisztelő, az adott „földi” világrendet elfogadó ember a katonatiszteknek a jó alattvalóról kialakított modelljébe is beillik. Ezért szorgalmazták az egyházi fegyelemnek minden külső, járulékos elemét, elsősorban a „*templomozást*”. Gyakori az ezred-, századparancsolatokban az ünnepi rendet megszabó, a katonarendiekre kötelező előírás. Palugyai kapitány 1820-ban szokásos módon az erkölcsös élet biztosítását s a „templomba járást” mint feladatkört a megyebírákra osztja ki. Maguk is elrendelik a templomba gyülekezést például olyan alkalmakkor, mint amilyen az uralkodó születésnapja. 1833. február 4-i feljegyzés szerint Gyergyóalfaluban keltezett kapitányi parancs már szombaton „összerukoltatja” a katonaságot, a falusi hütösök pedig házról házra járnak, hogy a lakosokat a hétfőn sorra kerülő ünnepélyes szentmisére „szólítani és parancsolni” el

ne múlassák. Csíkjenőfalván jegyezték fel 1788-ban, hogy a húsvéti gyónás igazolását elküldötték a pátereknek, hogy „ne okozhassák magukat, hogy hozzájuk nem gyóntak, mostani világ állapotja szerint (II. József hadat üzent a török portának) ki itt, ki másutt gyónt meg”.

Szorgalmazták a papoknak járó *kepe fizetését* is. 1787-ben aki a kepet nem fizette, Bereckben „árestomba” került, ha pedig az első székely gyalogezredhez tartozott, Csík-, Gyergyó- és Kászsószékben is hasonló sors várt rá. 1791-ben viszont elkülönítik a katonák dolgát a provincialistákétól, kimondva, „e részre gongyok ne legyen”, s a kepe hatalmi erővel való felhajtásához katonát ne adjanak. 1787. szeptember 21-én a tisztek megparancsolják a sárfalvi és oroszfalvi megyebíráknak, hogy a plébános kertjét, épületeit, kútját tétessék rendbe. A reformátusok általános egyházlátogatásain az esperes, az egyházmegye jegyzője és ülnöke, a világi gondnok és a széki kiküldött mellett a katonai érdekeket egy katonatiszt vagy altiszt képviselte. Az összefonódottságot az ellenőrzőknek ez az összetétele önmagában is eléggé tükrözi.

A hierarchiában magukat előbbre helyező ezredparancsnokságok azonban a népnek és az egyházi vezetőknél főleg anyagi természetű vitáiban döntő fórumként lépnek fel. 1780. augusztus 23-án Étfalván jegyzik fel azt a „compagnia és regiment”-parancsolatot, hogy adjanak kepet a papoknak (de se legjobb, se legrosszabb gabonát), aratás után pedig mindjárt vegyék ki a parókia búzarészét, hogy ne tartsa termését a mezőn, kárt vallva, a katona. Amikor 1822. február 1-jén a szárhegyi protocollum szerint „a papi megterhelés” ellen panaszkodnak a katonák, a határőrtisztek minden egyházi szolgáltatás, funkció díját pontosan meghatározzák. 1825-ben a csíkszeredai parancsnokság foglal-

kozik azzal a panasszal, hogy a plébánosok temetni, esketni csak úgy akarnak, ha a fizetést előre ezüstpénzben s nem „bángó cédulában”, devalválódott papírpénzben kapják. (Bécs különben már 1822-ben szintén elrendelte, hogy a hadiadót papírpénz helyett azonos névértékű ezüstpénzben fizessék az emberek.) Az ezred döntése mégis az, hogy a regiment káplánja elvégzi majd e feladatokat, ha a falusi plébánosok vonakodnának.

Barátoson 1803. december 24-én Ernst kapitány Szo-tyori főhadnagynak írja Kovásznára: „Kováts Moyses jelenti, hogy a főmegyebíró által a templomból kitiltott volna. Tessék az úrnak, az főmegyebírónak általadni, hogy mivel az felsőbbiségtől által van adva: hogy semmi templombeli tüntetést ne engedjünk, semmi-képp az katonát meg nem engedjük, hogy templomból kitiltsák...” Kívül azt jegyezte fel Ernst kapitány a levélre, hogy „által kell adni, nehogy valaki az templomban gyalázatot tegyen az katonán, mert okolni fog osztán róla”. 1804-ben, amikor a református prédikátorok kihirdetik, hogy a válás ismét papi fórum előtt történik, az ezred — hangoztatva, miszerint semmi új rendelkezést nem kapott — megtiltja válás ügyében az egyházhoz való fordulást. „Olyan esetek is fordultak elő — írja a tiszteket vádolva Eröss József —, hogy a kicsapongó, részeg katonák tisztjeik biztatására bűneiket megfeddő lelkipásztoraikat tetteg is bántalmazták.”

A birodalom politikai célrendjébe illeszkedő katonatiszti buzgalom és akarat a személyes vonatkozású népi ünnepeket ugyancsak sajátos szándékai szerint formálgatná. Már I. Rákóczi Györgynek döntenie kellett abban a kérdésben, hogy lehet-e lakóháznál lefolytatni az esketés és a keresztelés szertartását, és miként prédikáljanak a halott mellett. A határőrség azonban nem

a népszokást is az erdélyi tolerancia szellemében megítélő fejedelemhez hasonlatosan dönt („mindenben a rendtartás jó”), hanem tiltva és veréssel fenyegetőzve. „Újra repetáltatik die 7-dik Julii kiadott parancsolatja a méltóságos Canton Commandónak — írják 1790. december 11-én —, a meghalt testek mellett levő búcsúztatás és verseknek csinálása vesszőfutás alatt tiltatik, hogy amely megyében történék, azon fenn írt büntetést az inspectorok és cantorok el nem kerülük.” Fogatja a szigorú megintésnek nem nagyon lehetett, mert 1791. február 5-én ismét elrendelik, hogy „a kántorok semminemű új éneket ne próbáljanak a halottak mellett mondani”. A torozás, a búcsúztatás valóban súlyos anyagi megterhelést jelentett. (Ez idő tájt Bíró András, Csíkjenőfalva kurátora 31 magyar forintot szán temetésére, míg a betegségében való „dajkálásra” csak 23-at.) Az azonban, hogy a torozást „a legszegényebb... is kívánja”, mutatja, hogy a halálra készülők a végtisztességet tevők tudatába éltük elfogyását, emléküket szépen akarják beépíteni, régi formák, hagyományok előírásai szerint szeretnék nehezen feledhetővé tenni. A nagybaconi templomtorony gombja őrizője annak az 1863-ban oda helyezett rendeletmásolatnak, amely az 1805-ös parancsolatot örökíti meg, miszerint a temetési torok eltöröltetnek, az adózó nép esküvője pedig „csak” három napig tarthat.

A katonai beavatkozást, uralmi törekvést, sokféle hatáskörátlépést vagy éppen felülvizsgálati, döntőbírói szerepkör-követelést azért kellett említenünk, hogy jelezhessük az erkölcsi kérdésekben illetékes két hagyományos alakulatnak — a communitynek és az eklézsiának — e beavatkozás révén is fogyatkozó önrendelkezését.

6. A PAP ÉS A TANÍTÓ FOGADÁSÁNAK,
A KEPEFIZETÉSNEK A RENDJE, MÓDJA

A székely faluközösségbeli embernek joga van a maga számára megyebíró, egyházfit választani, akit a közös javakért számadoltathat, majd aki előtt a megyeszékén esetleges ítélethirdetéskor fejet hajthat. Így van ez 1608-ban Csíkkozmás megyéje falvaiban, így döntenek Marosszékből, Háromszék gyűlésén. 1847-ben pedig a jenőfalviak, dánfalviak és karcfalviak még mindig „fejenkénti szózatolás” útján választják meg a megyebírákat. Századokon át szívósan meggyökeresedett ez a jog a népi életrendben, miként a falusi előljáróság szabad megválasztása, amely feltehetőleg mintául is szolgálhatott az eklézsia számára. (Igaz, a jenőfalvi választáson is ott van a felsőbb egyházi szerv képviselője, s a felvett jegyzőkönyvet néhány nap múltán fel kell olvasniuk a határőr hadnagy jelenlétében.)

A pap- és a mesterfogadás még inkább próbája az önrendelkezés szilárdságának. Ha a fölöttes egyházi szervek nevezik ki őket, az egyházmegye autonómiája kisebbedik, ha pedig a földesúr, akkor a community erővesztésének lehetünk tanúi. A berekeresztúri (1602) törvényhozók statútumuk első paragrafusában ilyen rendelkezést tesznek: „a praedicátor fogadása forogjon oly bizonyos személyeken, kik a tanító rendet mind tudományokban, mind erkölcsökben meg tudják ítélni és ismerni. Mindazonáltal a megfogadás mindenkori az egész megye hírével és jóakaratjából lehessen.” Tehát sem a felsőbbség, sem egy vagy két személy prédikátort nem hívhat, csak úgy válhat bárki „tanító renddé”, ha a „megyének nagyobb része egyetértene”. „Scholamestert” szintén megye akaratjából s olyat kell választani, „akit a megye is szeressen”.

A fejedelem elé 1640-ben már úgy kerül a kívána-

lom, hogy „Papot, deákot az falura ne imponáljanak, hanem az falu fogadja, az kit akar”. Az országgyűlési válasz így hangzik: „Mű úgy tuggyuk, hogy ez eddig is úgy volt.” Mindazonáltal a jó választás érdekében a felelet felveti az egyházi főemberek ellenőrzésének szükségességét.

Zavartalanul ez a rendszer a katolikus egyházakban sem működhetett. A háromszékiek 1740-ben amiatt vádolják a státust, hogy Kézdiszentlélekre plébánost, Futásfalvára megyés deákot, Lemhénybe erőszakosan papot tettek, ami miatt mondják: „Azon szép őstől maradott szabadságainkban turbálóttunk”; s azzal is érvelnek, hogy „az pap és deák az közösséget nem is becsüli, hogy tudja, hogy öröklős a megyében”. A pap újraválasztásának kérdéséről Endes Miklós írja: „A kálvini reformáció két első századában úgy a reformátusoknál, mint az unitáriusoknál, az egyházközségekben a papok csak egy évre választattak meg, egy év után búcsúzni tartoztak, és a községi szokás szerint további egy évre megmarasztották...” Juhász István „a papmarasztás” rendszeréről szólva azt is elmondja, hogy megváltoztatására „Bethlen Miklós tette az első — eredménytelen — kísérletet 1700-ban. Hivatalos megszüntetését Mária Terézia 1778. évi rendelete mondta ki...”, de úgy látja, hogy még 1842-ben is a református egyházi főtanács által kért szabályzat meg szerkesztőinek ugyancsak küzdeniük kellett a régi rend ellen.

A falusi rendtartásoknak természetesen szintén rendezniük kell ezt a kérdést. Mindenekelőtt pedig azt, hogy miként történjen a választás és a marasztás. „Szentlélek megyéjé”-ben (Farkaslaka, Malomfalva és Bogárfalva) 1663 táján, „amelyik fél több és nagyobb léssen”, annak akarata a döntő. Így határoznak 1666-ban az alsócsernátoniak is, kimondva: „a poti-

or(b) párt hozhasson mind papot és mestert”. Hozzáteszik — utalva a sok veszekedésre, egyet nem értésre —, hogy „nemesuraimék ellen nem cselekszünk”.

A földesúri hatalom falu fölé tornyosulása, fölényhelyzetének időleges megszilárdulása idején nem a faluközösség ígérte, hanem a birtokos urak követelték meg a beleszólás jogát. Sepsibodokon is így történt, és 1731-ben ezért került be a rendtartásukba első artikulusként: „Pap, deák fogadása, marasztása, úgy mindenféle falusi pásztorok fogadása a tekintetes úr s udvar hírével és akaratjával légyen, másként ne lehessen.” Súlyosabbá ott vált a helyzet, ahol a vallási villongások földesúri templomfoglaláshoz, erőszakos térítéshez is elvezettek. Sepsiszentivány 1719-es falutörvénye még csak az ősi autonómia fenntartását munkálta, és azt mondta ki: „Nem recedálunk eleinktől bévétetett dicséretes rendtartásról a prédikátor és mester marasztásában vagy megválasztásában, melyek hogy ezután is observáltassanak és aszerént közönséges tetszésből legyenek, concludáltatott...” Nem telt el azonban több hat esztendőnél, és a buzgó katolikus Henter és a csernátoni Kálnoki család (a Henterek mint hajdani templomépítést segélyező patrónusok a maguk katolikus emberei számára követelték az épületet) egy század dragonyossal karácsony első napján kardlapoztatták ki az unitárius híveket templomukból, akik kínzást, fenyegetést, hosszas üldöztetést szenvedtek a hatalmaskodó és az állami elnézésre alapozó famíliától.

A pap és mester létének biztosítása a faluközösséget is terhelő gond. 1789-ben Ozsdolán rosszul termett az őszygabona, a sok esőzés miatt árvíz is sújtotta őket, de a community mégis úgy döntött, hogy a papbért, a képét pénzben megadják, „mivel a lelkipásztor csupán szalmával el nem élhet”. Marosszék constitutióiban (1610—1718) ott áll a parancs: „az eleitől fogva usuált

bért a praedicátoroknak és scholamestereknek megadni tartoznak . . .” a falubeliek.

A bér alapkomponeense (mondhatnók: „ősidők” óta) a három kalangya ős- és három kalangya tavaszgabona. (Csak néhol szokásos a 2—2 kalangya). Így van ez 1643-ban Csíkszentgyörgy megyéjében, 1772-ben Zalanban, 1837-ben Csíkjenőfalván, s így adóznak a múlt század hatvanas éveiben Alsócsernátonban is. Miután aprólékos gonddal kidolgozott, igen-igen részletes bérszabások, egyházmegyei, katonai parancsnokság által kibocsátott „capitia” rendezések, „fizetéseknek rendi” állanak a kutató rendelkezésére, csábító feladat volna részletező nyomon követésük. A törvényhozó szándék, kedv és a szabályalkotó képesség dicsérete szintén hosszas elemzést érdemelne. A fizetség alkotóelemei, a szolgáltatás időpontja, a bérfelszedés módja igen pontosan megszabott. A faluközösség társadalmi rétegződésének hű tükörképe például az, ahogyan a családokat keresőképeség szerint osztályozzák. A falu több részre oszlik, olyanokra, akiknek legalább 12 kalangya őszi és ugyanennyi tavaszgabonája terem, akiknek kevesebb (a félbéresek), és azokra, akiknek „semmi vetések” nincs (a pénzfizetők, az oszporások). Külön csoportba sorolódik az özvegy férfi, a magános, a kisgyermekkel, a felnőtt fiúval, a szolgálával együtt gazdálkodó özvegyasszony. Az is külön kategóriába tartozik, aki farsangkor vagy Szent György-napkor házasodott, az, aki házasként anyjának telkén lakik, az ifjú, nőtlen, erős legény, aszerint is különbözve egymástól, hogy kinek jár ki és kinek nem a jószágtalan vagy marhátlan minősítés a megyebíró részéről.

A General Commando hangsúlyozza, hogy amelyik családfenntartó férfiúnak hatvan s még több kalangya terménye is van, papnak, tanítónak, kántornak, harangozónak nem tartozik többet adni, mint az, akinek ép-

pen csak hogy megtermett a tizenkét kalangyányi gabonája. Ezt sokan igazságtalanságnak, a tehetősök számára igen előnyösnek tekintik, s gyakran kerül sor falutagot, lelkészt és tanítót keserítő vitákra, bérfizetés körüli nézeteltérésekre. „A kepe — epe” szólás régi volta éppen úgy jelzi ezt, mint az, hogy a falutörvények, egyházi rendtartások milyen büntetést írnak elő az engedetlenkedők számára. Bizony a 12 forintos bírság vagy a kalodázás, misét, prédikációt kézi kalodában végighallgatás, sőt kalodában való megveretés (Csíkszentgyörgy, 1643) is kijár azoknak, akik vonakodnak a „lelkipásztoroknak bérét beszolgáltatni”. Ahogyan van udvari jobbágyvédő politika azért, hogy a mértéktelen földesúri kizsákmányolás ki ne szikkassza a „misera plebs contribuens” államnak adózó képességét, van határőrtiszti aggodalom is, hogy a maga költségén katonáskodó székely el ne szegényedjék.

Az 1811—13-as években „az eklézsia libellusa” szerint a zaláni „miniszter”, a pap 2 lakostól kap 6 kalangya ős- és tavaszgabonát, 2-től 4-et, 68-tól 2-t. Egész oszporát fizet 42 zaláni, felet 20-an, fakepét pedig 48-an hoznak neki. A mester mindennek felét kapja itt, ahol még külön is díjazzák a tanítót az iskolába járó gyermekek száma szerint. Más falvakban egyharmadnyi a részesedése. Ha nem is elviselhetetlen mindez, a sokrétű fizetési, adózási, szolgáltatási rendszerbe illeszkedetten, a terhek súlyát növelve, az egyházközség fenntartása is gondot okozott a székely székek lakóinak. A komollói református domus historiában feljegyezték, hogy a XVIII. században több család azért tért át a görögkeleti hitre, mert az átkeresztelő vándor papnak nem kellett egyházi adót fizetni. (1791. március 16-án katonai parancsolt intí a falvakat, hogy a kóborló papokat, szerzeteseket, képárusítókat, akik hamis útlevéllé! járnak, s a parasztokkal „alattomba gyűlése-

ket tartanak”, fogják el.) Az ilyen és ehhez hasonló jelenségek azonban nem túlságosan gyakoriak, hiszen az ősi szokásrend ellen lázadni nehéz, és a hagyományos közösségből kivetettek sorsa sem irigylésre méltó.

A társadalmi szükségletek sürgetését, nyomását érző székelyek tehát ezen a területen is kiformálták az alkalmasnak vélt keretet, kidolgozták a faluközösség és az eklézsia rendtartásában az intézmény struktúráját és funkcionálását meghatározó szabályokat, amelyek évszázadokon át szolgálták őket abban, hogy ne vesszen ki közülük a dicséretes tisztesség, a jó erkölcs, az emberi méltóságot megoltalmazó fegyelmezettség.

7. A MEGYESZÉKE.

A TOLVAJSÁG, PARÁZNASÁG, TÁNCOLÁS, ÜNNEPRONTÁS,
KÁROMKODÁS, BECSTELENÍTÉS BÜNTETÉSE

Benedek Elek néhány mondata, pár szavas jelzése ösztönzött bennünket hajdanában „nyomon követésre”, régi falujegyzőkönyvek föl kutatására. Erdővidék útját járva, a segíteni kész támogatást mindenütt élvezve, így olvashattunk bele 1947 nyarán Nagybaconban másfajta régi kéziratok könyvekbe, az egyházi, presbiteri protokollumokba is. Az eklézsia törvényszékén mérlegelt, megbeszélt, megméretett és megítéltetett vétségek, bűnök pöriratainak ezek a gyűjteményei először bizonyították számunkra azt, hogy az etikai értékrend történeti életútja paraszti szinten is megismerhető. Ez alkalommal az ilyen becses történeti forrásokat termelő intézményre, az *egyházközség* (megye, eklézsia, presbitérium, domesticum consistorium) *ítélőszékére* szeretnők felhívni a figyelmet, s utalni arra, hogy törvényhozó ősünk a faluközösség keretében az erkölcsi normák életterületét sem hagyták gyom felverte parlaggá válni.

A berekeresztúriak 1602-ben már úgy döntenek, hogy a „megye” színe előtt kell egyházi embernek falutag elleni vagy „a harang alatt való személy”-nek pap-pal, mesterrel szembeni panaszát eligazítani. E kérdések sem külső székre, sem földesurakra nem tartozók, és fellebbezni is csak bizonyos módon lehet. Marosszék statútuma (1610—1718) szintén úgy dönt, hogy a vitás kérdéseknek, bírságolásoknak „elsőbben legyen törvénye a megye székin, ha ott valamelyik félnek nem tetszik, apellálja viceszékre...” (Gyergyóban is így határoznak 1718-ban). Az 1626. évi gyulafehérvári országgyűlés olyan emberekről is beszél, akik vétkü-kért „az ecclésiának büntetését” érdemelnék. Csehérdfalva 1649. évi falutörvénye a community fórumá-ról szólva kimondja, hogy „tisztesség dolgában pedig itt senki se tartozzék törvényt állni”. Ha itt elkülönül az ügyintézés, Oroszhegyen 1656-ban nem ez a szokás, e községben a tizenkét falusi esküdtet is segítségül hív-hatják a megyebírák „szükségeken s törvényszolgáلتásban...”

Láttuk, hogy az eklézsia több falut is egybefoghat. A XVII. század derekán Marosszékből, például Hodoson négy helység, Köszvényesen három választ főme-gyebíró is, aki „minden megyebéli dologban paran-csol, a többivel együtt igaz törvényt szolgáltatván, executiót is tehessen és tehet”. A „Falu” és a „Megye” törvénykezése azonban össze-összefonódik még sok helyütt. Így Csíkszenttamás falutörvényében (1667) a megye vagy falu gyűléséről ugyanabban az artikulus-ban rendelkeznek. Az *ítélkező fórumról* pedig azt mondják ki, hogy „Háromforintos dologból minden-kor perelhessenek *megyebíráik és esküttek* előtt...” 1676-ban azonban külön szólnak a faluszéki bírasko-dásról, amit ha elmulasztanak, büntessék a bírót és hűtösöket a főkirálybíró és a megyebírák.

Sem mindenütt való egyformaság, sem állandóság nem tapasztalható tehát a formákban, az azonban bizonyos, hogy a székely székekben joggal föltételezhető intézmény a megyeszéke, valamint annak büntető szerepköre. A csíkkozmásiak (1692) rendtartásában a megye bírái és a szentegyház fiai számára előírt esküformában ott szerepel a követelés: „megyeszékeiben igaz törvényt szolgáltat szegénnek, boldognak; az innepszegőket, böjtszegőket, tisztátalan személyeket megbünteted...” Általánosítható bizonyossággként fogalmazhatjuk meg még azt, hogy a minta a megyeszéke számára a falusi ítélkezési fórum volt. Rendje, perfolysa, ha nem is oly részletező aprólékossággal kidolgozott, mint a falué, ugyanolyan szokásrendet, jogi szabályozottságot mutató. Az analógiák sorából tanúsággként hadd idézzük a legkedvveritőbbet, azt, hogy 1662-ben a berekeresztúri egyházi rendtartás parancsa: „részezen ne láttassanak törvényt tenni”, addig míg mindent el nem igazítanak, bírságnak itálához ne kezdjenek; ugyanúgy hangzik, miként a falutörvény előírása, és az egyházfiak tilalmát meg nem tartók a megye széken is „asztalterítésen maradnak”. (Ha pedig a bűnösök emiatt pert indítának, a megbírságolást el nem kerülhetik.)

Vegyük szemügyre most már az erkölcsi vétségeket büntető intézményeket s a keretükbe illeszkedő falusi *ítélkezési szokások* egynémelyikét is. A XVI. század végén, de még a XVII. század elején is rendkívül súlyos büntetéseket szabtak ki a falu felett álló ítélkezési fórumok. Miután éppen ebben a korszakban amúgy is nehéz napok jártak Erdélyre, s a pénzgazdaság erőteljesebbé válása is új feltételeket teremtett, mindez végzetessé tehetette a bírság-, büntetésforintokat lefizetni nem tudó vétkes személy helyzetét. Az, hogy Báthori Kristóf kivette a határprédálók büntetését a királybírák kezéből, és a falunak adta át, jele annak, hogy a központi

hatalom maga is enyhíteni kívánta a minden kis törvénysértés miatt perbe fogott és a súlyos büntetések miatt elnyomorodott, maguk költségén szabadparaszti katonaként országot védeni nem tudó, jobbágysorba zuhanó székelyek helyzetét. A „fejekötött”, az úri szolgálatra kényszerülő, az alsóbb rétegekbe hulló családok, emberek százai, ezrei váltak a bírói hatalommal visszaélők és a nyertesek kegyetlen önzésének, haszonlesésének áldozataivá. Nemcsak az akasztófától megváltottak, az éhhaláltól szabadító kölcsönt felvevők lehettek „subiugati”-vá, hanem a gyümölcskertbe betévedő, az őzet fogó, az ünnepi szokásrendet megszegő, vagy az is, akit (jobbágyszerző hatalmasságként) valaki azon foghatott, „hogy jegyesével az ő földén jáccott”. Az sem véletlen, hogy Bethlen Gábor 1619-ben már azzal is igyekszik a dicséretes régi jó rendtartás útjára visszavezérelni az országot, hogy rendezi az igazságszolgáltatási tevékenységet. Országgyűlési végzések, központi rendeletek továbbra is foglalkoztak az emberközi kapcsolatok szabályrendjével, a bűnösség kritériumaival, a büntető szankciók kiadásának módzataival. A felvilágosodás korához közelítve azonban mind több enyhülés észlelhető büntetőjogunkban, s az egyszerű embert „védelmező” központi hatalom, ha nevelői szigorát nem is feledi, ha mai mértékkel még mindig középkorias is, valójában sokat változik.

A székelységnek magának, Európa e korbeli viszonyait ismerve, nem osztható ki az erkölcsi vétségek miatt önostorozó, súlyos elmarasztalás. Szabályozni, rendezni- és büntetni való azonban itt is bőven volt. A szegénység, sőt az éhhalál, valamint a pestis egymást váltó, egybeáramló hullámainál fenyegetett, a háború borzalmaitól rettegő, a mindennapokbeli erős elnyomattatástól szenvedő székely ember erkölcsiségét eb-

ben az őt formáló történeti környezetben kell megítélni. A véleményalkotónak pedig jó mérlegelnie azt, hogy vajon az éhezők, a biztonságra vágyakozók nem készebbek-e javakat ragadozni, a sanyargatottak, a korai elmúlás rémétől borzadóak életvágya nem felfokozottabb-e. Talán megérthető, hogy az örömeket keresők, mohón gyűjtők zabolátlanságba, féktelenségbe csaptak át, hogy a felszabadultság ritkább óráiban fékezetlenebbül vágattak velük ösztöneik, robbantak ki indulataik. A pestisjárvány több ízben is végigpusztított a XVIII. század első évtizedeiben a Székelyföldön, s közben és előtte a kuruc szabadságharc hadi népeinek küzdelmei, dúlásai pusztítottak vagyont és életet. Ezt követően kell a főkormányzéseknek 1720. január 22-én megrovólag írnia Csík-, Gyergyó- és Kászsószék népének, hogy közöttük „mindenféle latorság eláradott, lopások, erőszakos foglalások, húzás-vonás, szitok, káromkodás, átok, dorbézolás véteknek is alig tartatik, nemes, paraszt egyaránt követi...”

A legáltalánosabb és leglényegesebb büntető fórum a széki, majd később a széki és a külön határőr-katonai törvénykező testület volt. Az erdélyi büntetőjog különben elég kusza szövevényében ígéretes formaként állandósult azonban a *cirkálás rendszere*. A törvényhatóság képviselőjében alakult bizottság, élen a vármegye, a szék egyik választott vezető tisztviselőjével, évente vagy három évben egyszer bejárta a vármegye, a szék minden faluját, és alaposan kikérdezte a lakosságot a tolvajok, latrok, féktelenek, garázdálkodók felől, s helyben büntetést is szabott ki a társadalomellenes cselekedeteket elkövetőkre, a törvényszegőkre. Marosószékben 1612-ben hét vicekirálybíró, négy ülnök és a jegyző a tagja a komissziónak. Udvarhelyszékben 1614-ben a cirkálásnak rendiben paráznság vétkében találtatottakat a felső egyházi bíróságnak adják át, de

döntésüket ellenőrzik. 1635—1636-ban ugyanott a jobbág্য vétkest földesurának kezére, úriszékére bocsátják. Máskor és másutt pedig a community vagy az eklésia széke az, amely a büntetés-végrehajtó szerepkört jussolja a cirkáló bizottságtól. A Habsburg-hatalom idején továbbra is fennmarad ez a rend. 1702-ben például „ispánjárás” alkalmával az „inquisitorok” Csíkszentimrére érkeznek, és teszik dolgukat, „a régi bevött jó szokás szerint examinálván, kik micsodás vétket perpetráltak volna”. Udvari rendeletek több ízben is szabályozzák a vizsgálóbiztosok tevékenységét, ezek jegyzőkönyvei pedig, miként a Keresztúr-fiúszéki 1823. évbéli is igazolja, nagy becsértékű forrásai az erkölcs, a büntetőjog, az igazságszolgáltatás történetének.

A falutörvények maguk mindenekelőtt a szankció kiállításba helyezett fenyegetésével igyekeztek útjába állni a társadalomellenes cselekedeteknek. Somló Bódog a szokásról értekezve írta, hogy „a jogi szabály csakis cselekvést igényel attól, akihez szól, az erkölcsi szabály ellenben csak a meggyőződésből való cselekvéssel éri be”. Nos, ha metszik is, fedik is egymást e két körből való normák, jellemző módon nevelő hatást gyakorló indoklást ugyancsak tartalmaznak a falutörvények szabályozó pontjai. A *gyilkosságról* szóló artikulust ily módon fogalmazzák meg 1772-ben a márkosfalviak: „Nagy lelkünk fájdalmával tapasztaljuk, hogy mindenféle gonoszság annyira eláradott falunkban, nevezetesen a gyilkosság, mely az egész helységünkre is az istennek büntető ostorát nemcsak személyünkre, hanem helységünkre is hozhatja s hozza. A világ előtt is egynéhány gonosztevőkért közönségesen szenvedünk; hogy azért Márkosfalváról folyó rossz hírt-nevet levetkezzük s ezen mocskos hírt-nevet jó hírrel-névvel felváltsuk, s az istennek reánk bocsátandó ostorát elkerüljük, s amennyiben lehet, falunkból ezen

cégéres vétek kitöröltessék, végeztük...” A hirtelen haragúaknak, a régóta ellenségeskedőknek jó, ha a vita elfajulása, verekedés esetén nincs halálos seb ejtésére alkalmas eszköz a kezük ügyében. Az ezekkel való járás-kelest tiltják — s így igyekeznek a meggyőzés mellett a megelőzést is jogszabályba foglalni. A gyilkosság büntetése természetesen túlhaladja a faluközösség beavatkozási jogkörét. (A gyergyószentmiklósi György Mihályt „tolvajos gyilkosságért” 1834-ben halálra ítélték. A csíkszeredai akasztást a határőrpáncsnokság közhírré tette, hogy „példavételül” szolgáljon minden embernek.)

A verekedésről, a legényeknek virtuosos egymásnak feszüléséről nincs szó törvényeinkben. Egy különben rendkívül érdekes hagyományt, mégpedig bizonyára igen-igen ősit elevenítő erőpróbáról azonban más vonatkozásban szó esik. Csíkkozmás, Lázárfalva, Szeret-szeg, Tusnád, Verebes lakói közül azt, „*aki mást bajra hívott és megöletett*”, „szent helyre” eltemetni nem szabad. A sajátos székely bajvívásról, párbajról lehet itt szó, amely kovásznai szokásként vált ismeretessé. „Régebben az emberek sokkal kényesebbek voltak a becsületbeli konfliktusokra, mint napjainkban — írja Tárkány Szűcs Ernő székelyföldi adatokra is támaszkodva. — Nehezen lehetett megakadályozni, hogy a személyi összetűzés... ne vezessen kihívásra és a kihívás elfogadására, lényegében *párbajra*. Nevezték ezt sok helyen »szólózás«-ra való felhívásnak, ami birokra, ökölharcra, bicskázásra, fejszészésre stb. szólhatott. A kihívás elől kitérni gyávaságnak számított, az önbíráskodásnak ezeket a formáit szokásjogilag elfogadott megoldásnak ítélték meg.”

A *rablás, betörés, házfelverés, lótolvajlás* rendszert az arra magát egy életre rászánó, a faluközösség kereteiből kilépő lator, gonosztevő, házfelverő, lappan-

gó, keringő, erdei, hegyi tolvaj műve volt. (Az Approbaták ezért is bízzák a kisebb, 100 pénzt érő érték eltulajdonításának büntetését a communitásra.) A falubeli szokványosabb lopások és kártevések felsorakoztatására a szemerjaiak vállalkoznak 1771-es falutörvényükben. Itt tíz pragrafus gyűjti egybe a bűnöket, és szabályozza a büntetéseket. Első helyen a mezei kártételek állanak. Gabonát, törökbúzát, füvet, szénát, kerítéságot a szántóról, rétről, veteményt, kapásnövényt (pityókát, mezei borsót, mákot, répát) és gyümölcsöt a kertekből és a határról, másodsorban pedig akármilyen eszközt vagy fát az udvarról — tilalmaznak a lopóktól és kártevőktől. Az erdei kártételeket külön tárgyalják. Aki a más „kertit meghágja”, kiváltképpen éjszaka átlépi, akármit akárhonnan a gazda híre nélkül elvisz, de az is, aki orgazdává válik, keményen megbüntetik. A visszaeső rendszerint kétszeres bírságot fizet. A kárt természetesen meg kell térítenie. A számottevőbb vétkeket átadják a tiszteknek, Lécfalván (1807) a sok „aprólékos lopások” tetteseit „eklézsiakövettetés végett” először kiszolgáltatják a megye székének („a Domesticum Consistoriumnak”), s csak az, aki „orozni” meg nem szűnnék, kerül az illetékes tiszt urának a kezére. (Általában azonban elegendő a küszöbön keresztbe tett seprű, ami az üres házat jelzi, és távol tart egymagában is bárkit a bemeneteltől.)

A „lopócskolással” vádoltak — mint ahogyan a nagyajtaiak említik rendtartásukban — a faluszékén ítéltettek meg. Elegendő volt azonban a népi közvélemény nap mint nap megnyilvánuló büntetése, a lenézés, a semmibevevés, a tiszteletet érdemlők seregéből való kivetettség. Ezért szerepelnek tekintélyes számban olyan pöresetek a falujegyzőkönyvekben, amelyekben a tolvajsággal vádolt falutag becsületét keresi. A bűnöségbizonyításnál gyakoribb a vádlott megkövetése, a rágalmazás vétkének falu színe előtti elismerése.

Sem a falutörvény, sem az egyházmegyei rendtartás nem szól a gyógyító *bűbájoskodókról* vagy a *boszorkányokról*. Más forrásokból derül ki, hogy a csíkszentimrei Szakács Katáról 1702-ben azt mondják, hogy boszorkányol és paráználkodik, s hasonló esetről még történik itt-ott említés. Sepsibodokon máshonnan oda-költözött jobbágyasszonyt tesznek felelőssé szerelmi bájolásért, férfiaknak „akaratuk ellenére” közeli, távoli helyre való röpültetéséért. Ő sem a falu szintjén felel azonban a csak ráfogott cselekedetekért. Az altorjai, karatnai, peselneki és kovásznai tanúvallatás nyomán 1752-ben perbe fogott Benkő Anna a háromszéki világi papok egyházi törvényszékének ítéletét várja. S még csak alakulóban van a határőrség, amikor Bécs haditörvényei — és nem a falubeli szabályozás — mondják ki, hogy „A varázslásnak és ördögségnek büntetése tűz”.

Bethlen Gábor 1619-ben a fehérvári országgyűlésen elfogadta ugyan a reformátusságnak a küllővári zsinaton tett javaslatait a cégéres vétkek megbüntetéséről, mégis mind a kezdeményezés, mind a törvénykezés végrehajtása inkább az egyház jogkörében maradt. A *parázñaság* a cégéres vétkek közé soroltatott, és elkövetőire, éppen úgy, miként a házasságtörőkre vagy a gyilkosokra, halálbüntetést követeltek. A nőtlen paráznákra megvesszőzés járt. A világi hatóságoknak csak a nagyobb bűnösöket adták ki; a kemény önfegyelmet követelő és a súlyos szankciókat kirovó ortodoxia és puritanizmus igen-igen nagy szigorral ítélte meg a szexuális kapcsolatok normarendjét megbontókat. Jellemző, hogy 1640-ben ugyancsak a fehérvári országgyűléstől kérik: „A vétkezett személyek felől való 1619. esztendőbeli articulus observáltassák, és ha nőtlenek egymást elveszik, meg ne pellengéřeztessenek...” A fejedelmi válasz: „Az ecclesia mint kegyes anya megígíli, kinek kedvezhet, kinek nem.” Az Approbata Constitutióba

végül is ilyen végső törvénycikket vesznek fel: „A nős parázna személyek halállal büntessenek, a nőtlenek pediglen ne bírsággal, hanem vesszővel . . . és annak utána ecclesiát követni tartozzanak . . . de ha egymást elveszik, meg ne vesszőztessenek, hanem ecclesiát tartozzanak követni.”

Csik-, Gyergyó- és Kászsorszék statútuma 1650. október 24-én az „uras asszonyállatokra” és férjekre nézve azért csak tesz könnyítést („a tiszttól megváltozhatik fizetéssel, az falutól is változzék . . .”). Az „ifiak”-ra első ízben 3, a második vétéséért 6 forintot ró ki, harmadik ízben vár rájuk a pellengérre állítás. Fontos az, hogy nemcsak a jobbágy vagy szabad, hanem a nemesember gyermekére is vonatkoztak az előírások, sőt az utóbbiak „duplásan” büntetődtek. Még lényegesebb nekünk, a törvénykező falut minden paragrafusban keresőknek az, hogy a széki végzés kimondja: „A megye bíráinak pedig akárki házára is szabad legyen menni és a paráznákat kivenni, sőt ha kíváncsiak, tartozik a falusbíró polgárokkal edgyütt segítségre elmenni.” Ezt hajdan a csíkkozmási Domus Historiába jegyezték be. Ugyanannak az egyházmegyének rendtartásában olvashatjuk, hogy 1692-ben „megye követése és egy font viasz” a büntetése az első vétket elkövető „tisztátalan személyeknek”, a második vétékért három font viasz vagy egy forint, a harmadikért pedig kézi kaloda jár, s ha idegen, keringő, az egyházmegyéből is kizárják. Mindenképpen a megyebírák és szentegyházfiak kötelezettek és jogosultak tehát a megbüntetésükre. (Érdekes módon 1687-ben Ferenczi Miklós udvarbíró miklósfalvi jobbágyok „fajtalanságáért” büntetésként egy tehenet vesz el, azért, hogy „a külső tisztek is meg ne foghassák őket, mivel engemet illetett őket megbüntetnem . . .” Úriszékre azonban ritkán kerül paráználkodók dolga.)

Miután a házassági bíráskodás hosszú időn keresztül

az egyház kezében volt, az őrködött a család szilárd egybekapcsoltságán, s küzdött eleve a bomlasztó tényezők eluralkodása ellen. Fő eszköze a szabadosság elleni küzdelemben az eklézsiakövetés volt. A XVII. század derekán az ítéletet szenvedőnek még két hétig is ott kellett állania a templomajtóban a reggeli és esti prédikáció idején, majd vasárnap nyilvánosan bocsánatot kellett kérnie a gyülekezettől. (Mind Schuler-Libloy 1681-beli adatai, mind vingárdi, Alsó-Fehér megyei információk tanúsítják, hogy a szász falvakban szégyenkövet akasztottak a lány nyakába, és úgy kellett a templom előtt állania. Ezt követte a lányanyáknak a szégyenpadra ültetése.) Az eklézsiakövetés sokat szelődött a felvilágosodás évtizedeiben. Sok helyütt az egyházi vizitáció alkalmával intették, feddték meg a vétkeket. Mégis például 1823-ban Keresztúr-fiúszékben még mindig az egyházmegyét kellett megkövetniük a „fattyat vetett” lányoknak. Akik számára mentséget nem találtak, vagy akik visszaesőknek bizonyultak, azok „árestom”-ba kerültek, és meg is korbácsolták őket. A népi büntetőjogi szankciókra Benedek Elek még emlékezett: „Gyermekifjú koromból — írta — két leány emléke maradt meg, akiknek nem volt szabad hajadonfővel mutatkozniok: fekete kendő borult a fejükre, s a kendőnek széle lecsúszott az arcukra, le a szemük fölé. Legénynek, leánynak, kik magukról megfedelkedének, meg kellett követniök az eklézsiát...”

A büntetésbe a széki tisztség szintén bekapcsolódott, majd a határőrség felállítása után néha maga is küzdelemre kényszerült a bécsi hatalom képviselőivel. A tiszt élet államot erősítő, népet fegyelmező etikai parancsa és a minél több katonát igénylő népesedéspolitikai dogma szintén szembekerült egymással. Megtiltják például a határőr szülőknek, hogy szemrehányást tegyenek megesett lányuknak, követelik, hogy ne szid-

ják, verjék őket, de 1790. március 30-án vargyasi Pap Józsefet „őfelsége dekretumainak balra való magyarázásaért”, azért, mert Henter Sámuel lányát megszeplősítette, vesszőfutással büntették, és tartásdíjfizetésre kötelezték, hadd tudja meg, hogy „az efféle gyalázatos fajtalanságot is nemcsak nem üdvösséges, hanem nem is szabad folytatni”.

Még szigorúbban ítélik el a gyermekeltevőket. A nép a helyi szokásrend szerint, a határőrség pedig az országos törvényeket követve, mert „ez a hazának legnagyobb romlására van”. A falunak természetesen hatásköre fölé nő az ilyen bűnös cselekedet, de jelentéssel a bíró tartozik.

Romlására volt az erkölcsöknek a határőrvidéken a férfiak hosszas távolléte. Szemerjén például két és fél évszázad alatt házasságtörés, válóper nem sok akadt, törvénytelen gyermek viszont a török, majd a napóleoni háborúk idején „elég szép számú volt”. (A katonatiszti „erkölcstanra” különben az 1790. október 16-án Csíkszeredában kiadott utasítás is fényt vet. Ebben figyelmeztetik a falut és az inspektorokat, hogy az ezred kivonulása után „a tiszt uraktól hátra maradt szolgálók, gazdasszonyok, azoknak nem igaz házasságból esett bitangjokot a tiszti quartélyházból” kitiltsák, kiküldjék, s egyet se engedjenek meg ott lakni.)

A népi élet társas, szórakoztató, vidám munkás egybegyülekezéseit, a *guzsalyosságot*, a *fonót* és a munka végeztével nemegyszer táncos összejövetellé váló *kalákákat* — miként az előzőkben is említettük — mind a szék, mind a főkormányzók tilalmazta. Marosszék statútuma (1610—1718) a vasárnapokon és a sátoros ünnepek első napján lakodalmazók, tombolók, táncolók számára szabott ki vicetiszti büntetést. Csík-, Gyergyó- és Kászonszék az éjjeli korcsmázást, guzsalyosba járást, gyülekezést tiltotta. Háromszéken 1709-ben nem

engedélyezték a muzsikálást. Udvarhelyszéken 1727-ben a lányok és legények fonó-, guzsalyosbeli szórakozását minősítették a hivalkodó dolgok, a gonoszság, a ledérség, a verekedés és a fajtalan, buja élet alkalmainak. A főkormánysház, a legfőbb fórumnak kijáró tekintélyére alapozva, szintén a guzsalyosság ellen foglalt állást.

Nincs olyan, a népnek kőtablás parancsolatot fogalmazó felső fórum, és nem találni olyan falusi joghatóságot sem, amely ne küzdene kemény szankciókkal az *ünneprontók* ellen. A vasárnapok pihentető csendjét őriző határozat ott szerepel már a középkori első királyi törvényekben. A fejedelemség korában pedig a leghatározottabban az 1619. évbéli májusi országgyűlés mondja ki az ünnepek megtartásának kötelező voltát: dologra se jobbágyot, se szolgát nem küldhetnek, útra senki sem indulhat, menyegzőt, lakodalmat nem tarthatnak, a prédikáció végéig vásárt nem lehet szabadítani, és égett bort sem árulhat senki az esti ima bevégeztéig. Az erdélyi törvénygyűjtemények, széki statútumok, a papi gyűlekezetek határozatai hasonlóképpen intézkednek, közvetlenül is utalva arra például, hogy a vasárnap-i tétlenkedők vadászni, halászni ne járjanak, és a fűrészek, döröckölők, ványolók, kásátörők s általában a malmok munkája se zavarja meg az ünnepi érzésekkel töltekezőket.

A mívesnapoktól főként a templomozás rendje különböztette meg az erkölcsi nemesedésre, önvizsgálatra készített emberek vásár- és ünnepnapjait. A határőrvidék számára 1787. június 28-án az ezredparancsnokság (bizonyára egyetértésben ez alkalommal a katolikus egyházzal) így szabta meg a rendet: húsvétól Szent Mihály-napig fél kilenc órakor (télen félórával később) vette kezdetét a reggeli imádság, ezt kilenckor prédikáció, tízkor mise követte. Ezután a „templom-parádén”

publikálták a közérdekű tudnivalókat, felsőbb rendelkezéseket. Egy ideig még katonai gyakorlatok műsorba iktatásával is kísérleteztek, hiszen a tisztek ezt nem érezték ünneprontásnak. Délután három órakor (télen már kettőkor) az ifjak „tanyítására”, a „catechizációra” került sor. Az a fiú vagy leány, aki az egyházi oktatásra el nem ment, „keményen megvesszőztetett”. Négykor kellett mindenkinek ismét a templomba sietnie vecsernyére, litániára, „az estvéli imádságra, a ciboriummal való áldásadatásra”. Hétköznapiokon a korábbi reggeli s későbbi délutáni órákban természetesen szintén harangszó hívta templomba a híveket. Mindez még bonyolódott, változott a különböző felekezetek szertartásrendjének összeegyeztetése következtében.

A templomot szorgalmasan nem látogatókat mint a világot másként értelmező, a közfelfogással szembehelezkedő, renitens, vétkes személyeket megbüntették. A csík-, gyergyó- és kászonszéki statútumok 1650-ben a templomba nem menőt egy, a szentmiséről hiányzót három forint bírságra ítélték. 1664-ben országos végzés büntette kalodával a „templomot nem gyakorló” parasztot. A XVIII. század derekán Szemerján az ilyeneket intették, s azzal fenyegették, hogy holtuk után „szamárt temetésük” lesz. A felvilágosodás enyhülést hozó szelleme a kalodázást, az egyházi szolgáltatások megvonását vagy éppen a kiközösítést háttérbe szorította, szelídebb formákat sugallva. Mégis 1823-ban Keresztúr-fiúszékben a cirkáló bizottság még mindig ellenőrizte és büntette a templomkerülőket.

A vasárnapi kikapcsolódásra elsősorban a megyebírónak és egyházfiaknak kellett felügyelniük. De a faluközösség és bírása sem mentesült ettől a gondtól. A berekeresztúriak határozata így szólt: „kézi munkát senki ne tégyen, ne dolgozzék semmit, se a világi dologban ne fáradjon (hanem ha ilyen nagy kételensége lenne),

hanem isteni dologban, illendőkben. Kire az egyházfiak és a bíró vigyázzon.” (Ünnepszabadításra, feltehetőleg rendkívüli okok miatt, csak a prédikátornak volt joga.) A szemerjaiak 1711-ben ugyan falutörvényükben kötelezik a falutagokat az ünnepnapok megszentelésére, az ellenőrzés és büntetés feladata azonban az egyházfiakra hárul, és a bíró meg is büntetheti őket, ha hanyagok vagy elnézőek. Ugyanabban az esztendőben az árkosiak hasonlóképpen rendelkeznek. A zalániak el is különítik ezt a feladatkört a falutól, s a református egyház jegyzőkönyvében határoznak például 1814-ben is azok felől, akik vasárnap kalákát rendeznek, kalákába mennek, szénatakarni járnak, szénahordani indulnak. Még itt is hoz azonban a falu olyan határozatot, miszerint akit vasárnap erdőlni látnak, nem kevesebb, mint három forintra büntetik, s ha az illető még erdőpásztor is, kétszeresét fizeti a bírságnak.

A falusi törvényalkotóknak nemcsak az emberhez méltatlan életvitel, hanem a méltatlan ünneplés is paragrafusalkotási gondokat termő pászmája. E területen pedig éppen az szorítja rá őket a kiegyezés keresésére, hogy az ünnep nem csupán „tempós vonulás, állandóság, / Biztosság, nyár, szépség és nyugalom”, hanem ugyanakkor alkalom a mulatságra, a vidám életöröm kibontakoztatására. A kozmásiak így kísérlik meg a dilemma feloldását: „Eleitől fogva, régi időben is mindenkor tilalma volt az (sátoros) innepeken való táncolásnak, királynéasszony ültetésnek (feltehetőleg pünkösdi királynéválasztásnak), mely pogányoktól maradt szokás ezutám is tilalmas; hanem az ifjak abból az ordinarius parochus paptól vegyenek engedelmet és szabadságot...” Tehát engedélyt kell kérniük, és akkor szabad a tánc, de semmiképpen sem, még akkor sem vecsernye idején. Ugyanígy időbeli korlátot szabnak a „Szent János estin való virrasztásnak”. Nem szabad éj-

félíg, még kevésbé hajnalig, virradatig táncolni ezen az estén sem, hanem csak „késő vacsora ideig, mikor ember le szokott nyugonni ágyába, azt is tisztességesen...” Általánosságban a falu óvakodott az ünneprontástól. Tanúsítja ezt nemcsak az, hogy megszülethetett Arany János ilyen tárgyú balladája, hanem például az a forma is, ahogyan a múlt században a gyergyaiak mulatságba invitálták a lányokat: „Bátyámuram és né-némasszony, egy kérésünk lenne, ha lennének szívesek meghallgatni. A mulatságbeli fiatalság tiszteli magukat s a magok becsületes házokat, s münket ide azért küldött, hogy bocsássák el kedves leányokat a mulatságba... Nem is lenne sokáig maradásunk, s ott *egy vagy két órát mulatunk, s avval haza lesz indulásunk.*”

A XVII. század derekán a marosvásárhelyi polgárok arra ösztökölték közösségük tagjait, hogy miután az egész hetet a maguk szolgálatában, „robotaságban” töltötték, vasárnap ne foglalatoskodjanak hiábavaló dolgokkal. A sok hasonló intelem, sőt a század végén a gubernátor Bánffy György rendelete sem tudta azonban teljesen megszüntetni a templomba sereglőknek világias kedvtelések iránti vonzalmát. Miként a búcsúra egybegyülekezők, úgy ők is jólesően pihentették el lelküket az együttes buzgólkodás áhítatos nyugalmaiban, viszont a sok kalmár vásárlásra, a piacos, sokadalmi hangulat pedig egyeseket italfogyasztásra, többeket együttes mulatozásra is csábított. Láttuk, hogy a *vásár* a falutörvény-alkotókat is paragrafusszerkesztésre kényszerítette, nos, az egyházmegyeiek sem tétlenkedhettek, hiszen e jelenségek főleg az ő hatáskörükbe tartoztak. Berekeresztúr megyéje 1602-ben szigorúan lép föl garázda hívei ellen, igaz, súlyos, vérzivataros, az elvadulásnak is kedvező időben. „A templom, cintereim imádságnak háza és helye. Senki ezért — írják — prédikáció alatt semmit ne áruljon, kiváltképp égetett-

bort, kalmárárut. Hanem húst éneklés előtt és azután mindent szabad légyen árulni. De visszavonás, szitkozódás, verekedés vagy vérontás se a templomban, se a cinteremben, se a cinterem előtt egy hajításnyi földön (szabad) ne légyen.” A szabályrendelet ellen vétő kalmárok áruit elkobozzák, a megbotránkoztató magavi-seletűeket súlyos, 12 forintos bírsággal sújtják, s azt, aki „haszontalan dologban töltene el az időt a prédikáció alatt, tehát a megye kézi kalodát csinálván, abban rakják, és az egy napot abban töltse el”. A csíkszentgyörgyiek 1643-ban szintén büntetik a piacon hivalkodókat, a részegeskedőket, a templom előtt, a kerítés mellett szórakozókat, ők is, miként a kozmásiak 1693-ban időhatárok közé szorítottan engedélyezik a húskimérést, pontosan limitálva azonban az árakat, és megkövetelve a mészárosoktól, hogy „igaz fontjok legyen”, és jó húst áruljanak.

A széki statútumok szintén intézkednek a templom elé korán gyülekező, italozó, hangoskodó vasárnapolók bírságolása felől; 1739-ben azonban úgy látják jónak Csík-, Gyergyó- és Kászonszék gyülekezetében, hogy jobb a vasárnapi vásárokat más napokra áthelyezni. A szépvizit és gyergyószentmiklósit például péntekre, a csíkszentgyörgyit hétfőre teszik, szombat, illetőleg vasárnap helyett.

A féktelenkedőket lehet és kell is szabályozással szelídíteni, az alkalmat kínáló szokást azonban társadalmi-gazdasági szükséglet hívta életre, és amíg az virágzik, a vasárnap vásárias színessége sem tűnik, nem hervad el. (A múlt század hatvanas éveiben Csernátonba vasárnap kóberes szekérrel érkezik — mások mellett — a sepsibodoki fazekas. Sietve, hogy még harangkondulás előtt vevőkre találjon — ezt követően ugyanis elkergetik —, ilyen árukat kínál eladásra: „tálak, tányérok, háromlábú, fogantyús lábasok vagy lábatlan, egy- vagy

kétfülű kászók, nagy fazekak, kicsi csiporkák, zsírfogó serpenyők, kalácssütő formák, nyílt szájú kancsók és szűrőkésfejú, zörgentyús korsók. De vannak egyes, kettős, sőt hármas só-, bors-, paprikatartók. Aztán játékszerű cserépmadarak, sípok, állatformájú vagy egyszerű gömb alakú pénzgyűjtő némák.” Még nézni is örömet okoz, válogatni belőlük annál inkább.)

A normaalkotó egyházfiak duhajkodásra készítő ösztönöket zaboláztak, világias, gazdasági szükséglet-kielégítő vásárlókedvet korlátoztak, és végül a templomban helyet foglalók *ülésrendjét* is szabályozták. Kellett, hiszen a joggal entitásként szemlélt faluközösség belsőleg igen rétegzett volt, és ennek következményei voltak a megyére nézve is. Még a parasztságon belül is épültek alig látható, de nagyon számon tartott válaszfalak, és éles határvonalak különítették el egymástól a rendeket. A tisztesebb helyzetbe születettek, a megbecsültetésükért sokat fáradozók, de a kevélység, a rátartiság sarkallásától űzöttek ugyancsak hajlamosak voltak a rendbontásra, a botránkozató cselekedetekre, ha a státusukat jelképező előkelőbb ülэшhelyüket másvalaki akarta elfoglalni. A súrlódások kiküszöbölése végett kialakították azt a szokásrendet, hogy az első pad a primoroké vagy számottevőbb földesuraké legyen. A következő sorokban helyezkedtek el, szintén a hierarchia sorrendjét tisztelve, a címeres levéllel rendelkező armalista kisnemesek, majd a lófők, gyalogok és végül a jobbágy rendbéliek. Az ülő- és állóhelyekről azt is tudnunk kell, hogy megvásárolhatók voltak, tehát még öröklésük, adásvételük, elzálogosításuk is lehetséges volt, s így rendtartást követelt. Háromszéken már 1544-ben tulajdonjogát bizonyítja az angyalosi Forró család. Csíkszentmiklóson 1618-ban az egyházmegye bírái határoznak a templombeli állóhelyek dolgában. Szemerján 1667-től 1861-ig nyomon követhető az ülés-

rend, a templomi hely körül ismét és ismét felizzó vita. Volt ilyen okon baj Eresztevény, Bodok, Zágon, Füle templomaiban is.

Azért, hogy az ellenségeskedés, egymás helyének elfoglalása, taszigálódás elkerülhető legyen, a megyei rendtartások részletesen szabályozzák „a székek” árát, vételét, öröklési módját, mégis nehéz helyi joghatóságként ennek a nagyon is világias érzésekből táplálkozó egyházi konfliktusnak a rendezése. A református főkonzisztórium 1768-ban kimondja, hogy „Ne légyenek a templomban senkinek külön helyei...” Ez esetben azonban a felsőbbség példamutatása sem használ. Maga a császár, II. József 1785-ben a guberniumot sürgeti: teremtsenek rendet. Ennek ellenére 1797-ben a kolozsvári zsinaton kell foglalkozniuk azzal a perrel, amely amiatt keletkezett, hogy egy rétyi nemesasszony torkon ragadta a templomban egy másik rendjébéli asszonytársát az üléshely miatt.

A puritanizmus parancsa — úr és szolga lelki dolgokban egyenlő és azonos rendtartással éljen — nem érvényesülhetett maradéktalanul a rendi tagozottságra, alá- és fölérendeltségi viszonyra építő társadalomban. Nehéz volt tehát a rendi szerkezetben az alázat fegyelmének igájába betörni az embereket, és nem volt könnyű a *káromkodás, szitkozódás* elleni küzdelem sem. Az udvarhelyszéki szentmihályiak 1663-beli falutörvénye ilyen paragrafust is tartalmazott: „Ha valaki lélekeződik, toties quoties két pénzen maradjon, ha pedig ördög lelkűvel, adtával és egyéb afféle Isten ellen való szitkokkal szitkozódnék, toties quoties egy forint az bírsága...” Mind a csíkszentgyörgyi, mind a kozmási egyházmegyei rendtartás megszabta, hogy aki „lélekkel” s egyéb módon, formában szitkozódik, ha parasztember, délig kell kalodába ülnie (de 25 pénzzel megválthatja magát), ha nemes, egy forintot kell fizetnie. A

kozmásiak 1666-ban már megtudakolták a vétkeket, és meg is büntették őket. A csíksomlyói határozat szerint (1710) az ördögattával, -teremtettével káromkodót az egyházmegye színe előtt kellett büntetni, 25-öt csapva rá, majd duplázva, ha megisméltódott a szitkozódás. A szabadrendűek megválthatták pénzzel a szégyenítést, a nemesek viszont igen magas (12—24 forint) büntetésre ítéltettek, kétszeresére annak, amit a darabonttal vagy lófővel fizettettek. A zalániaiak 1779. szeptember 20-án azt jegyezték be protocollumukba, hogy egyikük „Isten és hazánk törvénye ellen káromkodott éktelenül, attával, teremttével”, s ezért egy forintot kellett a faluközösségnek fizetnie.

A káromkodás bűnébe esőket, azokat, akik illetlenül, másokat megbotrántkoztatva szabadjára eresztették indulataikat, s a tisztos, erkölcsös életvitel normáit ilyen módon megszegték, állandó szigorú szankciókkal fenyegette már a XVI. század közepétől Erdélyben is nyomon követhetőleg az ország törvénye. Részletekbe bocsátkozni nem tudunk, de azt jeleznünk kell, hogy a büntető community és egyházközösség szigora idő múltával mintha enyhült volna. Szotyorban 1670 körül egy nemesurat, aki megrögzött káromkodó volt, még megkövezésre ítélnék. Az 1697. évi kolozsvári országgyűlés a másodízben is önuralmát veszített szitkozódóra kimondja, hogy nyelvéből egy darab kivágassék, harmadszor pedig: „kővel veressék agyon”. 1767-ben Domokos Mártont Marosvásárhelyen az Approbata Constitutióra (III. R. Tit. 47. Art. 22.) hivatkozva arra ítélik, hogy „kővel agyonverettessék”. Végül megkegyelmeznek neki, és „csak” két pénteken 25—25 kemény csapásokkal verettetik meg, és újbóli véték elkövetésekorra halasztják a megkövezést. Keresztúr-fiúszékben 1823-ban szintén osztogatják még a 12—24 botot, vagy az udvarhelyszéki börtönbe is elküldik a káromkodót, de már széki szinten is meg-megbocsá-

tanak. Háromszéken pedig 1842-ben arról panaszkodnak, hogy immáron „senkit sem adnak fel”, és 1843-ban azt írják, hogy nem is csodálható a vétők nagy száma, hiszen a katonatisztek járnak elől jó példával.

Jóllehet a „becstelenítés”, a *rágalmazás* inkább a belső „jó” békesség és csendes élet feltételeit megteremtő szabályalkotás körében tárgyalható, végezetül itt, e fejezet végén is megemlítenők, hiszen tisztesség dolga az, hogy mást igaztalanul meg nem vádolunk. A falutörvényekben ilyen szabályokat olvashatunk: „Látván következni naponként a nagy egyenetlenséget és a csendességet megzavarodni, ha szabad léssen egymást a közösségnek becsteleníteni. Azért a régi szép szokást követvén — írják 1719-ben a szentiványiak és laborfalviak —, tetszett közönségesen minden egymás ellen való becstelenítéseket s gyalázatokat sub poena flor. 1 interdícálni(!).” A falujegyzőkönyvekben rendkívül gyakoriak azok a pörleírások, amelyekben tolvajsággal, erkölcstelen étellel, hamissággal vádolják egymást a falutagok, az asszonyok, a szomszédok, a régi haragosok. A sértő gyanúsítások, a becsületefrontások ellen elsősorban a faluszékén küzdenek az esküdtek, de az egyházi széken is békítgetnek haragosokat, egymással viszálykodókat. Nem is eredménytelenül. Legalábbis igen sok „causa”, alperes és felperes összezsapása végződik megbékéléssel, egymás és a falu megkövetésével, a jó életérzés feltételeinek helyreállításával. A kismanesi falutagok, mint a zaláni Sérák, Aporok, Szabók, még a communitás előtt rendezik viszályaikat. A főnemesek ügyében azonban már az országgyűlés is törvényt ül. (Példa rá homoródszentmártoni Bíró Bálint esete, aki Bethlen Gergelyt „diffamálta és mocskolta”, de az egész fejedelmi tanácsai rendet is megsértette. Nyelveskedéséért pellengér alatt megverettetett, fején szalmasüveggel kellett vádjait visszavonnia.)

A falu ítélőszéke békéltető missziójának ismertetése során még el kell mondanunk, hogy azok, akik elismerik: „emberi gya(r)lóságtól viseltetvén” szólottak gonoszul, vallják, hogy „ennek utána egyik a másikával mint testvératyafiak, úgy kívánják élni”, vagy aki a becsületsértő pletykaságot beismerőnek megígéri, „soha meg nem emlékezik, fel sem veti (haragosa) becsstelenítő szavait” — mind-mind egy tisztultabb, igazabb erkölcsiség fokára emelkedetten szólnak közösségük színe előtt.

A székely communitás feladatai sorába tehát beletartozott a kor értékrendje szerint kialakított erkölcsi, tisztességbeli normák védelme, az emberek megnevelése, ha kellett, büntetése; a társas kapcsolatok zavartalansága fölötti őrködés is. Ezt a feladatkörét az egyházmegyével osztotta meg, egyes szférákat teljesen át is engedve a megyebírónak, egyházfiaknak és a papnak. Irányt szabóként ott állt fölöttük az állam, az egyházi főhatóság is, védelmezve a tulajdont, a rendet, a kereteket fenntartó etikai elveket. A falu pedig át- meg átszötte ezeket a parancsolatokat a maga szokásjogi normáival, azokkal, amelyek valóban a többségnek a békés, szép életvitelét szolgálták, és a becsületnek, tisztességnek teremtettek szilárdabb alapzatot.

8. ŐSÖK ÉS ERKÖLCSÖK KERESZTÚR-FIÚSZÉKBEN

A hajdanvolt emberek, az ősök etikai síkon való vizsgálata ma még nem járhat kitaposott úton. A lét meghatározta tudatok, közelebbről és leszűkítettebben: a feudális életrendbéli székely földműves nép erkölcsi világának feltárása egyike a mai marxista történész-nemzedékre hagyományozott adósságoknak.

Ahhoz, hogy a társadalmat és a benne élőket igazab-

bul láthassuk: meg kell ismernünk azt az *értékrendet*, amelyet a szükségleteit kielégíteni, az önmagát megvalósítani vágyó ember mérceként állított fel. Miként épült ki ez az értékrend, mi tartotta fenn, s milyen okok folytán módosult: hogyan fogalmazódott meg az életigazító normák rendszere; milyen mértékben feszültek szembe az emberek a mindenkori erkölcsi elvekkel, a kor szentesítette kőráblás parancsolatokkal — mindezt még ezután kell feltárnunk.

Könnyebben megragadható a társadalmi elvárás és az emberi magatartás közötti ütközés, amely a bűn, a véttség formáját ölti; mint ilyen, társadalmi visszahatást vált ki, és ennek írott emléke is maradhat, amelyen nyomon követni indulhat a múltbeli értékrendet, normákat, életérzést, mentalitást és sok más — ma is oly nehezen feltárható — jelenséget megismerni vágyó kutató.

Keresni kell tehát azokat a történeti forrásokat, amelyek rögzítik a méltatlan, a nemtelen, a rossz, a közösségre káros, a büntetendő cselekedeteket. Ezek az írássok emlékek nemegyszer azt is tükrözik, ki az ítéletmondó, milyen érdekek védelmében büntet, az erkölcsi normák ellen vétők között milyen rangsort állapít meg, mit lát súlyos, mit bocsánatos bűnnek. A kérdéseinkre választ, ha töredékesen is, az egyházi és az államhatalmi szervek ítélkező fórumainak jegyzőkönyvei adnak.

Messzire vezetne annak taglalása, miért hiányos, egyoldalú például a széki törvénykezési jegyzőkönyvek alapján megrajzolható erkölcsi világ képe. Egyetlen gondolatot vetnénk csak fel: a közösségi alakulatokból egybeötvözött feudális világban ezek a közösségek — a családtól a faluig — a maguk belső önrendelkezése jussán oldanak meg sok-sok problémát. A múltbeli érzések, ítélkezések rekonstrukciója azért is nehéz tehát,

mert a közvélemény megtorló ereje az egymásra szorulóknak, az egymást bajban segítőknak, a szorosabban együttélők közösségeiben igen nagy — és a megítélés, a közösség megvetése vagy éppen kirekesztő büntetése *nem rögzítődik írásban*.

A kísérletezést, mindezt tudva, mégis el kell kezdenünk. Erre alkalmasnak kínálkozik a Matskási család levéltárában megőrződött egyik jegyzőkönyv. A széki tisztségviselők — a királyi főkormánysház rendelete alapján — felkeresik a „Keresztúr fi szék kerületében” lévő falvakat, és 14 kérdőpont alapján kivallatják, ki bűnös, ki vétkes. A „circolo Comissio” előtt a falusbíró, a nótárius, az esküdtek s más tekintélyes emberek — szabad székelyek, jobbágyok, itt-ott nemesek is — emelnek vádat. Akik megmérettek, és könnyűnek találtattak, megjelennek a bizottság előtt, amely megvizsgál, határoz és büntet — mindent, amit az elmúlt években felróhattak bárkinek is. *1823. április 10-én kezdik meg a munkát, és június közepén fejezik be.* Van olyan falu — Betfalva, Szentmihály, Kiskede, Nagykede, Csekefalva —, ahol a jegyzőkönyv szerint semminő erkölcsi vétség nincs, és nem is volt. Valójában a falu szembeszegül — s csak magának tartja fenn az ítélkezés jogát. Egyes községekben hamar végeznek, egy nap több szomszédos helységben is, másutt hosszasan vizsgálódnak. Mindenesetre a hivatalos munka rendjén elkészítik 38 település — köztük Keresztúr város — erkölcsrendészeti statisztikáját, amely azért is igen értékes, mert időben, térben teljes és egységes anyagot ölel fel.

*

A kérdőpontok első csoportjában a részegeskedés, a verekedés, a káromkodás és a pipázás, a garázda elemek ilyenyszerű vétségei szerepelnek. Összesen 163 esetet mérlegelnek.

GARÁZDÁK

Település	Verekedő				
	Részezes	Alkalmi	Gyakori	Káromkodó	Pipázó
Nagygalambfalva	1	4	—	1	—
Kisgalambfalva	1	—	1	1	—
Rugonfalva	—	—	1	1	—
Siménfalva	—	1	—	—	—
Fiátfalva	—	—	—	1	—
Alsóboldogasszonyfalva	2	—	1	1	8
Gagy	3	—	—	6	—
Medesér	1	1	1	1	15
Újszékely	3	—	—	2	2
Keresztúr városa	2	—	13	1	1
Timafalva	1	—	—	2	1
Keresztúrfalva	4	—	2	2	7
Szenterzsébet	5	—	—	1	1
Kobátfalva	1	—	—	1	—
Tarcsafalva	2	—	—	—	—
Martonos	2	—	—	1	2
Kissolymos	1	3	1	4	2
Nagysolymos	1	—	—	1	3
Magyarzsákod	—	—	1	1	3
Székelyszállás	1	—	—	—	—
Vécke	5	—	—	5	—
Bordos	—	—	—	1	—
Rava	2	—	1	2	2
Bözöd	4	—	—	1	—
Bözödújfalú	—	—	—	2	—
Kőrispatak	1	1	1	1	—
	43	10	23	40	47

Húsz faluban 43 ízben *részezeskedésért* vannak felelősségre embereket. A mértéken felül ivókról van szó, hiszen sokan isznak, a földesúri vagy más csapszékek jövedelme mindenütt nagy; a sűrűsödő gond, a nyomorúság megkívántatja a felszabadultabb, kötetlenebb perceket; de a téli kemény munka, a kaláka, a közdolog intézése szintén italozással végződik. Ezek nagy része formát őrző társas együttlétet jelent, és természetesen nem ítéltető el éppen azok részéről, akiknek élettrend-

jében szintén állandóan szereplő szokások ezek. Bűnösnek tehát csupán az minősül, aki „magát elveszejtí”, családjának s a falunak árt.

A garázdaságban s egyben a részegeskedésben első helyen az obsitos katona állott. Keresztúr-fiúszek 1764-ben mentesült a határőrszolgálatról, hiszen Udvarhelyszék kemény-okosan ellenállott. El kellett viselnie — bosszúképpen — a katonatartás és katonafogas nagyra növelt súlyát. A falu vezetői eleve a fékezhetetlenebb szegény rendű legényeket fogták el. A hosszas szolgálatból — vagy éppen a napóleoni háborúból — megtért férfiak, az obsitosok, a szabadságoltak nehezen illeszkedtek bele a faluközösség zárt világába, szigorú erkölcsi rendjébe. Az ősi életformában már csak azért sem kapták meg sokan a helyüket, mert sem rendezett gazdaságot, sem családot nem tudtak már teremteni. Ezért sok a kóborló, sokadalmakat járó, de még a tolvajságra vetemedő is közöttük, és nem ritka a (hozzá illő élettársat nélkülözve) hit nélkül, botránkoztató életet élő sem.

Kőrispatakon Barabás Jánosról vallják, hogy részeges, káromkodó, aki minden emberbe beleköt: „Istent, (Krisz)tust, Szűz Máriát öszveszidja, ezenkívül templomba sohase megyen, istentelen. A maga udvarán Istvánfi Ádámnak kabaláját levágta, azután az útra kihúzt(a) és megfizette; részegen — fél a falu, hogy elégeti.” Édesanyjával is rosszul bánik, a határt prédálja, sőt tolvajsággal is gyanúsítható. Jellemző: úgy küldik vissza a Regimenthez, hogy „többet haza ne bocsáttassék”. Kisgalambfalván Sófalvi János nevezetű obsitos katonáról vallják: „mikor kerengőjiből ide a faluba jön, szokott verekedni, fenyegetőzni, s méltán is félhetünk tőle falustól, hogy feléget. Most is oda van kerengeni.” Egy medeséri társa a bizottság elől szökik el.

A faluközösség életrendjéből kiragadott és abba újra

beleilleszkedni nem tudó férfiak mellett a letelepüléssel, a földművességgel meg nem barátkozó cigányok okoznak elég sok gondot. Többen részegeskednek közülük, házastársak is, vagy mint Keresztúrfalván: mindenjük („Bethlen Jánosné cigányai”).

A rendbontó elemeknek: a más életformát szokottaknak és a település rendjébe még bele sem törteknek, az obsitosoknak és a cigányoknak akadnak társaik a falubeliek, a megállapodottak közül is. „Vagyon egy Szőke Ferenc nevezetű szabad székely ember — jegyzik fel Nagygálambfalván —, aki az részegeskedésben elmerült, de egyéb máltiója nincsen.”

A kiszabott büntetés általában enyhe. Akik csupán mint részegesek kerülnek a vádlottak padjára, azokat megintik, dorgálják, szavukat veszik, hogy az italtól tartózkodnak — de a faluban is kihirdetik, hogy „részegítő italt” senki ne merészeljen adni nekik 12 frt bírság terhe alatt. Így menekednek azok a martonosiak is, akik „annyit sem isznak, mellyel a gyermekeiknek kárt tennének”.

Az ítéletekről — először szólván róluk — általában is el kell mondanunk néhány jellegzetességet. Azok a részegesek, akik más vétkek hordozói is, Udvarhelyre „árestomba” kísértetnek — és ez a többnapos bebörtönzés igen-igen nagy büntetésnek számít. Máskor 24, 12 vagy 6 óra „árestomot” rónak, és egy-két esetben kimondják azt, hogy kenyéren és vízen a bíró házánál kell büntetésüket leülniük. A szabad székelyeket sújtó ítélet ez, de az armalisták, a kismemesek sem kerülnek el, s inkább vállalják, mintsem hogy fiskális akcióra kerüljön sor. A jobbágyé a botozás. Számukra 24, 12 vagy ritkábban 6 „pálcát” vagy az asszonyoknak, lányoknak ugyanennyi korbácsot írnak elő. A nemesek módosabbjai, hatalmasabbjai a széki „constitutio” szerint bűnhődnek, egyeseket fiskális akció alá is vonnak,

sokakat azonban — komoly vétség miatt is — csak megintenek. A társadalom hierarchikus felfogása érvényesül tehát ezen a téren is.

A *verekedők* — ha a statisztikai táblázat végösszegéből a Keresztúr városbéli 13 cigányt leszámítjuk — igen kevesen vannak: 10-en, akik gyakrabban, és 10-en, akik alkalmilag támadtak embertársukra.

Az állandóbban bajt okozók soraiban ez esetben is ott találhatók a katonák és a cigányok. (Az említett keresztúriakról írják: „a Bíró József úr cigányai úgy általában nagyon verekedők, nemrégiben Mohos Antal urat megverték”.) Egy-egy büszke armalista megfélemezése is gondot okoz; ilyen például Buh Mihály, aki „verekedni szokott, nevezetesen Varga Jánost szinte agyonverte, az ablakon kilődöz, éjszakának idein másnak a házára megyen...” A legények virtuskodó egymásra feszüléséről csak egy esetben tesznek említést, s megjegyzik: „a szokatlan ital miá lett megrészegeedés” okozta a bajt. A verekedők között asszonyember is akad. Siménfalván „Varga István feleségestől Varga Jánost, a testvérét megverték, vérit kieresztették, a fejít bérontották”. Medeséren pedig „Az Ambrus Péter felesége az Ambrus Mózes feleségét most nemrégiben egyben rontotta”.

A rokonok között igyekeznek a bírák békességet teremteni. A büntetés általában itt is a már említett mód szerint változik; de ez esetben sem súlyos: 12 óra zárkát vagy 12 pálcát nem halad meg. Többen — így az indultól egy-egy ízben elsodortak, az önbíráskodást őszinte türelemmel bánók — megintéssel szabadulnak. A szenvedő fél „fájdalmát” azonban meg kell fizetniük.

A *káromkodók* sorában a már említett részegesek, verekedők is ott találhatók. Így szaporodik számuk 40-re. A szitkozódókat a falutörvények is bűnösnek íté-

lik. Legkorábban 1663-ban Udvarhelyszékben a szentmihályiak mondják ki: „Ha valaki lélekeződik, toties quoties a két pénzen maradjon, ha pedig ördög lelkűvel, adtával és egyéb afféle Isten ellen való szitkokkal szitkozódnék, toties quoties egy forint az bírsága...” Az 1727. évi széki statútum a büszkeségből, bosszúságból, részségségből káromkodók ellen írja elő a kalodázást. A Keresztúr-fiúszéki bizottság rugonfalvi cigány esetében 1823-ban is a kalodába tételt mondja ki büntetésként, és ha nem javulna meg, akkor a 12 vagy 24 botot, végső esetben pedig az udvarhelyi széki börtönt. Bocsánatot is osztogatnak, így a fiátfalvi Török Pál nevű szabad embernek, aki pedig „mikor megittasodik, iszonyú káromkodásokat szokott véghezvinni”. Ő kezeset is ad, hogy megjobbul, és így a büntetést elkerüli. Általában azonban az elzárás vagy botozás a rendszeresen káromkodóknak, az ismeretes szitkozódóknak is kijár.

Garázdaság címén a *pipázókat* szintén a bizottság elé idézik. A zsendelytetős, zsúpfedeles faépületek könnyen tüzet fognak, ezért közérdek a pipázók rendre szoktatása. Az 1727. évi széki szabályozás is tiltja a csűrkertekben, udvarokon, utcán való dohányzást, 12 dénár bírsággal sújtva az engedetlent. A 38 helységben 47 könnyelműen pipázót jelentenek, olyat, aki a pajtában, az ólban, a csűrben, az udvaron, az utcán teszi rá a „bakk-szenet” a pipára. Keresztúron vallják: „Méltóságos Bíró József úr úton-útfélen szabadon pipázik, senkivel nem gondol, efelett cigányai is mindenütt bátran pipáznak, nagy bog szeneket tesznek pipájokra.” Három alsóboldogasszonyfalvi lakos azzal menti magát, „hogyan akkor (régiben vétségért idézik be őket) nem volt ilyen kemény tilalma a pipázásnak, mint most”. A közösséget veszélyeztetve kedvét töltő embert 1823-ban viszont már igen szigorúan büntetik: ha nemes, a széki „constitutio” szerint, a szabadokat 12 óra árestommal, a jobbágyrendűeket 24, 12, 6 botütéssel.

Külön csoportosíthatók azok a kérdőpontok, amelyek a kóborlókat, *tolvajokat*, orgazdákat, erdőrontókat és határprédálókat tudakolják (T = többen — számadat nélkül).

TOLVAJOK — PRÉDÁLÓK

Település	Kóborló	Orgazda	Tolvaj	Erdő- rontó	Határ- prédáló	Kecs két tartó
Kisgalambfalva	2	—	—	—	—	—
Rugonfalva	1	—	1	2	—	—
Siménfalva	—	—	—	T	—	—
Alsóboldog- asszonyfalva	—	—	—	—	—	1
Szentábrahám	—	1	—	—	—	—
Magyarandrás- falva	—	—	1	—	—	—
Gagy	—	—	—	—	1	—
Tordátfalva	—	—	—	—	—	T
Medesér	—	—	—	T	—	—
Keresztúr városa	—	—	T	—	—	—
Timafalva	—	—	—	5	—	5
Keresztúrfalva	T	—	—	—	—	—
Kobátfalva	—	—	1	—	—	—
Tarcsafalva	—	—	—	—	—	7
Martonos	—	—	—	T	—	T
Kissoly mos	1	—	3	T	3	—
Nagysoly mos	—	—	—	—	4	—
Magyarzsákod	—	—	—	6	7	—
Székelyszállás	—	—	1	4	—	—
Vécke	—	—	4	—	—	—
Bordos	—	—	—	1	—	5
Rava	—	—	4	—	4	—
Bözöd	—	—	—	6	5	—
Bözödújfalú	—	1	6	—	—	—
Kőrispatak	—	—	1	T	7	—
	4	2	22	24	31	18

Azok ellen, akik kiszakadnak a munka után élni szokottak rendjéből, a hatóságok szigorú törvényeket hoznak, és elítéli őket a faluközösség közvéleménye is. Jól lehet szegény emberben nincs hiány, a más javaira

ráéhezők száma kicsi. A múltbélieket is felidézve, 22 tolvajlásra tudnak emlékezni a vallók. Vannak, akik néhány kosár méhet, kevés mézet, lisztet, gyapjúfonalat, csergét vagy kitermelt követ tulajdonítanak el. Sertést is „lopnak”, de kiderül, hogy az csak az övék közé keveredett, és a négy ravai férfi kétségbeesetten tiltakozik: ők nem afféle emberek, hogy lopjanak. Valóban tolvajnak ketten bizonyulnak: a székelyszállási Balás Istvánné és a véckei Trutza Tódor. Az előbbi egy segesvári szász iparos sátrából lopott gyolcsot, vásár idején, mégpedig úgy, hogy három véckei cigányasszony segítette. Székelyszállás képében hárman vallják eskü alatt, hogy „még ennek előtte egy lopott tehén szarvát nálók megkapván, a tehenet megfizette; ludat lopva, a nyakát elszaggatta s a hijúba felhánta, a vérin a hitesség megtalálván, megfizette. Keresztúrról ennek előtte mintegy 16 esztendővel gyolcsot lopott. A cigányokat úgy szereti, hogy vélek eszik-iszik, társalkodik, barátkozik.”

Trutz Tódorról kiderül, hogy a keresztúri vásárban lopott; három lovat, bárányokat is eltulajdonított, és a környék „nagy” tolvajaival barátkozott.

Nem érdektelen az sem, hogy a falvakban mennyire élesen figyelik a közösség minden tagját, és az ellenőrzöttség folytán milyen nehéz másokat megtévesztve tolvajként élni. Az említett gyolcslopásra is úgy derült fény, hogy Balásnét a gyalakutai vásár után a falu végén látták a cigányasszonyokkal egyezkedni. Trutzát pedig a fogadóban látták együtt a híres tolvaj pipei Bálint Bandival és a havadtői Nagy Györggyel. A vallatásnál elmondják, hogy Bálintot úgy üdvözölte: „Servus Bándi, kedves barátom. Megölelé, megcsókolá, azt mondván Bálint Bandinak Thodor: adsz-e egy pohár bort; melyre azt mondá Bándi: igen biz én, ha adsz, én is igen. Ezzel mintegy óráig a fogadóban mulattak.” Nagy György marosvásárhelyinek mondotta ugyan magát, de

rövidesen ellopták a tiszteletes három lovát és két bárányát, akkor pedig kiderült, hogy havadtői, és szintén tolvaj. Ugyanis Erdőszentgyörgyön két báránybőrt akart eladatni a legényével, a kereskedő viszont tudta: neki, Nagy Györgynek ilyen fekete és fehér báránya nem volt; az ezen a nyomon elinduló hitesek vallják: „ebből is azt húztuk ki, hogy Nagy György, Báli(nt) Bandi és Trutza Thodor mind nagy tolvajok.” Más alkalommal éjjel a véckei „cinterem” melletti régi mészgödörben figyelik meg a keresztúri vásárról lopott holmin osztozkodókat, és a segesvári erdőn is kihallgatják Trutza és szeretője, Latzkó Kata vitáját (... „egybevesztek, miből, miből [nem], nem tudom, hanem veszekedések közt Latzkó Kata azt mondá Trutza Thodornak: miért adtad az én portékámot a sógorodnak, Bordoson lakó Csatlós Jánosnak — akit egy tolvajnak tudunk lenni. Megint azt kiáltotta: hallgass, te lólopó, a pap lovát is te loptad el. Latzkó Kata Trutzát verte, a haját húzta, de mégis Trutza egy szót sem szólott”).

A falu az indokolatlanul sokat jövő-menő, *a kóborló*, a „kerengeni szokott” embert is számon tartja. Rugonfalván Gothárd István obsitos, akinek jószága nincs, „néha fél esztendeig szokott oda kerengeni”. Kisgalambfalván van egy Vékás János nevű szabad székely, „aki a faluból nyáron által oda-oda lesz két-három hétig. Senki sem tudja, hol jár. Gyanú fér hozzá, hogy nem jó dologban jár.” Az ilyeneket a széki tisztek eltiltják a szabad meneteltől. „A falusi jegyző híre nélkül ne járkáljon, kitől passust venni köteleztetik — határozzák el Vékás János esetében —, és midőn hazajön is, az notárius előtt magát mindenkor legitimálja.”

Más világ az erdő- és határprédálóké. Együttesen 55 személy kerül a bizottság elé, s egy-két esetben csak megjelölik, hogy többen pusztítják az erdőt.

A falutörvények részletekbe menő szabályozással vé-

dik az „erdőrontók” ellen a falu tilalmas erdejét. A közerdőből irtanak azonban szántásföldet már évszázadok óta, és Kőrispatakon, Kissolymoson, Martonoson, Medeséren, Timafalván még 1823 előtt is sokan „aszalnak” le erdőket. Martonoson „egy Saramás nevezetű erdőt majd az egész falu erőssen pusztított, vágott orotásnak”. A tilalmasból cserefát, néhány bözödi, magyarzsákodi, rugonfalvi ember vágott. A siménfalviak pedig így panaszkodnak: „Ide annyi kalányos szaporodott, hogy az erdők el lévén posztítva, nem (. . .) tartassa őket, holott itt három pár cigánynál a faluban többnek nem volna szabad tartózkodni.” Az erdő-„prevaricatorokat” általában a falu törvénye szerint büntetik, de most — a példát statuálás miatt — a bizottság a gyakrabban kárt tevőket meg is csapattatja, pénzbírságot is kiró, és a siménfalvi cigányokból is telepít más, erdősebb helységbe.

Ott — a feudalizmus kori faluban —, ahol a takarmányalap biztosítása ma már szinte elképzelhetetlenül nagy gondja a szántó-vető, állattartó embernek, a vetéshatár állandó veszedelemben forog; a lopva étető, az éjjeli legeltetés alkalmával szénába, sarjába marháikat becsapók azonban gyakran csak virtusból cselekszenek, és ezt a „megítélés” sem mindig tekinti erkölcsi lesüllyedésnek. A szándékos kártételt és a bírságot viszont meg kell fizetniük. A mezei kártételnek vannak rendszeres gyakorlói is. Ilyen Bözödön Kontz István, akinek marhái az „egész tavaszon a vetéskertbe jártak szabadon”, és Mester Józsi, akinek lovai, sertései szabadon prédálták a határt („minden ember félvén tőle”). A kőrispataki Barabás János pedig „Tolvajkaput tart a kertje végibe, s ott lovait a vetéskertbe eregeti”. Van olyan is, aki marháját az ökörcsordába ki sem csapja, oly mértékben éli a határt. Nos, az ilyenek, a szintén közösségellenesek, a más kárán gazdagodni vágyók

ugyancsak kemény büntetést kapnak: pénzbírságot, elzárást, botozást, ki-ki „conditiója” szerint.

Külön foglalkoznak a *kecsketartókkal*, hiszen az erdőpusztításban nagy a szerepük, és II. József erdőtörvénye, de igen sok falutörvény is óvja tőlük a faállományt. Tarcsafalván, Bordoson, Tordátfalván, Alsóboldogasszonyfalván s másutt is több a kelleténél a kecske. A határozat szerint 2—3-nál többet a szegények sem tarthatnak. A többit 15 nap alatt el kell adniuk, és aki szembeszegül, attól elkoboztatják, „confiscáltatni” fogják az állatokat. Mondanunk sem kell, itt nem morális elvek elleni vétségről van szó, csupán a jövődőt óvó gondosság állít fel követelményeket.

A *templomot szorgalmasan nem látogatóban* a felsőbb hatóságok renitens elemet látnak; büntetendő magatartásnak minősítik tehát a „templomkerülést”.

A HIT S TISZTELET NÉLKÜL ÉLŐK

Település	Templomot kerülő	Szüleit nem becsülő	Gyermekeivel rosszul bánó
Kisgalambfalva	2	2	—
Rugonfalva	—	—	1
Siménfalva	1	—	—
Fiátfalva	3	—	—
Alsóboldogasszonyfalva	1	—	—
Újszékely	6	1	1
Timafalva	2	—	—
Keresztúrfalva	—	3	—
Szenterzsébet	—	2	—
Martonos	2	—	—
Nagysolymos	—	1	—
Magyarzsákod	2	1	—
Székelyszállás	2	—	—
Vécke	1	—	—
Rava	—	1	—
Kőrispatak	1	1	—
	23	12	2

Tizenegy faluban 23-an vannak ilyen „erkölcsi véségben” szenvedők. Köztük található tömlöcöt megjárt ember, garázda obsitos, erejét veszített öreg, aki „bajai mián nem érkezék”, vagy aki a pappal tart haragot. Vallási közömbösséget vagy éppen ateizmust okul természetesen senki sem ad, amikor a templom „ritka gyakorlása” miatt kérdőre vonják. Siménfalvi Péter László azonban 16 éve úrvacsorát nem vett, és amikor a bizottság elé hívatják, meg sem jelenik. A széki tisztségviselők 12 frt bírsággal sújtják. Fiátfalván Fazekas Jánosné, Intze Judit és Rákhel nemcsak hogy „a templomot nem gyakorolják, hanem még azt se tudják, hogy micsoda valláson lévők”. Alapjában véve azonban az egyházi keretek annyira magukba ölelik a feudális világbeli ember életét, hogy még azok is, akik számára csupán megszokás vagy unt kötelesség a vasárnapi prédikáció meghallgatása — a közhittel szembeszállni nem merészkedhetnek. Egy asszony így is 12 korbácsot szenved, s van olyan armalista, akit fiskális akció fenyeget a templomkerülés miatt. Más források is tanúsítják, hogy ha az egyháznak hűséggel, *a szülőknek is tisztelettel*, engedelmességgel, megbecsüléssel tartozott a gyermek, természetesen felnőtt korában is. Nyolc faluban 12 olyan ember akad, akit mégis ilyen bűn miatt állítanak a bizottság elé. Keresztúrfalván például három férfit vonnak felelősségre azért, mert szüleivel illetlenül bántak, anyját veri, vagy apját „megtaszigálta”. A határozatban kimondja a bizottság: „Minthogy a szülőket a gyermekeknek semmi esetben szomorgatni, annál inkább azokkal illetlenül bánni nem szabad”, 24 óra árestommal bűnhődnek, és le kell kötniük magukat szüleiknek kezesség mellett, hogy ezután őket megbecsülik. Magyarzsázkodon Birton Istvánt panaszolja be öreg édesanyja, hogy néki nem engedelmeskedik, véle gorom-

bán bánik. Emiatt 24 óráig a bíró házában kalodában kell ülnie, és onnan kezességen bocsátják csak el.

Van azonban olyan családi állapot is, amelyben például a mostohaanya miatt a fiúnak válik nehézé az élete. Rugonfalván Varró Zsigmond első feleségétől elvált, a második viszont „nyelvelődő, szitkozódó, rossz erkölcsű asszony”, aki mostohafiára, Ferencre apját „felülteti, azt vereti, maga szidja, üldözi” (földesura pedig szolgálni nem engedi, mivelhogy a jószágot — mint munkaerő — apjával együtt kapta). Az újszékelyi Bozógán János is durván bánik a fiával. A család belső rendje, békéje megzavarodik tehát; az pedig, ami természetes funkciója — a gyermekek gondos nevelése, szeretettel teli formálása —, itt-ott hiányzik; indulatok, a szoros együttélésben a súrlódásokból születő gyűlölethullámok lökik, feszítik egymásnak néha a nemzedékeket is.

*

Végezetül szólanunk kell azokról is, akiket *fékteleneknek* neveznek, akik házasságrontók, hitetlenül élők, vagy paráznának minősülnek, mivel házasságon kívül szülnek gyermeket.

A fiatalság megfékezésére sok intézkedést hoznak. Az említett széki statútumban olvashatjuk: „Mivelhogy pagatim éjcekákon a falusi ifjúságnak, legényeknek és leányoknak guzsalyosi titulus alatt való confluxusok alkalmatosságával sokaknak panaszából tapasztaltatik sok gonoszságnak, ledérségnek s hivalkodó dolgoknak effectumai, verekedések, vérengzések, fajtalan buja élet exercitiuma, végeztetett azért: hogy az ilyen buja alkalmatossággal való confluxus hely tartója (büntetessék meg) . . . Az afféle hivalkodást olyan helyeken exerceáló ifjak pedig deprehendáltatván, az falusi bírák és faluk esküdtjei által kalodába verettessenek, és míg a gyülekezet a templomból ki nem jön,

FÉKTELENEK

Település	Megeesett			Házasság-rontó	Hitetlenül élő	Botránkoztató	Betegségben sínylő
	Egyszer	Kétszer	Többször				
Siménfalva	—	—	—	—	2	—	3
Fiátfalva	3	3	1	—	—	—	—
Alsóboldogasszonyfalva	—	—	—	—	1	—	—
Magyarandrásfalva	1	1	—	—	—	—	—
Gagy	3	—	—	1	7	—	—
Tordátfalva	2	—	—	1	1	1	—
Medesér	1	—	—	—	—	—	—
Újszékely	3	—	—	1	—	—	—
Timafalva	1	2	—	—	4	—	—
Keresztúrfalva	3	3	—	2	—	—	4
Szenterzsébet	4	1	—	2	—	1	—
Kobátfalva	—	—	1	—	—	—	—
Tarcsafalva	1	—	—	—	—	3	1
Kadács	—	1	—	—	1	—	—
Martonos	1	2	1	2	1	1	—
Kissolymos	6	1	—	—	3	1	—
Nagysolymos	3	1	—	—	1	—	—
Magyarzsákod	5	—	1	1	—	—	—
Székelyszállás	—	1	—	—	—	—	—
Vécke	—	—	—	—	—	2	—
Csöb	1	—	—	—	—	—	—
Bözöd	6	1	—	1	—	—	—
Bözödfalu	3	—	—	—	—	1	—
Kőrispatak	1	—	—	—	—	—	—
	48	17	4	11	21	10	8

addig ott tartassanak.” Táncot, vigalmakat másutt s máskor is tilalmaznak, s mindezt azért, hogy alkalmat a féktelenkedésre ne találjanak a fiatalok.

Mégis a törvénytelen gyerekek száma eléggé nagy. A megesett lányok 21 faluban 69 esetben kerülnek a bizottság elé. Kővári László, jóllehet maga sem vállal felelősséget adataiért, 1847-ben közli, hogy a székely székekben a legnagyobb a törvénytelen gyerekek száma; meglepő, hogy a szász székekhez hasonló módon,

velük versengve az elsőségért. Ha csupán a rendszere-
sebb nyilvántartásnak köszönhetően kerül is sor ilyen
megállapításra, mint társadalmi jelenséggel számol-
nunk kell vele.

A vallatás során kiderül, hogy a leányanyák közül
48-an egyszer, 17-en kétszer, 4-en ennél is többször
szültek törvénytelen gyereket. Ez utóbbi kategória két-
ségkívül a züllés útján járókat jelzi. Az egygyerekes
lányok közül egyikük-másikuk panaszolja, hogy hite-
gették, megcsalták. Van olyan, akit utólag hitestársává
tesz a legény. Mindenesetre a megesett lányok közül
azokat, akikkel egyszer „baj történt” ugyan, de azután
magukat becsületesen viselték, „absolválták”, felmen-
tették, éppen csak hogy „megintik” — természetesen
akkor, ha eklézsiát, ha egyházmegyét követtek, ha tehát
az egyházi hatóság előtt bűnüket „megismerték” és
megbánták. Ötön mégis 6—12 korbácsütést, 6 óra áres-
tomot kaptak. Egyiküket kötelezték, hogy megyét kö-
vessen. Az pedig, aki ugyan eleget tett az egyházi pa-
rancsnak, de tovább is járatott legényt magához, 12
korbácsütésre ítéltetett. Akiknek két törvénytelen gyer-
mekük volt (17-en voltak), azoknak 12 korbácsütést kel-
lett elszenvedniük, egynek 24 jutott, egynek még elzá-
rás is, a nemeslánynak pedig fiskális akció. A három
törvénytelen gyermekes 12—24 korbácsot és árestomot
kapott. Egy martonosi lányról írták, „hogy ekklesiát
háromszor követett, megbizonyította, de ez bün(te)tés-
nek fel nem vétethetik, annál is inkább, hogy három
bitangja lett s meg nem jobbult, azért 24 óráig való
árestumot szenvedjen, 24 korbácsot publice kapjon”.
A „fattyat vetett” lányok szigorú büntetése mellett a
férfiaké csak szórványosan szerepel. Nem is említik
őket név szerint, de ha igen, akkor is sok esetben elma-
rad nevük mellől a kiszabott büntetés. Csak néhány

esetben szenved a legény is 12 óra árestomot, s ül 24 óráig tömlöcben az, aki két gyermek apja.

Kilenc faluban 21-en élnek „hitetlenül”. A legtöbben Gagy községben, 7-en; különben itt is, mint a megesett lányok esetében, nagyon sok a cigány, akik a jobbulást ígérnek, de nem mindig tartják meg szavukat. Igaz, a velük való törődés sem volt valami nagy. Molnár Andris ezért panaszolta: „eleget jártak, hogy törvényesen egybeesküdjenek, de soha meg nem eskették”.

Ezeknél a törvény szerint egybe nem kelt pároknál a bizottság határozata rendszerint az egymástól való eltiltással kezdődik, és a többi súlyos büntetést (verést, börtönt) vagy előírja, vagy ígéri arra az esetre, ha egybe nem kelnek.

Házasságrontók 11-en vannak. Számukra 12 pálca vagy korbács s 24 óra árestom a büntetés. Azt az asszonyt, aki nyomorék férje mellett mást járat magához, megintik, hogy „ezután boldogtalan urára viseljen jó gondot és magát becsületesen viseljen”.

Tízen vannak, akiknek botránkoztató élet miatt kell a bizottság előtt felelniük. Ők is hasonló módon ítéltetnek meg. A nagysolymosi Koszti Máriának, akinek két törvénytelen gyermeke is van, nemcsak 12 korbácsütést osztanak ki, hanem azt is megígérnek, hogy „ha ezután botránkoztató élet folytatásától meg nem szünnék, haja lenyíratva a faluból csapattassék ki”. Huszonnégy korbácsot kap Toté Pentsi véckei is, akiről kiderült: „Tamas cigány éli Toté Pentsit, úgy Mityi Jankó és Csatlós Jancsi élik.”

Gyermekektelvési esetet csak egyet, Bözödújfaluban említene; azonban a bűnöst pártfogoló nemesasszony (aki orgazdaságot is vállal) a hiteket az udvarára becsalta, „a leánt tőlük elvette”, később a felelősségre vonás elől marosszéki jószágára menekítette.

Befejezésként említjük: a statisztika három faluban

nyolc olyan beteget mutat ki, akik „gyanú alatt vadnak franc iránt”, tehát a francia háborúk nyomán fellépő vérbajjal gyanúsíthatók. Őket az udvarhelyi „chyrurgus”-hoz kell a bírónak kísérnie.

Arra a kérdésre: „találatnak-e sodomicusok, és kik azok?”, sehol sem kaptak választ.

*

A faluközösségben az életet hagyományok, ősi modellek, minták, az évszázadok során kikristályosodott értékrend szabályozta. Más források, a falujegyzőkönyvek tanúsítják, hogy a székelyek az elmaradottság, az urak és a babonák uralma ellenére kialakítottak egy olyan értékrendet, amelyben fő helyre került a közösség érdeke, és a talán legbecsülendőbb: az egymásért való felelősség tudata.

Ez a történeti forrás, amely 38 Keresztúr-fiúszékbeli helységről csak a keretektől kitörőket, a lázadókat, és tegyük hozzá, a garázdákat, másokéra áhítózókat, a fékteleneket gyűjtötte egybe, külön szemlélve talán túl sötét színeket összesít. Még így is alkalmas viszont arra, hogy a szürke hétköznapiak rendjébe, a mindennapok historikumába elvezessen, hogy segítsen tisztelni a többtucatnyi faluban lakó, sokezernyi bajjal-gonddal nehezen élő, de az ősi törvényekhez ragaszkodó székely emberek sokaságát, és megismertesse velünk a kendőzetlenül elének állított vétkesek *valóban igen kicsiny csoportját*.

A feudális társadalom vezető rétege, a széki tisztség — ezt is tükrözi a vallatás — rendet akar, amit a garázda, részeges, szitkozódó, verekedő nem háborít meg. Kóborlóktól, tolvajoktól, erdő- és határprédálóktól a tulajdont félti, védi; a társadalom alapjainak megingathatatlansága miatt igényli a templomot és a szülőt tisztelő jámborságot és a családot védelmező erkölcsössé-

get. A bécsi udvar felvilágosult abszolutizmusa készíti ebben az utórezgésszerű intézkedésben is arra a főkérmányszéket, hogy ily módon „emelje fel”, nevelje a népet. A falu előljárói, a bíró és az esküdtek pedig valóban ismerik a szokásokat, az erkölcsi normákat, a közvéleményt, és azt is tudják, a lakosság többségének érdekeit szolgálja mindaz, ami becsületnek, tisztességnek teremt szilárdabb alapzatot. Mindez együtt kavarg, tükröződik az ítélezésekben, az emberséges megintésekben éppen úgy, mint a rendi társadalom erkölce szerint a csak jobbágyra lesújtó botban, vagy annak a lányára, asszonyára lecsapó korbácsban.

V. A változáson munkáló emberek

1. GÁBOR ÁRON ÚTBAN A FORRADALOM FELÉ

1848. április 29-én ilyen sorokat rótt Gábor Imre nótárius Bereck jegyzőkönyvébe: „Főbíró atyánkfia előterjeszti, mely szerént a Franciaországban kezdődött csaknem minden európai nemzetek(et) mozgalmakra indított események” hullámverése szülővárosukat is elérte. Majd „a nemzet jövőjébe mélyen ható életkérdések” megismerésének szükségességét valló nézeteket örökíti meg, valamint a bereckiek forradalmi hitvallását és állásfoglalását *a szabadság és testvériség* „nagyszerű” *eszméje mellett*. Így köszönt be a népek tavasza — varázsos igéivel — a székely székek legtávolabbi zugaiba is. Miként készül, hogyan támad ez a régít omlasztó, gátakat sodró forradalmi áramlás? Próbálunk erre felelni, végigkövetve azokat a változásokat, amelyek egy emberi lélekben nemcsak önmagát, hanem osztályos társait — a határőrkatona székelyeket — is jellemző módon végbementek. 1848 értelmét tehát az előző évtizedekben keressük, hiszen végső fokon az árvizet is elsősorban oladásokkal, esőzésekkel magyarázzuk, nem pedig a töltések átszakadásával. Gábor Áron életét, sorsát pedig joggal jelképesnek érezzük, hisz önmagán túlmutatóvá teszi azt a székely társadalomhoz fűződése, kapcsolata korával és a benne munkáló erőkkel. A historikusnak nehéz elvégeznie a népesebb társadalmi alakulatok minden egyes vagy nagyon sok tagjára tekintő részletező, mélyre hatoló elemzést. Ezért veszünk ez alkalommal mintát a tömegből, abban

bizakodva, hogy az a sokaságot képviseli, az egészre érvényes mondanivalót hordoz, általános érvényű törvényszerűségeket láttat.

Szükséges előjáróban arra is felhívunk a figyelmet, hogy az 1848 előtti társadalom az ilyenszerű kísérletekhez a mainál megfelelőbb társadalmi képletet kínál. A feudális rendszerben ugyanis igen szorosak voltak még azok a kötelékek, amelyek az embert lakóhelyéhez, családjához, foglalkozásához, egészében véve: társadalmi rendjéhez fűzték. A hagyományos, megkövült formákba, viszonylatokba, intézményekbe, a magatartást előíró szertartásrendekbe beleszületett ember a kész minták, modellek ismétlőjeként rendjéhez jobban kötődött, sorsába mélyebben beágyazódott, s így néprétegének mai utódjánál jobb reprezentánsa volt. Az életet kitaposó ösvényekre terelő, a kitörést tilalomfákkal elzáró világban éppen ezért egyénről és társadalomról igen-igen sokat elárul az, hogy ki milyen jövőről álmodik, milyen útját keresi a feltörésnek, miként és milyen eredménnyel lázad.

A környezet, a család

Első teendőnk: megkeresni Gábor Áron helyét Erdély, közelebbről a Székelyföld társadalmi környezetében. A köztudatban él egy Gábor Áron-kép az iskolázatlan, egyszerű parasztemberről. Legendának is ez a beállítás a legalkalmasabb, hiszen minél tanulatlanabb, „földszagúbb”, minél hamisítatlanabbul népi, annál döbbenetesebb csodája a székely találékonyságnak, életrevalóságnak, a paraszti talajból kivirágzó őserőnek. A jelképen, amelyet annyi ünnepi alkalommal felmutatnak majd, már a kortársak is munkáltak. Az Esti Lapok, amelyet Jókai Mór szerkeszt, több cikkben idézi

1849 tavaszán a háromszéki önvédelmi harc valóban lelkesítő példáját. Gábor Áron, e küzdelem leleményes ágyúöntője olyan emberként lép eléünk, mint aki „keveset tanult”, ifjúkorában „közvitéz” volt, s miután „jubilált”, leszerelt katonaként „szerény házi körben magasztántotta, vetette, kapálta(!), aratta és csépelte azt, amiből élt”. Több mint fél évszázada írták le ezeket a sorokat is: „S ekkor előállott egy szálas termetű, *condrás székel*y, s így szólott: — Lesz ágyú is, csinálók én!” Az idő teltével, az úri múltat dédelgető utókorban viszont már olyan jelzők is társultak nevéhez, mint a „nemesi család szülötte”, a „városi főjegyző fia”, és ha nem is mentés, de kaputos hőssé minősült a „condrás székel>y”.

A legenda mindig hordoz valamennyi valóságelemet. Egyes vonások előtérbe állítása és felnagyítása viszont nagyon jól szolgálja a köztudatban a tévtan születését; hiszen egyszerű falusi ember Gábor Áron, ha nem is jobbágy, édesapja pedig csakugyan földműves, miközben valóban főjegyző is. Éppen csak hogy a nép fiaként: szabad határőrkatoná székely, olyan, aki földesúri hatalom alá nem tartozik, függetlenségére büszke, a jobbágynál többre tartja magát, és pallérozottabb is földhöz kötött sorstársainál. Igaz, határőrkatonaként már nem a legfelső kategóriához tartozik, nem a hajdani primipilusokból (lófőkből) rekrutálódó huszárok közül való, hanem pixidárius származék: gyalogkatonamódjára szolgálja a Habsburg-birodalmat. Valójában tehát olyan szántóvető család tagja, mely az agrárius életformát kénytelen-kelletlen a „parasztkatona” státussal ötvözni.

A „városi főjegyző”-ség óhatatlanul Bereckre kalauzol, mint ahogyan a szabad, katona-rendbéliség ténye is. A település igen kicsiny, falu is bőven akad nálánál népesebb. 1785-ben 44 házból áll, és 128 család, össze-

sen 638 lélek lakja — döntő többségében szabad székel, határőrkatoná. A „város” 1541-béli rendtartása azt is elárulja, mennyire örködött Bereck szabad volta felett: „Akik — írják az ősök — székes helyekről megtelepedés végett városunkban jőnének, azoknak hiteles bizonyító levelet kelletik mutatniok arról, hogy igaz szabad személyek és semmi gyanúság nem férhet hozzájuk, mivel jobbágnak városunkban való lakás meg ne engedessék...” 1767. május 12-én tilalmat oldó határozatot hoz a „törzsökös” lakosság: a provincialistáknak — a széki hatóság alá tartozó jobbágyoknak — eszerint bizonyos feltételek mellett „az őfelsége Regia Contributiójának szaporodására nézve lakhelyek engedtesse nek”.

A kis települést mezővárosi privilégiuma annyiban teszi sajátos jellegűvé, hogy joga és kötelessége — egy 1426. december 26-i keltezésű királyi rendelkezés előírása szerint — „a török földéről béhozandó kereskedésbéli portékákat illendő jutalomért elébb vecturázni...” Létét valójában a fuvaroskodás, az Ojtozi-szorosnál tartott őrszolgálat, a posta, a levelek, futárok Moldvába szállítása határozta meg. És jöllehet a hajdani kiváltságok java része veszendőbe ment, a bereckiek megélhetésének egyik legfőbb forrása továbbra is az Erdély és Moldva között zajló áruforgalom maradt. Ezért volt nagy súlya Bereck életében a Szekerességi társaságnak, a legjelentősebb céhszerű szervezetnek, amely féltékenyen őrizte kiváltságai sorából azt, hogy a Moldvából érkezett termékeket Brassóba csak az ő tagjai szállíthassák. Sőt arra is törekedett, hogy — a szomszédos települések szekereiseivel versengve — az Erdély és Moldva között lebonyolódó kereskedelem szállítói kiváltságát egymagának biztosíthassa.

A helység lakóiban — s ebben osztoznak a szabad székelység egészével — mélyen gyökerezik a ragaszko-

dás az önrendelkezéshez, az ősi szabadságjogokhoz, valamint a nagyobb mozgékonyság is; hiszen a katonai szolgálat és a fuvarozás kettős kényszere nagy területek bejárására kényszeríti őket. Többet látnak — és jegyzőkönyveik tanúsítják, hogy többet is értenek meg — a világból és a világ dolgaiból, mint a helyhez kötött életforma hagyományaiban élő jobbágyparaszt települések lakói.

A „városról” még sok elmondanivaló volna, sok olyan tény, adat, esemény és vélekedés, ami közelebb-ről érinti Gábor Áront; most csak azokat említjük, amelyek a Gábor család és Bereck kapcsolatrendjét érintik. A kis lakóházait, utcáit tekintve falu jellegű település kormányzása városi mintára szerveződött. Az urbánus igazgatásnak megvoltak a hagyományos formái, amelyekhez gyaníthatólag a közeli Kézdivásárhely is mintákkal szolgálhatott. Bereck élén tehát nem a falusbíró és a hütösök tanácsa állott, hanem a városi „főbíró és a szenátorok”, a „tanácsosok” testülete. A tanácsülési, ítélkezési, levelezési, parancsmásolati jegyzőkönyvek vezetésére és a még adódó igen széles körű írásbeli teendők elvégzésére „főjegyzőt” és „vicenótáriust” is választottak. A magukat szabadnak tudó és a szélesebb látókör birtokosaként igen öntudatosan élő bereckiek között a vezető rétegbe feljutni már önmagában is jelentett valamit. A Gábor család több tagja pedig írástudó voltában, a városi ügyvitelhez szükséges tekintély, valamint értelmességi többlet birtokában vezető emberre emelkedhetett a berecki mikrokozmoszban.

Egy 1812. évi feljegyzés arról tudósít, hogy már Gábor József — a nagyapa — tagja a szenátorok testületének. 1814. április 4-én pedig a fiáról olvashatjuk a város protokollumában: „Magisztrátusunk között volt szenátor Gábor József atyánkfia, aki is elgyengült öregsége,

betegeskedése miatt nem szolgálhatván, kimaradott, és helyébe Gábor István felvétellett...” A bereckiek a főkormányshék és a General Commando, a polgári és a katonai főhatóság hozzájárulását is kéri ehhez a határozatukhoz. A vezetőségben tehát a nagyapát az apa váltja fel, akit azután a jegyzői tisztség betöltésére is alkalmasnak talál a közösség. Majdnem három évtized elmúltával, 1842. szeptember 19-én mentik fel a nótáriusi hivatalból. „Rendes jegyző Gábor István és tanácsos Frenkó József atyánkfia — örökíti meg a végzést a Correspondentiale Protocollum — hosszas szolgálatokban agg korukhoz képest kifáradván (...) elbocsátatnak.” 1843-ban még vigyáznak a határozat fölött, hiszen a közszolgálatban valóban hosszú időt töltött Gábor István hivatalbéli gondok miatt elkedvetlenedett, fáradt és beteges is lehet — a következő évben, 1843. augusztus 13-án hunyt el —, de aggnak a még hatvan felé csak közeledő korban nem mondható. A városi tanácsosok rendjében ugyanabban az évben, 1843-ban felváltja a fia, Gábor Áron öccse, Imre, akit édesapjához hasonlóan a jegyzői — igaz, egyelőre csak vicenótáriusi — szerepre is alkalmasnak talál. Gábor Imre hivatalba lépése azonban nem történik zökkenésmentesen: először azt kifogásolják, hogy „a tanácsosok között rokonai vannak”. S még azután, e kérdés megoldását követően is sok viszontagságot kell megélnie a Gáborok soron következő városvezetőjének, mert kiderül: a katonai parancsnökság úgy dönt, hogy „nevezett Gábor Imre továbbra is katonai szolgálat alatt fog megtartatni”. Ez viszont értelmetlenné tenné számára a terhes tisztség vállalását. Ezért a segítségére siető bereckiek a főkormányshéket kéri, hogy járjon közbe, hadd mentesüljön „ezen polgári hivatal folytatása ideje alatt” a határőri kötelezettségektől. E kérdés körül különben feltörnek azok az ellentétek is, amelyek a széki

és a katonai vezetőséget egymással szembefeszülésre készítetik: a főkormánysház ugyanis a katonai parancsnokság engedelmével nélkül iktatta, eskette be hivatalába az új berecki jegyzőt, és amíg ez a sérelmi ügy nem rendeződik, Gábor Imre sem foglalhatja el tanácsosi székét. Rátermettségét viszont igazolja, hogy már 1847-ben a „város” képviselőjeként felkerül a megválasztandó országgyűlési követek listájára. Nos, ilyen a „város”, és ilyen helyet foglalnak el benne Gábor Áron ösei és testvéröccse.

A gazdasági javakat, a létalapot tekintve a család helyzete a székely székekbeli átlagoshoz közelítő. 1843. december 1-jén a „II. székely határőr gyalogezred 11. százada” elkészíti az elhunyt Gábor István szenátor ingatlan javainak hivatalos német nyelvű összeírását. Az épületek felsorolásával kezdődő hagyatéki leltár elsőként említi a gyalogkatona Kerekes család telkén épült két házat, egy csűr és két disznópajtát. Értékét 615 forintra becsülik. Molnár István és József szomszédságában is van egy ház, amelyet 100 forintra értékelték. A szomszédos Lemhény községben szintén áll két üres csűr, amelyekhez a Gábor fiak jussot formálhatnak; egyikük 100, a másik 25 forintot érő. Épületek tehát bőven maradtak, jóllehet az egyik „öreg” ház és csűr eléggé romlott állapotban. Ott azonban, ahol a közerdőből termelhetnek ki szálfákat az építkezők, és ahol az atyafiság, a baráti kör szívesen segít, kalákázik az építkezőnek, könnyebb a fészekrakás. A gyermekei számára „idejében fedelet” biztosító apa még így is százforintnyi adósságot hagy az örökösökre, amit Páskó Andrástól vett fel építkezési költségekre.

Szántóföldje egy átlagos jobbágyteleknyi ha volt a Gábor családnak. Az „ősi javak” sorában ugyanis 17 apróbb és egy-két nagyobbacska földdarabból (az egy és fél holdat egyik sem haladta meg, és a nyolcadholda-

sokból is volt három) tevődött össze a 22 és $\frac{1}{4}$ köbölnyi szántóbirtok. Ebből is három parcella a lemhényi határba esett. Kétköbölnyi, tehát nyolcvékányi vetőmagot számítva általában egy hold (1600 négyszögöles) szántóra, ez az említett ősi birtok 11 holdnyi szántóföldet jelentett, és 854 forintot ért. Ehhez járult egy munkás élet folyamán még szerzett 3 és $\frac{3}{4}$ köbölnyi, négy darabból álló szántó, amelyet 125 forintra becsültek.

Kaszálót hat helyen írnak össze Bereck határában (a két jobbcskát a községi legelő mellett). Ezeken a szénafüveken négy terű és három boglya széna terem, és értékként 85 forintot jegyeznek be a leltárba az összeírók.

Összesen 1164 forintot érő mezőgazdasági terület s az épületekkel egyetemben 1904 forintnyi „vagyon” marad az özvegyre és az öt gyermekre. Még ezt is terheli azonban néhány krajcár híján 300 forint adósság.

1844. március 8-án a két nagyobb fiú, Áron (29 éves) és Imre (27 éves) kéri a katonai parancsnokságtól jogos örökösként való elismerését, természetesen a határőri szolgálat terheinek vállalása fejében (Dénes 23 évesként még nem teljes korú). A három, önálló gazdálkodásra és családalapításra érett fiúnak fejenként mintegy négy hold földből kellett volna létalapot teremtenie olyan vidéken, ahol a hegyek tövében a föld keveset terem, és ahol, miután a kétfordulós rendszer dívik, ez a négy hold valójában csak kettő, mert esztendőként mint ugarhatár pihen a „birtok” fele része. A fiúörökösökre még kifizetésre váró adósság is hárult, valamint a két lány (Julianna 19 és Anna 11 éves) kiházásításának a gondja. A „parafernum-adás” — az ősi székely jog szerint, amit a határőr-parancsnokság is szentesített — a fiúk gondja s becsületük mértéke is lévén, szintén számottevő terhet jelent. Ugyancsak a birtokkal járó teherként kell értékelnünk a katonai szol-

gálatot, a hetenkénti gyakorlatot, „execírozást”, táborozást, őrszolgálatot, a közmunkák véget nem érő áradatát a katonai építmények körül, s a tűzifaszállítást, valamint más közszolgáltatásokat. Elvesztegetett munkanapokkal is fizetniük kellett tehát a Gábor fiúknak a szűkös, valójában teljesen elégtelen létalapért, amely szabad emberi státusuk fenntartása és katonai kötelezettségeik hordozása bázisaként az örökségi ügyeket intéző századparancsnokság végül is átengedett nekik.

Jellegzetes határőrkatona-székely állapot és a szegénység, valamint a szolgálat kettős szorításában sanyarú jövődőt kínáló sors ez. Gábor Dénes sohasem is alapít családot. Gábor Imre viszont a szűk helyi lehetőségeket, a valamikori mezővárosi privilégiumot elnyert ősök hagyatékát használja fel, és a tanácsosi-jegyzői funkció megszerzésével menekül ki a katonai szolgálat börtönéből. A nótáriusi fizetés oly kicsi (1840-ben évi 8 forint és 16 krajcár), hogy a bereckiek is úgy vélik: fel kellene emelni. Együtt jár azonban ezzel a már említett mentesség, adózási kedvezmény és az, amit írásbeli munkákért a lakosságtól fizetségként kap a jegyző. A nagyon célratörő, kemény és értelmes Gábor Imre tehát a feudális rendszeren belül találja meg azt a kis részt, amelyen sorsa elrendeltettségéből menekülhet, azt a picinyke funkciót, amely a maga kis közösségében első helyre állítja, és a további családi felemelkedés alapja is lehet. (1848 után Gábor Imre a polgármesteri cím viselője, 1864-ben országgyűlési követként ír városának Nagyszébenből; öt fia közül csak egy marad meg az ősi birtokon gazdálkodónak; egyikük jogot végez, és Háromszéken alispáni tisztet tölt be, és a többi fiú is járásbíró, postafőnök, postatiszt, tehát az állami hivatalnokok rendjébe feljutó.)

És aki többre termett, aki nagyobb képességeket hordoz, merészebb vágyak megszállottja, mint amilyen

Áron is és a hozzá hasonló, de a névtelenségben nyom nélkül eltűnők sokasága — azok számára milyen tiltó sorompókat, bilincseket tart készen a feudális Habsburg-birodalom, s mi az, amit lehetőségként az 1848-as forradalom megcsillogtat? Erről kell a továbbiakban szót ejtenünk.

Az iskola útján

Gábor Áron számára, miként képességekkel áldott, értelmes és a szellemi foglalatosság örömeire vágyakozó sorstársai számára is, már kitaposott útként kínálkozott az iskola, a tanulás útja. Se szeri, se száma az olyan kortársi vélekedéseknek, amelyek a háromszékiek iskolázottságának, tanultságának talán túlzón is zengő, de mindenképpen sokatmondó dicséretei. Van olyan, az 1700-as évekből való írás, amely azt állítja, hogy „Háromszéken alig volt, aki olvasni és írni ne tudott volna”. A XVIII. századról, annak is első feléről vallja Kovásznai Sándor: „Elég az, hogy abban az időben a háromszéki népesebb fa(lukon) (...) igen derék tanító oskolamestereket (tartotta)nak annyira, hogy a poesisig, sőt még feljebb is tanították (az) ifjúságot, amelynek lehet főképpen tulajdonítani, hogy mind külső, (mind) belső állapotban oly sok tanult emberek származtak a (széke)lyek közül. Mert otthon kevés költséggel úgy elemezték (a ta)nulásban, hogy aztán a kollégyomokba menvén, igen kevés (idő a)latt deákságot értek, úgyhogy ebben a sékulumban többire min(de)nütt) Erdélyben falukon, városokon papok, professzorok, híres pró(ká)torok a székely nemzetből származtak.” Újfalvy Sándor pedig — már a reformkor krónikásaként — csodálja a székely székek sok írni-olvasni tudó emberét; és ő is elmondja, hogy „a szé-

kely gyermekei neveléséért mindent elkövet. Már születésekor előre papot, mestert, ügyvédet, tiszttartót, praefectust, orvost s katonatisztet lát benne”, és azt is felfedezi, hogy a tanult székely fiatalok „előntik Erdély megyéit s városait mint gazdatisztek, haszonbérloők, ügyvédek, orvosok, mérnökök, bányászok, lelkészek és tanárok; és ott családot alapítván, egytől egyig jó élhető állapotra vergődnek”.

Mezővárosi kiváltságai folytán Bereck még ősibb és megalapozottabb iskoláztatási hagyományok őre. 1813. április 24-én, a Gábor Áron születését megelőző évben, a bereckiek már olyan iskola felállításán buzgólkodnak, amelyben gyermekeik német, latin és magyar nyelven írni-olvasni tanulhassanak. Segítségért a főkormányshoz fordulnak. Kérelmüket 1815-ben megismétlik, s ugyanabban az évben a katonai hatóságok pártfogásáért is esedeznek: „Az nemes Regiment Commandót instáljuk, hogy iskolánk számára rendeljen könyveket, légyen pátronusa; s az közelebb lévő falvakból is rendelje ide tanítani az arra való gyermekeket.” Miután azonban báró Purczell János ezredes 1811-ben már indítványozta a szomszédos Kézdivásárhely számára katonai tanintézet felállítását, és még az sem valósulhatott meg, hiszen a devalvációnak, a pénz leértékelésének súlyos éveiben vagyunk, az 1813-as esztendőben pedig a francia háborúk kötik le nemcsak a Habsburgokat, hanem a székely ezredeket is, 1817-ben végül Kézdivásárhelyen születik meg ama nevezetes katonai iskola végső terve; és itt építik meg 1823-ig, olyan társadalmi mozgalmat kavarva, amelynek során módosabb székely határőrök a Gábor István egész birtokának becsértékét meghaladó összegeket is adományoznak, a környékbeli falvak anyaggal, munkával segítenek, Kőrösi Csoma Sándor is 100 aranyat ad, s így épül meg végül a városnak a százezer forintnál is többet érő

tanintézete. Van tehát a közelben katonai nevelde, ha a bereckieknek nem is sikerül iskolájukat magasabb fokú intézménnyé, kollégiummá fejleszteni.

Gábor Áronnak az elemi szintű tanultságot feltehetőleg otthon kellett megszereznie. Tizenkét éves koráig járja minden katonagyerek a falusi iskola osztályait. A parancsnokság vigyázza az elemi oktatás rendes menetét; így gondol már 1776-ban Kiss Mihály őbester is a határőrgyerekekkel, és a II. székely gyalogezred hatáskörében elrendeli, hogy a századparancsnokok „gyakorta utána lássanak a falusi mestereknek, hogy kötelességek szerint a gyermekeket a vallás dolgaiba, úgy az írás és olvasásra szorgalmazatosan tanítsák”.

Van tehát hagyománya a falusi tanítók ellenőrzésének és annak is, hogy kötelezzék a gyermekeket a betűvetés elsajátítására. 1825. augusztus 25-én jegyzik be a berecki jegyzőkönyvbe a következő Compagnia Commando-parancsolatot: „Minden faluban oskola állíttassék fel, és a szülék a gyermekeiket 7 esztendő korától elkezdve egész 12 esztendőig hogy az oskolában jártassák, a legkeményebben parancsoltatik.”

Hét- és tizenkét éves kora között tehát feltehetőleg Berecken tanul Gábor Áron, és szintén csak következtetni tudunk arra — különböző meggondolások alapján —, hogy a kantai, Kézdivásárhely melletti ferences nevelőintézetben kezdi meg 1827-ben a deákéletet. Rendkívül sokat jelent ez a lépés. Az apa, Gábor István bizonyára úgy dönt, hogy az értelmiségi pályák valamelyikén kell majd a család legidősebb fiúgyermekének életlehetőséget találnia. A keretektől való kitörés, az eleve elrendeltetett sorsból való szabadulás kísérlete kezdetét veszi.

Ennek során — a következő lépésként — 1828-ban a ferencesek csíksomlyói iskolájába íratják be Gábor Áront. Ekkor már a második grammatikai osztályba

jár, ahol a 31 tanuló közösségében az élen állók közé kerül. 1829-ben a grammatika harmadik osztályában eminensként jeleskedik. Következik még az 1830-as esztendő, amelyben a humaniorák első osztályának tanulója. Ekkor már öccse, a szintén kiváló tanuló Imre is iskolatársa. 1831-ben azonban, anélkül hogy középfokú tanulmányait befejezhethné, Gábor Áron kénytelen búcsút mondani Csíksomlyónak. Az első félévben még ugyan ott szerepel a névsorban, de neve után bejegyzik: „Deseruit Scholas mense Februar, alias Classis I-mae.”

Miért kellett odahagynia az iskolát, milyen akadályok állták útját, hiszen igen jó tanulóként már rövidesen felsőbb tanintézetek felé indulhatott volna el? Nagy Sándor szerint: „...amidőn innen (Csíksomlyóról) felsőbb iskolába akart menni, főleg technikai és gépészeti hajlamának s tehetségeinek kielégítése és kifejlesztése végett, a székelyekre nehezült határőri szigorú osztrák katonai kormány megtagadta az engedélyt, s katonai úgynevezett »*numerus alá*« vétetve, beosztottatott a *második székely gyalogezredbe* mint tényleges (activus) határőr”. Ugyanezt mondja — általánosságban jellemezve a helyzetet — a berecki protokollum is: „*a mi gyermekeinket az hadi szolgálat 18 esztendő s koron túl tanulni nemigen engedi*”. A kolozsvári unitárius kollégiumban tanuló húszéves Bölöni Farkas Sándor — hasonló helyzetben — a keserű kérdésbe foglalt ítéletet is kimondja: „hogy nekem itt kelle születnem, ne legyen már szabad egyébre születettnék nézni magam!”

A Habsburg-hatalom jelképe, a kétfejű sas, a kettős iskolapolitika szimbóluma is lehetne. Hasonlóképpen az osztálytársadalmak mindenkori elnyomóihoz, azokat a társadalmi rétegeket, osztályokat, amelyeknek meghatározott szűk munkaterületet szántak a gazdasági-társadalmi szerkezetben, a funkció jobb betölté-

se érdekében alacsony fokon szívesen iskoláztatták; azt azonban már nem vették jó néven, ha felsőbb tanintézetek végzettjeiként magasabb szintekre törtek fel, vagy pedig ha rendjük kiművelt követeiként eljutottak a szellemi élet különböző posztjaira.

1848 forrongó tavaszi napjaiban együtt volt Jakab Elek Klapka Györggyel, s így idézte fel később az akkor elhangzott és Gábor Áron helyzetére oly találó szavakat: „Elbeszéltük az elaprózott birtokú, jobbagyatalan székelységnek ősi törvényei ellenére adó alá vetését, nemesi szabadságaitól megfosztatása indokolt panaszait: hogy (...) sem birtokának nem szabad rendelkezési jogú ura, mert mihelyt a határőrség kötelékébe jut, maga kényszerített katona addig, míg szolgálatra képtelenné válik, *fiát helyette jókor ezredbe sorozva a felsőbb tanintézetektől elzárják* (kiemelés I. I.), személyét a polgári törvények s hatóságok alól elvonják, katonai rendeletek alá vetve, aktuális örök birtokát ideiglenes haszonélvezeti birtoklássá változtatják. Ez egy folyton vérző nyílt seb a derék nép életorganizmusán.”

A kötöttségek világának, a határőrségbe sorozott székelyek rabságának szimbólumává vált, hogy a fiatalokat minden erővel meggátolni igyekeztek, nehogy felsőbb iskolába iratkozzanak, vagy éppen külföldi egyetemre kijussanak — és így kiszabadulhassanak a General Commando karmaiból. Holott éppen a Gábor család példája mutatja: az öröklés rendjén mindinkább elaprózódó, sok helyen amúgy is szűken termő szántóföld már nem elégséges alapja az „ingyen katonáskodásnak”. Amikor a bereckiek a szolgálni beállókát összeírják, a már földtelen, munkaerejét bérbe adó „agrárproletár-határőr” listát is elkészítik. Ahol az ősi jussból, a családi birtokból megélni nehéz, a katonai terhek pedig igen-igen súlyosak, ott szükségképpen

olyan erők lépnek működésbe, amelyek más életformák felé térítik a fiatalokat.

A határőrkatonarendszerben — a feudális termelési viszonyok előregedett, széthullásra ítélt korszakában — az erdélyi életben való megkapaszkodás már sokak számára túl nagy erőfeszítéssel járt, s miután a jobb sorsnak a reménye sem ködlött fel előttük, úgy is megfogalmazhatnók, hogy „kiléptek” a számukra sanyarúnak bizonyuló vagy ígérkező sorsból. Ők voltak azok, akiket gyakran kellett volna a berecki öröknek az ojtózi átjáró táján is foglyul ejteniük, mivel a szökevények száma „naponta szaporodik”. Az önfelszabadításnak ez a formája — a Kárpátokon túlra vándorlás — természetesen nem lehetett elfogadható megoldás azok számára, akik nem csupán a rabságból és szegénységből akartak menekedni, hanem úgy érezték: volna tennivalójuk szülőföldjükön, népükért; nem volt kiút azok számára, akik nemcsak menekülni akartak, hanem alkotni, teremteni, önmagukat megvalósítani. Az ilyenek viszonylag szabadabb értelmiségi életterületek felé áramlottak, és ott útjuk óhatatlanul a néppel való egygyéforrás s a forradalmárság felé vezetett. Az élettel, a fennálló termelési viszonyokkal való kemény küzdelem, a társadalmi szerkezet alapvető törvényeinek megismerése és a megváltoztatásukra törekedés azt a gondolatot is megérlelte, hogy az egyéni útkeresés, akár a feudális rendszer keretén belül, akár annak határain túl — nem megoldás. Megszületett tehát az a felismerés, hogy csak közösségben, a forradalmárok és szabadságharcosok egységében teremthető meg az az erő, amely az egyéni életnek megfelelőbb lehetőségeket kínáló új társadalmat teremti.

A berecki jegyzőkönyvek bőven szólnak a határőrkatonai szolgálatról. Ezek az adatok Gábor Áron életére szintén vonatkoznak, hiszen az iskolai útból visszatérttelekkel neki is a székely „gyalogrendi” életformát kell élnie. A „gránic gyalogok” — az 1830-as években — októbertől márciusig havonként négy egymást követő napon vagy a helybéli gyakorlópajta, -csűr fedele alatt, vagy ott, ahová az ezredparancsnok rendelte őket, egyéni kiképzésben részesültek. Kísérleteztek azzal is, hogy a hét végén, vasárnap „egzecírozassák” az embereket. Tavasszal, de ősszel is egyhetes fegyvergyakorlaton találkoztak a tábori és tartalék zászlóaljakkal. A gyalogezredek évente egyszer együttes hadgyakorlatot is tartottak. Az „egzecírozás”, az „adusztálás”, a „kimasírozás” sok idejét rabolta el a berecki katonarendieknek, viszont — ezt el kell mondanunk, mert sokan vélik úgy, hogy Gábor Áron is négy évre „elment” katonának — szülőföldjüket csak rövidebb időszakokra kellett elhagyniuk. Gazdaságukat azonban annál gyakrabban, mert az említett szolgálat mellett rájuk hárult a határőrzés gondja, valamint a közmunkák végeérhetetlen sokasága, a fuvarozás, a tiszti épületek, katonai létesítmények építése, javítása, az útcsinálás, az ölfavágás és -hordás és így tovább. A bereckiek különben évente 172 öl tűzfát szállítottak be a tisztségnek, s hetente hol egyszer, hol kétszer adtak „tehénhúst az ojtózi officiumnak”.

Mindezekhez járult az, hogy a maguk költségén, saját ruházatukban kellett katonáskodniuk. Panaszolják is 1843-ban a bereckiek, hogy „magok véres verejtéke s birtokaik elidegenítésével” voltak kénytelenek „katonai köntöseiket megszerezni”.

A katonasorsról, annak súlyos voltáról leghívebben

vall, ahogyan 1848-ban megszüntetéséről vélekedtek. 1848. augusztus 3-án ugyanis nagyon boldogan hirdetik a bereckiek, hogy „azon közfal, mely eddig a katona és nem-katona között fennállott, le van rombolva”, és most már igen öntudatosan figyelmeztetik a századparancsnokságot, hogy általános honvédelmi rendszer „van napirenden, ne bajoskodjanak” azzal: ki fogja „a régi törvénytelen terheket prestálni”.

1848-ig azonban még jó néhány esztendőnek kell eltelnie. 1831 után Gábor Áron nem viseli nyugton a gyalogrendi állapotot, megkísérli a második kitörést; helyesebben most már a feljutást, hiszen míg az iskola útján más életterületre kíván átmenekülni, ez alkalommal a neki kijelölt szférában, a katonai pályán igyekszik műszaki ismeretekhez jutni és magasabb katonai rendfokozatot elérni.

A kitöréshez oly módon nyílik egy kis rés a gyalogkatona határőr számára, hogy az ezredeből hagyományos módon — mint ahogyan azt Benigni is elmondja — egy tiszt vezetésével minden esztendőben négyheti tüzérségi gyakorlatra vittek néhány székelty, századonként talán egy embert vagy ezredenként tizenkettőt. „Szokásban lévén ezredénél — írja Nagy Sándor, a forradalom idején Gábor Áron hadsegéde és igen értékes életrajzi adatainak közrebocsátója —, miszerint évenként, egypár hétre, 12 fegyverviselő küldessék Gyulafehérvár várába, az ágyúk mechanikai kezelésének elsajátítása végett: felvétel a kinevezettek közé. Innen nem tudni minő magánpártfogás útján, vagy inkább saját benső vágyaitól ösztönöztetve Pestre, onnan Bécsbe ment, ahol a Genie-Corps-nál mint műkedvelő látogatta a műtani leckéket, észlelgette az ágyúöntés, érc-elegyítés mesterségét, arról jegyzeteket tett s az ezekre vonatkozó *kézikönyveket magának megszerezte.*” Nagy Sándor úgy véli, hogy Pestre és Bécsbe az asztaloscéh-

beliek szokásos vándorlegényi útján jutott el, és „megízélítve a magasabb műtudományok forrását, még lángolóbbá vált szenvedélye azután, s nem elégíthette ki azt”, vergődött és „szenvedett égető szomjat”. Ebből az emléanyagból úgy lép elő Gábor Áron, mint aki mesterlegényként valósággal beszökik a tudományokról előadók termeibe, és könyveket, szakmunkákat szereztve, „önmaga fejleszté ki tehetségét”. Tanúságot tesz Nagy Sándor arról is, hogy a német nyelvű tüzérségi szakkönyvek élete végéig féltett kincsei voltak, és nagy bánatot okozott neki pusztulásuk a kézdivásárhelyi ágyúgyártó műhely feldúlásakor.

A katonai műszaki tudományokba való behatolás kísérletéről Jakab Elek a következőket mondja el visszaemlékezéseiben. Ő is úgy tudja, hogy századából sikerült Gábor Áronnak a tüzérséget tanulókhoz eljuttatnia. Új és egyben az eddigieknek ellentmondó viszont az a közlése, hogy 1840-ben ismét szolgálatra jelentkezett, de most Pestre a cs. kir. 5-ik tüzérezredhez. Itt bő alkalma nyílt a német nyelv teljes megtanulására, vegyészeti, technikai s tüzérségi ismeretei gyarapítására; úgy látszik, ekkor szerezte meg ezen szakművet, melyet haláláig kézikönyvül használt (*Handbuch für k. k. österreichische Artillerie-Offiziere stb. von Karl Freiherrn von Smola stb. Wien 1839*); a benne levő jegyzetek mutatják, mily talpraesetten fordították ő és társai a legnehezebb német műszavakat. Két évet töltött itt, s 1842-ben, október 14-én visszament szülőföldjére, miután azon kívánságát, hogy cs. kir. tüzér hadtesthez (*Bombardier-Corps*) fölvétessék, el nem érhetette; most öccse, Gábor Imre helyett soroztatta be magát s szolgált 1845-ig mint főkaplár.

Akármikor és akárhogyan is történt, megkísérelte tehát, hogy elsősorban a határőrség keretein belül sajátítsa el a tüzérmesterséget. Majd vándorló mesterlegény-

ként vagy az utóbb idézett információ szerint (a II. székely gyalogezred 11. századából a birodalmi hadsereg tűzérezredébe kérve felvételét) valóban hivatásos tűzerkatonaként Pesten vagy Pesten és Bécsben is tanulta, felszívta mindazt, ami oly mélyen érdekelte. Új életpályára azonban itt sem találhatott, hiszen „tehetségéhez mért hatáskört kivívni nem tudott”, s végül is mindaz, amit a katonai pályán megszerezhetett, az a titulus volt, amellyel 1842-ben illették — mikor tűzoltásban részt vett bajtársai nevében beszédet mondott: „alpattan-tyús”, és az a cím, amelyet neve alá 1847. december 14-én ő írt: „nyug. káplár”.

Valaha a feudális rendszer virágzó szakaszában a felső, katonai és egyben nemesi vezető rétegbe még utat nyitottak annak, akit képességei és cselekedetei erre méltóvá tettek. Az előregedett társadalmi rend bomlásának idején azonban a megmerevedett rendi kategóriák, a születési előjogok uralma, valamint a bécsi birodalmi politika különbségtevése folytán már szilárdabbakká lettek a válaszfalak, a feljutást elzáró akadályok; igaz, hevesebbé vált az alulról jövők ostroma is. Ezért volt, ha nem is lehetetlen, de igen-igen nehéz a katonai pályán magasabbra emelkednie annak, aki székely határőrcsalád szülötte volt.

A „germanizáló rendszer” igyekezett a Székelyföldre idegenből rekrutálni a tiszteket, akiknek az ellenségességről, önkényeskedéséről számos tanúság maradt reánk. Itt csak a Bereckhez oly közeli Kézdivásárhelyről mondjuk el példaként, hogy ott a századvég polgárai még igen jól emlékeztek arra a határőrségbeli kapitányra, aki egy „balul felelő” városi ifjút halálra botoztatott; aki a város egyik tekintélyes polgárát, mert az egy ízben elfeledte a „szokásos bélpecsenye elküldését”, huszonöt bottal gyógyította ki a feledékenységből. A köztudatban tehát még évtizedek múltán is élt

annak az emléke, hogy „a legszentebb jogokat is lábbal tiporta a féktelen szoldateszka, s minden panasz s minden feljajdulás börtönnel és bottal toroltatott meg”.

Az ilyen módon élő és ilyen szellemiségű tisztí rétegekben valóban nem volt helye Gábor Áronnak. Ugyanakkor azonban még ebben a kormányzathoz hű, a Metternich-rendszernek engedelmisséggel szolgáló külön világban is új szelek kezdtek fújdogni; itt is több jel mutatott arra, hogy a Habsburg-hűség és az elnémetesítés lelkeket, tudatokat formáló intézményeiben, a katonai iskolákban szintén hódító útra indult a szabadság, egyenlőség, testvériség eszméje. 1841 körül, mint ahogyan arról Jakab Elek beszámolt: „váratlanul azon hírrel lepték meg az erdélyi hírlapok az olvasó világot, hogy a kézdivásárhelyi és csíkszeredai katonanövendék ifjai, az ezredbeli altisztek, hadapródok s ifjú tanártisztek magyar olvasó társaságot alkottak, magyar hírlapokat és könyveket olvastak, a nemzeti költők hazafias dalait szavalják, a politikai eseményekről beszélgetnek, szóval: a nemzeti irodalom és politikai élet terjedő világa elhatott a csíkszeredai várba, (...) elhatott a kézdivásárhelyi katonai intézetbe, sőt az úgynevezett egész székely Gränzbe”. Ebben a körben, amelyben a francia forradalom történetében nevelkedtek az új társadalomra és szabad, független országra sóvárgók, megvolt, de üresen maradt a Gábor Áron helye. Őneki nem adatott meg az sem, hogy a műszaki értelmiségbe, bár tüzérként, foglalkozásából megélni tudó katonaként bejutva az új szellemű bajtársak közösségében formálódjék, emelkedjék.

A jövődöbeli forradalmár, az ágyúöntő és a tüzértiszt azonban mégis ezekben a kudarcokkal teli években végezte az önformálás iskolájában az egymást követő osztályokat. Első nekirugaszkodása béreként iskolai végbizonyítványt ugyan nem, de Csíksomlyón igen jó

alapot szerzett, tanultabbá, szakismeretekben gazdagabbá vált. Később csodálatos tudásvágy űzi, hajtja ismereteket kínáló előadásokra, teszi könyvekbe temetkező, sőt szerelmesedő emberré, s formálja arra a társadalmi szerepre, melyet később betölt. A rá emlékezők szerint meg is döbbeneti hazavándorlása során a hortobágyi puszták népét: hogyan lehet valaki egy személyben, ruháját tekintve, katona, könyvei okán pedig pap?

Gábor Áront a majdnem egy és fél évtizedes katonai pálya sok mindenre megtanítja; többek között arra is, hogy mit jelent az „osztrák szellem”, milyen valójában az alattvalóit társadalmi osztálya, nemzetisége szerint dajkáló vagy mostohán kezelő központi hatalom. Az ítélet, amit e társadalomról mond, egyéni keserűségtől átítatott, de éppen szubjektivitása, átéltsége következtében a valóságot tükröző: „*Nem, sohasem fogja Magyarországon a katonát elévinni az ész, jellem és derékség — állapítja meg Gábor Áron —, hanem a németiség, a servilizmus és protectio.*”

Az ipar, a technika útjain

Gábor Áron szülőhelye nem a legjobb feltételeket kínálja annak, aki a mezőgazdaságot választaná élethivatásul. „Bereck városa közönségének — írják 1848-ban —, az eredeti letelepedéskor, részére a hideg, magos s hegláncokkal kapcsolt terméketlen havasok” jutottak. 1816-os írásaikból azt tudhatjuk meg, hogy a krumpli és a szénatermés közepes volt, a búza „majd semmit sem termett”, a rozs egy kalangya alig egy vékát adott, törökbúzát nem is termesztettek „az áer mostohasága miatt”, gyümölcs semmi sem termett, „az hideg elvéén virágját”. A szél s az eső is sok kárt tett

a különben igen kicsiny szántóhatárban. A „gabonát termő szűk hely” miatt inkább a marhatenyésztés, az állattartás az, amibe reményeiket vethetik. Gábor István hagyatéki leltárában — mint láttuk — több csűr is szerepel, s ha istállót nem is tüntetnek fel az összeírók, az a külterjes állattenyésztés akkor még szokásos formáit tekintve nem csodálható; az adósságok listáján szereplő, a „vásárra vitt” állatokból maradt 4 forint 50 krajcár tartozás viszont arra utal, hogy a családban megfelelő súlyt és szerepet kell tulajdonítanunk ennek a termelési ágak is. A határszéli havasbirtokban levő, valamikor tágas berecki legelőhelyek azonban a katonai parancsnokság foglalásai miatt „egészen megszűkültek”. 1838-ban a tanácsbeliek elmondják, hogy tőlük a marhatenyésztésre használt ősi havasokat elvették, közerdeik pedig „a szörnyű nagy mértékben megkívántató faizás miatt” igen megpusztultak.

A városi jogállapot vázolása során már szólottunk arról, hogy ilyen körülmények között a szekeresség, a fuvarozás nagyon szükséges foglalatossággá vált. Még érdekesebb azonban, hogy ez a kis határszéli település éppen a XIX. század első felében ipari termelésben is nekilendülést mutat. Valójában céhekkel teli kézműves góccá ekkor sem válik, de jövődőt ígérő csírák sarjadnak benne. A jegyzőkönyvekben különböző peres ügyek, közösségi gondok kapcsán mind gyakrabban szerepelnek a „Társaságok”, valójában a céhek. Berecken az 1848-as esztendő megelőző évtizedekben a szekereseké mellett a fazekasok, a csizmadiák, az asztalosok társaságát említik a leggyakrabban. Jellemző, hogy 1843-ban úgy döntenek: a helybéli tímárok gyengék lévén, idegeneket is bebocsátanak a városba ; 1847-ben pedig már „tímár társaságról” írnak. A céh intézménye, a feudális kézműipar igazából akkor kezd itt fejlődésnek indulni és Berecknek valóságos városi jövődőt

ígérni, amikor már más tőkés jellegű ipari formákat igényel a rohanó élet és az iparosodó világgal való versengés. Mégis figyelmet érdemlő ez a jelenség: hisz gazdasági lendületével az iparteremtés felé való tájékozódást jelzi.

A bereckiek maguk nem kereskedők, de állandó kapcsolatban állnak a kalmárkodó városokkal, így Brassóval, sőt moldvai településekkel is. A vám közelsége, az Ojtozi-szoros áruforgalmi jelentősége Bereckre is kihat. Brassóból kereskedők kívánnak itt árulerakodó jogot szerezni, „magazinumokat” építeni, sőt még olyan is akad, aki berecki polgárjogot kér a település kiváltságainak jobb kihasználása végett.

Az ipari létesítmények közül 1846-ban is említi a protokollum, hogy „vagynak posztó- és csergeványoló malmok, fűrészmalomok” az Ojtoz vizén inneni határban; részben Bereck város allodiális javai, amelyeket árendátoroknak ad át, részben egyéni vállalkozók tulajdonai.

A fejlődést, az új termelőmód születését megelőző felbolydulást, korszerű gazdasági formák felbukkanását pedig az példázza, hogy közvetlenül a forradalom előtt egy kereskedő-tőkés nyit meg ipari vállalatot a Luptyán-patak melléki vasércvonulat kihasználására Bereck és Sósmező határában. A berecki jegyzőkönyvekben az 1845—46-os években igen sokszor említik is a „Nica testvérek” bányáját, vasverőjét.

Bereck ily módon épül tehát bele az erdélyi gazdasági életbe, tükrözve kicsinyke részként az egészet; jelképezve elmaradottságot, kibontakozásképtelenséget, de a jó lehetőségeket, sőt az indulást, a fejlődési kezdeteket is.

Gábor Áron a kismesterek körében keresi a megoldást az egzisztenciális gondokra. A mezővárosi joggal élő település asztalosmestere lesz. Huszonhárom éves,

amikor 1837. július 15-én keltezett nyugta tanúsítja, hogy koporsó- és keresztfakészítésért 6 forintot „Gábor Áron asztalos” felvett. 1839-ben őrmesterének készít íróasztalt és „kasztent”, Berecknek pedig istállót épít. 1845-ben ugyancsak a szülővárosban kántori ház tervén dolgozik, „tékát” fest, szárazmalmot épít. Valójában eléggé széles skálán kell a fával dolgoznia: épületeket tervez, ácsmunkát végez, felhúzza az istállót, házat, szárazmalmot, majd finom, szép formájú bútorokat alkot, a kézművesmunka remekeit készíti. Mindez önmagában a famegmunkálás területén is meglehetősen sokoldalúságot kíván. Időközben még katona és feltehetőleg tüzér is, sőt — a sepsiszentgyörgyi szóhadomány szerint — a Kiss család Olt utcai harangöntő műhelyében segédként dolgozik, és a Várgödrében 1840-ben öntött szemerjai harang elkészítésében mint „kovácslegény” vesz részt Kiss Péter mester mellett.

Az otthoniak Gábor Áront egyszerűen „asztalos”-nak nevezik jegyzőkönyveikben, és ehhez fokozatosan tapad hozzá a „mester” címzés — jelezve meggyökerezését a kézművesi állapotban. Hogy e rétegbe tartozónak érzi magát és osztályos társaival mélyen szolidáris, azt a század parancsnokságához, „kormány”-ához intézett, 1847-ben keltezett kéréséből is megállapíthatjuk. Kantai birtokosnál, Jancsó Elemérnél kap szállást „Kirilovits Sigmond, alias Aradi” nevű lakatosmester („egy esmeren becsületes mesterember”), akinek a nevében házigazdája 25 váltó forintot kér kölcsön: Gábor Áron azonnal küldi a kért összeget. Az „izzadsággal gyűjtött s szegény mestertársam felsegállítására” küldött pénzt kéri vissza, mert „mestertársa” nem kapta meg.

Asztalos tehát, akit 1848 első időszakában társai is gyakran „meiszter uram”-nak neveznek. A családi birtokoska a másik két testvér kezén marad: itt feltehető-

leg a meg nem nősülő Dénes dolgozik, és az igen határozott, törekvő és gondos Imre a gazda. Erre utal az is, hogy a család ügyeit mindig ő intézi. 1845. április 12-én a berecki városi vezetőség jegyzőkönyvébe rótt sorokból kiviláglik, hogy Hosszú Judit, Gábor Áron édesanyja is elhagyja a családi közösséget és férjhez megy: „Tanácsos Gábor Imre, a fia szóbeli kérelmét az iránt terjesztvén elő, hogy Gábor István özvegye férjhezmenetelével amely pityókás kertbe levő osztályos város ugaracskája tovább a férjhezmentet nem illetvén, adatnék neki birtokába.” A kérést jogosnak ítélték, s „által is adatott” a város közös krumpliföldjéből a „*Gábor családot*” illető parcella; ugyanígy döntöttek június 14-én a hasonló birtokjogi helyzetű „kenderugar” felett is.

Azt, hogy a családi gazdaságból a reá eső kis részt Gábor Áron nem vette ki, ugyancsak 1845-beli irat tanúsítja. Az említett évben, április 12-én „Nemes Berecki városi tanácsos Gábor Imre úr” és „testvérbátyja, Gábor Áron” együtt keveredtek határvitába gyalogkatonákkal Kerekes Andrással és Antallal. A berecki főbíró, Fejér János, az egyik hivatalos iratban Imrét és Áront közös birtokosként említi: „...kegyelmetek (a Kerekes testvérek) az atyjokról öröklött közhatárkertjeiket az exponensek (a Gábor testvérek) jószága bütyjéről lebontogatván, ezt el nem tűrhetve, több rendbéli barátságos és törvényes felszólításokra fel nem állították, hanem még a közhatárt is zavarba hozni mesterkedtek”. Mindezek alapján úgy véljük, hogy Gábor Áronnak nemcsak saját gazdasága, hanem külön családi háza, saját háztartása sem volt, hiszen amikor „otthon volt, felnőtt kora óta rendszeren Imre családjánál tartózkodott”.

Valójában tehát asztalosként sem él a maga „rezidenciájában”, amit az is tanúsít, hogy környékbeli birtoko-

soknál, szomszédos helységekben vállal munkát, és nagyon sok iparostársához hasonlóan — a visszaemlékezők szerint — Moldvában is gyakran tartózkodik. Ahhoz, hogy fűrő-faragó, jövő-menő emberként élni tudjon, nagyobb mozgási szabadságra volt szüksége. Említettük, hogy 1847-ben neve után címként, rangként az „asztalos” és a „nyugalmazott káplár” szerepel. Életére emlékező kortárs is feljegyezte, hogy felszabadított, jubiláltatott. Nincsenek még biztos ítéletalkotáshoz támpontul szolgáló adataink, de úgy véljük, hogy feltevésként azt is leírhatjuk: Gábor Áron — felhasználva rosszabbodó lelkiállapotát és talán mások támogatását is — elérte, hogy a határőrkatonaság valamegyik tartalék zászlóaljához vagy a végleg nyugállományba helyezettnek sorába kerüljön.

Az 1848-as forradalmat megelőző években Erdély gazdasági életében sok, a régi, elavult termelési viszonyokat robbantó elemet találunk. A társadalom már telített az olyanokkal, akik igénylik az újat, sürgetik a változást, akiket az iparfejlődés ügye vonz magához. A vállalkozások szaporodása, gazdasági társulatok életre keltése, a manufaktúrák alapításának lendülete, a kezdeményezésre ösztökélő szellem terjedése természetesen a technikai kérdések iránt oly fogékony Gábor Áronra is hatással van. Élénken érdekli a Székelyföld iparosodásának sorsa és még közelebbről a gépek, szerkezetek, mindaz, ami technika néven ekkor jelenik meg Erdélyben s teszi meg hódító útjain első lépéseit. A feltaláló, a gépszerkesztő státusában láthatja még Gábor Áron a számára kínákozó harmadik lehetőséget.

Nézzük meg, miként írnak erről a kísérletező, találmányokkal bajlódó emberről az emléket megörökítő. Jakab Elek szerint: „Mint minden székely ember, ő is születettnek látszott a fűrásra-faragásra és iparosságra; még ifjúkorában megtanulta az asztalosságot, reme-

kelt, a vidéken első mesterré vált; megtanulta az esztergályozást, fafaragási többféle műnemeket; 1845(-ben) a katonai koncentráláskor egy nagy faágyút készített, melyhez csudára járt a nép; vasabroncsokkal volt összeszorítva, lövés végett oldala mellé kis rézmozsarát illesztett, s ez tette az ágyúszolgálatot; készített 1 $\frac{1}{2}$ lábnyi rézágyút egyházi és lakodalmi ünnepélyekre; talált fel egy sajátságos alkotású szekeret, mely egy ember lábnyomása által a szekeret rajta ülő négy ember súlyával továbbította volna, annak mintája s kicsiben szerkezete is megvolt már, gépszerkezetéhez azonban kovácsolt acél és réz kellén, ennek megszerzésére anyagi ereje nem volt, s így az csak eszmének maradt; a katonai serháznak épített egy szárazmalmot, mely sokáig fennállott; *készített egy aratógépet, mely 12 ember dolgozatát végezte el* (kiemelés I. I.); templomokban és községi építkezéseknél is technikai tudományának és ügyes kezének számtalan emlékét hagyta fenn." Életének erről a vetületéről Nagy Sándor szintén hasonló módon számol be: „... ő leginkább asztalos iparciḱkek készítésével kereste kenyerét, de amellett más, gépminták és találmányokkal, saját szerkezetű malmok és más gépek modelljeivel foglalkozott, s mivel azok inkább eszközök és anyagi mód hiányai miatt nem váltak be gyakorlatiaknak, mint megannyi nagy felfedezővel: a kor és lakótársai, sőt rokonai is gúnyolódtak vele. Mindez mélyen elkedvetlenítette, s meghasonulva embertársaival, sőt önmagával is, nyughatatlan szenvedélyétől űzve el-elrándult a közel fekvő s csak a keleti Kárpát-havasok által elválasztott szomszéd iparszegény Duna-fejedelemségekbe szórakozni és kenyeret keresni."

Sokan átvették Nagy Sándortól a kudarcokba belefáradt, zárkózottá, elmagányosodottá, sőt hír szerint eszelőssé vált ember képét. Az a mód azonban, ahogyan hirtelen nagyobb fényben megvilágosodottan

1848—49-ben él és cselekszik, arról tanúskodik, hogy önértetét, önértéktudatát súlyosabb károsodás sohasem érte. Igaz, a szerepkör, amibe leszorult, a „mániákus” ezermesteré, a „különcé”, azoké az embereké, akikből olyan sok termett éppen az 1848-at megelőző fél évszázadban, abban az időszakban, amikor megnövekszik ugyan az érdeklődés a szakember, a technikai jártasságú feltaláló iránt, azonban még mindig nem alakulnak ki a számukra alkalmas működési területek, kibontakozást is kínáló feltételek. Jellemző, hogy a nagyszebeni Schneller szintén ezermesterként gőzkocsi elkészítésével bajoskodik, Bodor Péter magánjáró szerkezet tervez, Rajka Péter pedig — mielőtt bécsi tanulmányútra mehetne — hasonló „mániákusként” abban leli örömét, hogy hol furcsa zeneszerszámot, hol nagy kézügyességet kívánó kis kézimalmot szerkeszt, sőt kétezer apró, csaknem búzaszemnyi fadarabkából biliárdpálcát is.

Gábor Áron egyéni élete így, immár harmadízben, ismét a társadalmilag tipikus kudarcok felé sodródott. Először az iskola útján a feudális szerkezet viszonylag szabadabb területeire juthatott volna el, másodszor a katonai pályán kijelölt sorsa keretein belül törhetett volna magasabbra, és végül most harmadszor a hűbéri rendszer méhében fejlődő s a polgári viszonyok kibontakozásával kecsegtető ipari forradalom gátaikat elsodró hullámain emelkedhetett volna fel; kísérletei azonban sorra hiúsultak meg, és benne — 1848 tanúsítja — mindinkább érlelődött annak tudata, hogy a viszonyokat kell megváltoztatni. Természetes tehát, hogy ő, aki egyéni életfolyásában sűrítve érezhette egy széles nép-reteg elnyomatottságát, keserűségét, sanyarú sorsát, szomorú jövőtlenségét: vállalta a küzdelmet a földesúri kizsákmányolás és a metternichi önkényuralom ellen.

*

Vannak sorsok, amelyek látszólag szürke, mindennapos küzdelemben, munkában, helytállásban növekszenek hősivé. Vannak emberek, akik néhány hónapba sűrítve élik végig valóságos, csonkaságában is teljes, jelképpé váló életüket; így élt Gábor Áron is: 1848 ősztől 1849 nyaráig. Ennyi idő is elég volt azonban ahhoz, hogy képességei kibontakozhassanak, hogy tettei nagyra nővesszék; hiszen 1848 őszen nemcsak a végre cselekvési lehetőséghez jutó feltaláló, a gyakorlati műszaki ismereteit, elképzeléseit megvalósítani tudó technikus, a vezetésre képes kemény katona kapta meg helyét, hanem az idegen elnyomás terheit mind nehezebben viselő határőr székelyek egyik legtudatosabb képviselője is. Élete azért is válhat szimbólumává a forradalomnak, mert tanúsítja, milyen mélységben és mennyire feltartóztatlanul készülnek egyszerű emberekben azok az erők, amelyek történelmet formálnak; vagy azt, hogy milyen a súlya azoknak a hagyományoknak, amelyek egyéneket és népeket — Gábor Áron és a Székelyföld esetében — tanultságra, mesterségbeli kiválóságra serkentenek. Amikor „a történelem” lehetőségeket kínál, amikor kérdez, gyakran már időt sem ad a felkészülésre; a készből, a felhalmozottból kell elegendőt nyújtani, kielégítő választ adni. Ilyen felelet a legendákba joggal beépült két szó: „Lesz ágyú!”

2. A BERECKIEK MOLDAVI KAPCSOLATAIRÓL

A XIX. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

A román és magyar nyelvű jó szándékú történeti irodalomban sok szó esett immáron a magyar és román parasztság sodró erejű együttes felkeléseiről. A forradalmi osztályok közös mozgalmaival, harcaival és a két nép jelentős történeti személyiségeinek baráti kapcsos-

lataival szintén több tanulmány foglalkozott. Kevesebb azonban az olyan természetű vizsgálódás, amely a történeti élet *mindennapjaiban* szövődő kapcsolatok szálait fejtí fel.

Noha a berecki viszonyokkal Gábor Áron életrajza kapcsán foglalkoztunk, lépten-nyomon találkoztunk az évtizedeket átfogó mindennapos egymásrataltsáág kisebb-nagyobb súlyú jeleivel. A következőkben ezekről a jelenségekről, a gazdasági élet területén kialakuló és a hétköznapiok rendjén kovácsolódó román—székely kapcsolatok példáiról kívánunk néhány szót szólni.

*

Mindenekelőtt utalnunk kell arra, hogy a népi érintkezés szálai ezen a területen mélyen a középkorba nyúlnak vissza; hiszen Bereck, az Ojtozi-szoros erdélyi végpontjaként, Moldva és Erdély gazdasági vérkeringésének egyik fő ütőere mentén, számottevő átmenőforgalmi gócpont volt a XIX. századot megelőző időszakban is.

Annak ellenére, hogy Bereck még 1848 előtt is falu jellegű, nagyobbára szalmatetőš házakból álló település volt, városnak nevezhette magát, városi joggal élt. Mezővárosi privilégiumai Moldvával, a moldvai átjáróhely biztosításával függtek össze. Bereck őrséget tartott, küldeményeket, postát szállított, futárokat vitt Moldvába. Pecsétjében és egyben a „végváros” címerében a levelet tartó kéz ennek a postaszolgálatnak a jelképe. A székely határőrség felállítását követően, 1764 után azonban Bereck régi kiváltságainak jó része is veszendőbe ment, és a bereckiek az Ojtozi-szorost már a második székely határőrezred katonáiként őrizték.

Megélhetésüknek viszont továbbra is egyik legfőbb forrása maradt az Erdély és Moldva között lebonyolódó áruforgalom. Mellékkeresetre annál is inkább rászorult

a berecki nép, mivel szántóföldje nem tartozott a legtermékenyebbek közé. Ők maguk panasztettek, hogy a szél, az eső, a hideg csekély határukat majd mindig tönkreteszi, állattartásuk alapját, havasaikat a határőrtisztek bitorolják, és ezért főleg „szekeresséssel, fuvarral” próbálják az „elszenvedhetetlen szükségét” enyhíteni. Bereckről szólva, Kővári is említést tesz erről: „Az *Ojtozi-szoros* összeköti Brassót, Szebent Moldvával, itt kell minden erről jövő árunak Moldvába jutnia. (...) E vonalnál Bereck városának még a királyok idejéből azon kiváltsága vagyon, hogy az ott átvonuló portékákat bizonyos távolságra egyedül ők szállíthatják, honnan az egész helység fuvaros.”

Az áruszállításból élő bereckieket külön szervezet, a „Szekerességi társaság” fogja egybe. Ez a város legerősebb, legjelentősebb céhszerű szervezete, amely minden kérdésben tagjai sajátos érdekeinek megfelelően hallatja szavát. A Szekerességi társaság vezetői gyakran hivatkoznak fontosságukra, a város életében játszott szerepükre, és céhszerű zártságukat féltékenyen őrzik. Időnként számba veszik azokat, akik fuvarozásból élnek, és — mint 1838-ban is — kizárják a „nem őstörsökösöket”. A tagjaik jogait és kötelességeit, valamint a fuvarozás módját előíró szabályokat szigorúan ellenőrzik. Olyan határszéli területen, ahol az osztrák vámhatóságok kijátszása — a csempészes — életmód és inkább erény, mint bűn, a Szekerességi társaság egyik tagját éppen csempészésért zárják ki. A szekerességi jogot csak három év múltán kapja vissza, és még 12 ezüstforint bírságot is kell fizetnie.

Az említett áruszállítási kiváltság szerint csupán a bereckiek szállíthattak Brassóba olyan árukat, amelyek az Ojtozi-szoroson át Moldvából érkeztek. Ez az előjog természetesen könnyebbé tette helyzetüket, bár a szállítási díjszabással nemegyszer elégedetlenek voltak.

1816-ban is keveslik a bért, és arra kéri a főkörmányszéket, hogy a moldvai áruk fuvardíját az Ojtoz—Brassó közötti útszakaszon 2 forintra emeljék fel. A Szekerességi társaság tagjainak nagy többsége azonban nemcsak ezt az útszakaszt járja, hanem a határon is átszekerezik, és — a korábbi századokban oly jól megismert útvonalakon — egész Iași-ig szállítják Erdély kivitelre szánt termékeit. A brassói kereskedők árucikkeinek Moldvába fuvarozását annyira igyekeznek kezükben tartani, hogy 1848 tavaszán Háromszék közgyűlése kénytelen foglalkozni azzal a panasszal, amely szerint a bereckiek „*a moldvai fuvarozástól*” másokat elrekesztenek. A bereckiek erre a vádra azt válaszolják, hogy a brassói kereskedők mindenkor szabadon fogadtak szekerst, s nemcsak *kizárólagosan* bereckiek szállították a brassói portékát Moldvába. Szerintük a kivitt termékek nagyobb részét a barcasági szászok fuvarozták az ojtozi vámig, onnan pedig többnyire a moldvai grozești-iek vitték tovább.

Az ojtozi vám Moldva felőli részén lakó grozești-iek valóban részt vettek a két terület árucseré-forgalmának lebonyolításában. A bereckiek hagyományos foglalkozását azonban ők sem sajátíthatták ki; legfeljebb — mint 1843-ban is — igyekeztek akadályokat gördíteni útjukba, előnyökre szert tenni a két fuvarostelepülés versenyében.

Bereck lakóinak számottevő része élt tehát az Erdély és Moldva közt folyó kereskedelemről. Szekeresekként állandóan járták Moldva útjait, nemegyszer azonban maguk is kereskedtek, vásárolt árut, berecki terméket kínáltak eladásra a falvakban és a vásárhelyek piacain. Érthető módon megkísérelték támogatni a két terület közötti árucseré-forgalom könnyebbé tételét is. 1838-ban például a főkörmányszéknek számoltak be arról, hogy az erdélyi állattenyésztés fejlődése érdekében

mit tartanak szükségesnek; a feliratukban — sok okos gyakorlati tanács mellett — azt is javasolták, hogy szorgalmazni kell a moldvai állatbehozatalt. Szükségesnek látták továbbá, hogy a Moldvából Erdélybe „behajtandó mindenféle barmok 30-ad vámját”, ha lehet, töröljék el, s ha nem, bár „szállítsák alább”.

A XIX. század első felében Erdély ipara fejlődésnek indult. Az osztrák iparral azonban a belső piacon nem vehette fel a versenyt. Jó áruehelyezési lehetőség kínálkozott viszont a keleti piacokon s többek között Moldvában is. E piacok biztosítása azonban nagymértékben függött a jó és olcsó szállítási lehetőségektől. Ismeretes, hogy Széchenyi István vasútépítési terveiben a Galacig vivő vasútvonal az Ojtozi-szoroson haladt volna át. Ennek az útvonalnak a kiépítését sürgették 1851-ben a brassói román kereskedők is, és bizonygatták, hogy a dunai gőzhajók által lebonyolított forgalommal csak úgy vehetik fel a versenyt, ha az ojtozi, valamint a tömösi út jobbá válik. Az ojtozi út jelentőségét 1848 előtt is látják a brassói Gremiul Levantin kereskedőtársaság tagjai, hiszen csak ők nem kevesebb mint egymillió forintnyi forgalmat bonyolítanak le Moldvával és Havasalfölddel. E társaság tagjainak többsége legalább annyi időt tölt moldvai vásárhelyeken levő üzleteiben és raktáraiban, mint amennyit Brassóban időz. A Brassóban megtelepedő moldvai kereskedők vagy a több mint száz moldvai és havasalföldi kereskedőtelepet fenntartó brassói kalmárok is szoros kapcsolatban állanak a berecki lakosokkal. A fejlődésnek induló kis székely mezővároskában a XIX. század első felében árulerakatok, „magazinok” épülnek, és nem egy román kereskedő igyekszik berecki polgárjogot szerezni. 1815-ben a tanács úgy határoz, hogy „egy görög kereskedőt bevesznek” a városba, és döntésükhöz a főkormányshéz hozzájárulását kéri. 1839-ben azonban

visszautasítják „Baksa Konsztantin brassai kereskedő” kérését. Ő gabonátároló raktárak építésére kér helyet a várostól. Feltehetőleg itt akarja őrizni a Moldvából behozott gabonát mindaddig, míg Erdély különböző részein a vevőket megtalálja. Ezzel azonban esetleg feleslegessé válna az áru Brassóba szállítása, és a berecki fuvarosok elesnének kiváltságos fuvarozási lehetőségtől. Valószínűleg ezért utasítják vissza Baksa kérését, sőt úgy határoznak, hogy a már meglevő berecki „magazinjait” is „pusztítsa” el.

A Moldva és Erdély közötti gazdasági összeköttetés hívja életre Bereck és Sósmező határában az 1848 előtt születő, de tiszavirág-életű vashámorokat is. A vállalkozó Gheorghe I. Nica egyike azoknak a román kereskedőknek, akik állandó kapcsolatban állanak a bereckiekkel. Különben igen tevékeny és tekintélyes ember. Ő az első és hosszú ideig egyetlen román Brassó város tanácsában. Kereskedelmi iskola, nyomda alapítását kezdeményezi, támogatja Gheorghe Baritiut, az ő házából indul el útjára a Gazeta Transilvaniei. 1805 és 1815 között Nica is Iași-ban él, és csak 1816-tól kezdve dolgozik Brassóban a „Nichifor Nica exportcég” vezető tagjaként. Az 1820-as évektől Moldvába és Havasalföldre az ő kereskedőháza szállítja a katonai felszerelési tárgyakat, a barcasági Prázsmár községben gyertyagyártó, majd hamuzsírőző üzemet alapít, és az 1840-es években kezd érdeklődni a Bereck határában fekvő, Luptyán-patak melléki vasércvonulat kihasználása iránt. A berecki jegyzőkönyvekben az 1845–46-os években igen sokszor említik a „Nica testvérek” bányáját, vasverőjét. Elkészül az igen részletes szerződéstervezet is. Ennek a megállapodásnak azonban ellene mond több mint száz berecki lakos. A főkormánysháznál tesznek panaszt a tanács és a vállalkozó ellen, és el is érik, hogy elrendelik: Nica ne építsen. Az ellenté-

tek valahogy mégis megoldódnak, és Gheorghe I. Nica megkezdhetette a munkát, hiszen 1848-ban már a negyedévi bérleti összeg elengedését kérte a bereckiektől. Az üzem lerakata Tîrgu-Ocnán volt, annak bizonyoságként, hogy az egész vállalkozás a moldvai piac szükségleteinek a kielégítését célozta.

A moldvaiak és bereckiek összeköttetéseinek köre — mint láttuk — eléggé kiterjedt. A kapcsolatok területe, a gazdasági élet 1848 előtti fokozódó élénksége, pezsgése következtében egyre tágabbá válik. Ez az érintkezés azonban nem egy vonatkozásban túlnő a gazdasági javak forgalma előidézte összeszövődöttségen, a szükségyszerű határ menti egymásrautaltságon. A szoros együttélésnek is megteremtődnek a kedvező feltételei. Mindenekelőtt Sósmező példáját kell említenünk. Ez a falu ugyanis éppúgy moldvai lakosokból feltöltődő új település, mint ahogy annyi és annyi hasonló falu telik meg Moldvában kivándorló székelyekkel. Bereck a sósmezeiek „földesurává” is válna, ha a határőri vezetőség közbe nem lépne. 1769-ben ugyanis az osztrák tisztek elfoglalják Bereck havasbirtokainak jó részét, és a saját kezelésbe vett, az úgynevezett revindikált havasokhoz csatolják. Ezen a területen, a sós forrásai nyomán Sósmezőnek nevezett berecki határrészen telepedett meg mintegy száz család; olyan pásztorkodó, fuvarozó, csempészettel foglalkozó emberek, akik a határőrezrednek mint földesurának évi haszonbért fizetnek. A házigazda szerepkört azonban a bereckiek igényelték, és hosszas pereskedéssel igyekeztek bebizonyítani, hogy a sósmezeiek árendája őket illeti. 1813-ban végre az ő javukra dőlt el a per, de úgy látszik, a döntésnek nem tudtak érvényt szerezni, mert még 1825-ben is a második székely gyalogezred tisztjei rendelkeztek Sósmezőn, és 1848-ig birtokolták a települést és határát.

A sósmezeiek kapcsolata a bereckiekkel természetesen állandó jellegű volt, és az élet minden területére kiterjedt. A pereskedés következtében azonban — különösen 1848 nyarán, majd őszén — sikerül az ellenforradalmár határőrtiszteknek éket verni a bereckiek és sósmezeiek közé. Annál zavartalanabb a Bereck városába költöző moldvai és havasalföldi lakosokkal kialakuló viszony. Berecket a határőrkatonai összeírások, de az egykorú feljegyzések is szabad székely katonarendi helységként tartják nyilván. A városban azonban provincialisták, határőrkatonavezetés alá nem tartozó jobbágyrendű lakosok is élnek. „1767-ben Maj. 12-én a magistratus igyekezete által azon is megegyezett az városi közönség — olvasható az 1829-ben kiadott Constitutiókban —, hogy némely provincialistáknak bizonyos conditiók alatt az Őfelsége Regia contributiójának szaporodására nézve lakhelyek engedtesse.” A megtelepedő provincialisták java részének nem volt földbirtoka, és nem is foglalkozott földműveléssel. Többségük pásztorkodott, vagy maga is nyájtulajdonos volt, illetve tehetősebb juhosgazdákat szolgált.

E lakosok helyzetét a bereckiek így vázolták: „Az mű városunkban megtelepedett contribuenseknek semminemű felkelhetetlen birodalmok nincsen sem erdőn, sem mezőn, sem ben(n) a városon, úgy hogy béres házakban lakván, házbért fizetnek, némelyeknek soha sem(m)i marhájok egyszer se jó az ausztriai birodalomba, másoké ha kijön is, egész esztendőt által csak három hónapot legtöbbet ülnek ezen (...) haza határában, s ek(k)or is az nemes székely regimentek által (...) az többet ígérés által és más birtokos possessor uraktól nagy summa pénzeken árendált havasokon legeltetik nyájaikat, nem lévén sem(m)i örökségek sem taxás vagy árendás helyek...” A főkormányshékhöz intézett soraikban szintén azt írják: „adózóink sem(m)i

colonicaturát nem folytatva, csupán a juhnyájtartásból élnek, mely oeconomiájoknak természete szerint télbe ők mindég, nyárba is töb(b)nyire Moldvába tartózkodván nyájaik mellett”, az év kilenc hónapját a határon túl töltik.

Az erdélyiek moldvai pásztorkodása ismeretes formája a két terület népi, gazdasági kapcsolatainak. Méreteire jellemző, hogy az adótabellák 1828-ban majdnem egymilliónyi „vándor juhok” tartanak nyilván. Ez a szám 1843-ban 705 000-re csökken, mégis ez az állattenyésztési mód igen jelentős marad a XIX. század második felében is.

A berecki juhtartó gazdák (akiknek „száma naponként a szomszéd Moldva és [Havasalföldről] szaporodik...”) igen nagy becsben állanak a berecki tanács előtt. Gondjuk van arra, hogy a betelepedéstől számított öt évig tartó teljes adómentességükben senki se háborgassa őket. Olyan esetekben, amikor a főkormányshéz a Moldvában telelő „nagyobb marháik” után adót szeretne kivetni rájuk, a városi tanácstagok megrázó erővel írják le mostoha sorsukat, elhagyatottságukat, s kéri, hogy adóval, katonafogdosással ne terheljék őket. Érvelésük során elmondják, hogy telkük, házuk nem lévén, a taxás helyen lakó asszonyok — míg férjeik a nyáj mellett Moldvában tartózkodnak — a „tehetetlenségnek s legnagyobb szigorúságnak özönében küszködnek”.

Ez a helyzetkép természetesen nem érvényes a juhosgazda-feleségek mindenikére. A nagyobb nyájtulajdonosok hozzátartozói nem élnek ilyen nehéz sorban. Igen jellemző azonban a bereckiek csak katonarendi, csak határőrt magában foglaló tanácsára az a jó szándékú pártfogási készség, az a lelkeség, amellyel általában oltalmazták őket és helyzetükön könnyíteni törekednek. A segítségnyújtásra 1813-ban és 1814-ben

valóban igen nagy szükség van. A cári hatóságok ugyanis — a határvonal kiigazítását követően — nem engedik visszatérni a Pruton túl levő mintegy 40 juhnyáját, köztük igen sok berecki juhász nyáját. A tanács több ízben is közbenjár a főkormányshéknél, sürgeti, hogy a város lakóinak érdekeit védelmezze, és a Pruton túlról való hazatérésük érdekében tegyen valamit. Szomorúan állapítják meg, hogy 1813-ban 17 gazda szökött át Moldvába a sanyarú helyzet miatt, majd 1814-ben ismét 24-en lépték át útleveél nélkül a határt.

Nem ismerjük eléggé azokat az érdekeket, amelyek a berecki tanácsot a juhtartó gazdák fokozott védelmére sarkallják. Abban az esetben, ha a moldvaiak mind elhagynák a várost, odaveszne „az évi harmadfél ezer forintból álló berecki adó”. Ez azonban a kincstárnak az évi adóösszegét kisebbitené, neki okozna kárt. Bereck városának — egyebek mellett — e legelőbér elmaradása ütne rést az „allodiális cassáján”; hiányozna a város csak juhlegelőként használható területeinek nyári legeltetési díja.

*

A berecki székely fuvarosok kapcsolatai a brassói román kereskedőkkel, a moldvai vásárhelyekkel, piacokkal, valamint a helybeli — állataikat Moldvában teleltető — román lakosokkal szükségszerűvé teszi, hogy a román nyelvet jól megismerjék. Mindenesetre jellemző, hogy olyan esetekben, amikor a szomszéd terület földesuraival — főleg a Moldva és Erdély közötti határvonal bizonytalansága miatt — vitáznak, a berecki tanács román nyelvű levelekben közli velük észrevételeit.

A szoros Moldva felőli részén, a völgy kiszélesedésénél fekvő és részben magyar lakosságú Grozeşti egyik birtokosával, Alecu Aslannal, akinek Comăneşti-ben is van gazdasága, különösképpen jó, baráti kapcsolatokat építettek ki a bereckiek. A két nép összeköttetése rend-

jén a személyes vonatkozásoknak minden bizonnyal széles köre alakult ki, anélkül, hogy arról számottevő levéltári emlékanyagunk maradt volna. Valami kevés írásos nyoma van viszont annak a jószomszédi kapcsolatnak, amely Alecu Aslan és a bereckiek között szövődött. A barátság szálai az 1842-es esztendőben erősebbé, tartósabbakká sodródtak. Ekkor ugyanis — miként 1824-ben és 1839-ben — ismét tüzet fogott és elhamvadt Bereck városának majd kétharmad része. A nagyobbára szalmatetős házak könnyen meggyulladtak, és elégett 195 gyalog-, 45 lovaskatona, és 26 provinciaalista lakóháza. A város épületeivel, a malmokkal, istállókkal egyetemben 574 épület vált a lángok martalékává. A város lakói, az „égettek” înséges, nehéz napok elé néztek. Ekkor sietett segítségükre Alecu Aslan. Erről tudósít a berecki tanács leveleskönyvébe feljegyzett kérés, amelyet ők a főkormányshékhöz küldöttek. A kérésből megtudható, hogy „... moldvai Bakai (bákói) kerület ispravnikja (főispán) Áleku Ászlám úr tegnapi napon (1842. aug. 22-én) szemeivel látván (a júl. 22-i tűz okozta pusztulást és inséget) honnünkhozi ragaszkodásának s szeretetének bebizonyítására a szerencsétlenek közt vallás és nemzetiség különböztetése nélkül” való kiosztásra 300 véka törökbúzáat ígért. Alecu Aslan számára ez a gabonamennyiség feltehetőleg nem jelent igen nagy anyagi áldozatot; segítsége azonban önzetlen, őszinte jó szándékból fakad, a károsultaknak meg hasznukra válik, és jellemző, hogy a szomszédos bojárnak még arra is van gondja, hogy a vám se terhelje a bereckieket, vállalja, hogy megfizeti és maga szállítja át a határon ezt a jó néhány szekérnyi gabonát. A bereckiek éppen arra kérik a főkormányshéket, hogy e szállítmányt legalább vámmal „ne taxálja”, és ha a moldvai lakosok közül mások is „hasonló indulattal” viseltet-

nek, azok gabonája szintén vámmentesen jöhessen be az Ojtozi-szoroson.

Grozesti legnagyobb birtokosa, Dimitrie Cantacuzino szintén állandó összeköttetésben áll a bereckiekkel, és ha alkalom kínálkozik, barátságának ő is kész tanújelét adni. 1848 tavaszán például végképpen félbeszakadnak az ojtozi útépités munkálatai, ami a bereckiek számára komoly gondot, anyagi hátramaradást okoz. Ekkor siet segítségükre Dimitrie Cantacuzino, aki 500 forintot ad az útépités céljaira.

Azok az anyagi érdekek, amelyek a moldvaiak és székelyek együttélésének szilárd alapját jelentik, azok a termelési különbségek, amelyek egymásra utalják őket és a berecki határőr katonát Cantacuzino herceggel — adott esetben — azonos érdekűvé teszik, bizonyára az említett szép gesztusokat is befolyásolják. Mégsem véletlen, hogy éppen azok a román földesurak, akik a határszéli székelyekkel a legjobb viszonyban vannak, akik barátságuknak többször tanújelét adják, 1848 tavaszán, a moldvai forradalmi események idején és azt követően is Mihail Sturdza ellenfelei. Nem a megkövült feudális reakció táborát erősítik tehát, hanem azokkal állanak egy sorban, akik reformokat, változásokat akarnak és jó hazafiakként készek a haladás ügye mellé állni. 1848. március végén Mihail Sturdza már megtöri a népre eléggé támaszkodni nem merő reformerpárt erejét. A vezetőket elfogják, külföldre száműzik, sokan pedig idegenbe menekülnek. E menekültek egy csoportja Bukovinában verődik össze, és forradalmi bizottságot szervez. Ez a bizottság a moldvaiakkal is felveszi a kapcsolatot, és a bukovinai határszélre utazó három moldvai között ott találjuk Alecu Aslant is. A iasi-i bizottság előtt pedig beszámol a közös fellépés és együttműködés tervéről.

Grozesti e mozgalomban szintén nevezetes szerephez

jut. A fejedelmi székhelytől távol, közel a határhoz, itt gyülekeznek, tanácskoznak a moldvai mozgalom résztvevői. Júniusban már az a hír járja, hogy Alecu Aslant elfogták, de ezt éppen Dimitrie Cantacuzino cáfolja meg. Mindketten veszélyben forognak azonban, és Alecu Aslan ekkor a berecki városi tanácshoz fordul segítségért.

A berecki lakosok 1848. június 17-én rögtönítélő törvényszék felállítását kérik a zavarkeltők megfékezésére. A kereskedelmi forgalom a rendkívüli viszonyok miatt megakadt. A kapcsolatokat időlegesen még természeti csapás is megnehezíti. A sósmezeieket a császári tisztek bujtogatják; hiába kérnek tehát segítséget tőlük július 27-én a bereckiek, ők az osztrák katonákkal, a „pappokkal tartottak conferentiát”, és a bereckiekre még csak „rájuk se tekintettek, nem is feleltek” kérdéseikre.

Ilyen körülmények közepette írja a berecki tanács pártfogó folyamodványát a főkormányshoz és kér támogatást régi barátja, Alecu Aslan részére. A kérvényben a következőket olvashatjuk: „A közelébbről Moldva és Havasalföld között fellobbant mozgalmak következtében herceg Sturdza moldva(i) vajda az állítólag mozgalmakat előidézett bojárokat száműzni intézván, s ottan (...) földönfutóvá levőnek, s miután látják, hogy a török pártfogolása (...) rájuk nézve elegendő személyes bátorságot nem nyújt, menedéket abba tanáltak, hogy ha magyar pártfogolás alá vétetnek és jeleni veszélyes égedelmes helyekből ide beutazásra útlevelet nyerhetnek — mivégre több szóbeli könyörgések után komaneshti (Comanesti) bojár Gyika Aleku Aszlán főtiszt s több veszélybe forgók az alázottal ide fogott irat szerint újíttatták meg kérésöket biztosok által. Mint-hogy a veszély, amely őket naponkint terhesebb fellegekkel fenyegeti (...) nemcsak vagyonaiktól fosztja

meg, hanem személyök is az őszi hideg és már valójában havas hegyeken lelheték fel menedéköket, tanácsunkot (...) szájalomra méltó kötelességében riasztotta fel arra, amely szerint a felséges királyi Főkormányshéknél részükre könyörgött útlevél megnyerhetése iránt előlegesen is kérdést tenni bátorkodjék.” Szánakozó, együttérző magatartásukkal, segítőkészségükkel állanak most Alecu Aslan és társai mellé, anélkül azonban, hogy közbenjárásukat teljes siker koronázná.

Dimitrie Cantacuzinónak ugyanis sikerül búvóhelyéről több felkelővel egyetemben Erdélyen át Havasalföldre jutnia. A fejedelem emberei grozești-i házát verik fel a „felkelők” iratai után kutatva, és szigorúan őrzik a határt, hogy esetleges visszatérésekor elfoghaszák. Alecu Aslant viszont őrizetbe veszik, és november 27-én felesége kérésére sem hajlandók — a vizsgálat lefolytaig — szabadon bocsátani.

Közben Aslannak feltehetőleg sikerült megmenekednie az ítélettől és az őrizetből — miután 1849 februárjában a források tanúsága szerint ismét elfogják. Ekkor veszti el különben feleségét is, akit csupán szuronyok között kísérhet sírjához.

Moldvai román és erdélyi magyar emberi sorsok összefonódása több ismeretes, haladó személyiség esetében is nyomon követhető. Történetük ismeretesebb lévén, őrájuk csupán utalva zárjuk le annak a néhány adaléknak az ismertetését, amelyek fényt vetnek moldvaiak és székelyek sűrű érintkezésére, sok szállal való egybeszövődöttségére még egy olyan kis település életének színterén is, mint amilyen Bereck „városa”.

1848 tavaszán és nyarán Háromszéken is nagyot mozgott előre a világ; őszire pedig beérett az, amit — tudván, hogy nincs — csodának nem nevezhetünk, de csodálatosnak joggal minősíthetünk: Háromszék önvédelmi harca. Erre a 125 évvel ezelőtti eseményre szeretnők emlékeztetni az olvasókat, felidézve a népi erők társadalmi küzdelmeinek néhány formáját és egy-két ritkábban említett jelenséget a szövetségbe forrottak erőfeszítéseinek széles területéről.

1. Az a *népi egység*, amely megtorpanásra, majd visszavonulásra tudta kényszeríteni a császári csapatokat, *csak osztályharcban valósulhatott meg*. Aki tehát a forradalmi változásokra vágyakozók szövetségét nyomozza, annak először az egymásnak feszülő társadalmi osztályokat, rétegeket kell szemügyre vennie.

Tudjuk, hogy ebben a rendkívüli kuszált erővonalakkal tarkázott szerkezeti rendben a társadalmi csoport súlya nem azonos számbeli arányával. Mégis, a megértés felé vezető úton egyik irányjelzőként a rétegeződésről vallomást tevő számok kínálkoznak.

Kővári László 1829-es statisztikája szerint Háromszék népessége így oszlik meg:

<i>Pap</i>	<i>Nemes</i>	<i>Honoratior</i>	<i>Polgár</i>	<i>Paraszt</i>	<i>Összesen</i>
125	4150	121	125	83 511	88 032

(Az osztrák összeírásokban: értelmiségi, nemes, tisztviselő, kereskedő-iparos, földműves elnevezés szerepel a fentiek helyett.) A táblázat tanúsítja, hogy alapvetően paraszti ez a társadalom, hiszen a földművesek mellett — még ha talán nem is teljes és így a valóságosnál kisebb — eltörpül a polgári-értelmiségi rétegek

aránya. Az agrárius csoporton belül — az 1821-es adó-lajstrom adatai szerint — 6559 jobbágycsalád és 748 zsellérfamília jelzi, hogy az úrbéri viszonyok milyen mélyen beleépítődtek a háromszékiek hajdan szabad világába. Mellettük a legnépesebb kategória a határőrkatonáké, akiknek rendjéhez 1830-ban 5—6000 család tartozik. A különböző időpontokból való adatok természetesen nem alkalmasak a vitathatatlan érvényű arányszámok kiszámításához, ahhoz azonban elégségesek, hogy megállapíthassuk: a két legszámosabb társadalmi csoport a *jobbágyoké* és a *határőrkatonáké*. Nem jelentéktelen az armalistáké, a kisnemeseké sem, és növekvő a kézműveseké, az értelmiségieké is.

Ők együttesen: a „nép” és közülük elsősorban a jobbágyok azok, akik a már avulttá vált, belső ösztönző erőit elvesztett társadalmi szerkezetet alapjaiban támadják; a hűbéri jellegű termelési viszonyok felbontását, szabad emberi státust és földtulajdont akarnak. A határőrök az 1764 óta viselt katonai terhek megszűnését, tehát szintén a felszabadulást áhítják. Az idegen elnyomás, az önkényuralom lerázása, a nemzeti függetlenség kivívása pedig az említettekhez kapcsolt és azoktól meghatározott szinten döntő fontosságú kívánalomként jelentkezett.

A sokrétű népi érdekek és célok a háromszékiek 1848. április 11-én tartott közgyűlésén már felszínre kerülnek. A *Háromszéki hírek* szerzője az Erdélyi Híradóban arról számol be, hogy a forradalmi „események hatása székely honunkban is felvillanyozza a kedélyeket. Élénk mozgalmakat látunk városokon, falukon; de nem felbőszülés és elkeseredés, hanem többnyire öröm és fellelkesülés mozgalmait.” Majd a jobbágyi, zselléri rétegről szólván, azt állítja, hogy „A közrend Eldorádóról képzeleg, s némi kommunizmusi álmokba ringattatik el rosszakaró bujtogatók által. Már

nyilván beszéli: »eddig mi voltunk jobbágyok, már (ezután) földesuraink lesznek«...» A székgyűlés résztvevői az úrbéri kibontakozás, a közteherviselés, a jogi, vallási egyenlőség mellett foglaltak állást, és az erdélyi országgyűléstől várták s arra is hagyták a kérdés rendezését.

A határőrkatonákról cikkírónk azt közli: hogy „A nemes székelv vitézi rend már nemcsak reményli, de legméltóbb joggal hiszi, miként a megváltás ideje eljött, s ő törvényszerűtlen igája alól menekülend; s ez elég öröm neki.” Valójában már ekkor orvosolták sok széki, igazgatási vonatkozású sérelmüket, és megválasztották körükből Berde Mózes rendes és Hankó Dánielt pótkövetként. Jóllehet a határőrök — akik ekkor már személyesen és nem csupán falvankénti megbízottjaik által vettek részt a közgyűlésen — jobban örültek volna az azonnali intézkedésnek, és sok régi, keserű tapasztalat nyomán joggal féltek attól, hogy csupán ígérekkel maradnak.

Bíró Sándor naplójában leírja, hogy az alsócsernátoni, szeptember 15-i népgyűlés után: „A hazament egyének mindenféle mozgalmakat idéztek elő, (...) örömmel ragadta fel a nép a szabadság hangját, s azt a maga részére úgy értelmezte, hogy többé nem kell katonáskodni, adót fizetni, úrdolgára menni, s a telek, ahol lakik, a sajátja lesz; azért a birtokos rend a hírnökök iránt bosszús kezdett lenni, azokat kigúnyolta, de a nép az úrdolgát megkezdette eltagadni.”

Az állami, a széki szinten tovább folyik a küzdelem, s ezt már nem is követjük nyomon; az ismeretlenebb életterületről, a falvak népe körében folyó harcról vilantunk fel egy-két képet.

2. A faluközösség keretein belül a földesurak, a „possessor” -ok erdő-, legelő-, kaszálófoglaló buzgal-

ma, amely éppen a tőkés jellegű viszonyok érlelődése időszakában növekedett, a jobbágyot, a zsellért, a gyalog- és huszárkatonát, az egyházhelyi nemest egyaránt sújtotta. A közös birtoklás hagyományait földfoglalással bomlasztók ellen együttesen is lépett fel a „kommunitás”, a falu. Báró Apor Lázárt május 2-án tudósítja jószágigazgatója a határőrkatonák fenyegető magatartásáról; Apor András és József erdőt és kaszálót ad a falusiaknak: a jobbágyoknak és határőröknek. Esztelneken a Szacsvai család ellen lázonganak — együtt úrbéresek és katonarendiek —, majd május 10-én fegyveres támadást indítanak, és a régi vitatott kaszálóterület átadására szorítják rá a földesurat. Június 17-én a kászonjakabfalviak a szentlélekiekkel egyetemben régi erdőhatárvita okán Kézdivásárhely városára támadnak; ahogyan a tanúk vallották: „Kászonjakabfalva felől a nép omolva omlott, mint a csillag, azon szókkal: öljük meg a vargákat.” Mikes Benedek erdejét a zabolaiak akarják „visszafoglalni”, az angyalosiak a falu csordajáró helyét követelik vissza Salamon Sándortól, az ozsdolaiak Nemes Ábrahám Avas nevű erdejét igénylik, Uzon, Kökös, Aldoboly, Ilyefalva és Szotyor a Tompa János birtokában levő pálpataki rész erőszakos birtokbavételével akarják helyreállítani az igazságot.

A földesurak viszont, számolva a százados termelési viszonyok immáron óhatatlan pusztulásával, megkísérlik telkeikből kivetni a jobbágyokat, zselléreket, hiszen várható, majd pedig a jobbágyfelszabadító törvény nyomán június elején már bizonyossá is válik, hogy a birtokonbelüliség döntő fontosságú kritérium. („A helységek polgárai, eddigi jobbágyok és zsellérek, azon telkek és földek használatában, melyek kezekben találtnak, bárminő természetűek legyenek is azok, nem fognak bíróság közbejötte nélkül háborgattatni...”)

Ehhez járul az az ismeretes körülmény, hogy a székely örökséget sajátos, majorsági jellegű földnek minősítették, s így a székely jobbágyok és zsellérek egy jelentős része kirekedt a földhözjuttatásból. A mozgalmak első sorban e probléma körül lángoltak fel, hiszen a székely zsellér sem volt arra bírható, hogy vita, harc nélkül kiadja kezéből a birtokolt földet.

A volt nemesség és a frissiben polgárjogot szerzett jobbágyok, zsellérek közötti ellentétekre jellemző a nyújtódi Dudás János esete. A tanúvallomás szerint: „... a mai napon, midőn kaszánkot vernénk az úgynevezett »urak helyén«, hozzánk jöven Dombi Balázs úr: vizet inni kére. Aközben odajöve Dudás János, s azzal szólítá meg a tisztelt urat: akarja-e az Uniót? — Mire ismét monda a tisztelt úr: akarom. — Kérdé tovább: hát a testvérei akarják-é? — Mire ismét monda: hogyan. — Dudás János pedig tovább folytatná szavait, mondá nekünk: gyere haza, Pista, és írássunk, mert most ideje megorvosolni a bajt, mivel ma is az urak összeültek és írnak ellenünk, fel akarnak adni; s majd egy csomó vasas németeket hoznak reánk, kikkel levágnak. De mü előzzük meg, és ha íratásunk nem használ, lesz vérontás Nyújtódon; megvállik, hova búnak.”

A nemzetőrség felállítása, a toborzás során is megmutatkozik a nemességellenes hangulat. A sepsiszentgyörgyiek június 29-én abba is hagyják az összeírást, mert az a hír terjed el, hogy „a volt nemesség akarná magok helyett katonákat állítani...” Augusztus elején pedig erőszakkal is beíratják magukat, „főképp a majorságtelken lakók, azon számításból, hogy a birtokokban levő jushoz igényt formálhassanak”.

A kurialista zsellérekre panaszol 1848. augusztus 6-án Illyés Sámuel alsóvoláli „nemes személy”. Elmondja: az ellen a rendelkezés ellen, hogy az árendát

vagy taxát fizetniük kell, „sokan kitörtek, mert azon órától fogva, mióta a publikáció megesett Csernátonba, (némelyik) még jó szóba sem kívánt földesurával állani, mint példának okáért Altorján lakó Bartók Samu, ki is velem (korábban) önkéntes árendációs egyezményre lépett...” Szolgálatot sem tesz, ugyanúgy, mint ahogyan a „Felsőtorján lakó Farkas Ferenc nevű zsellér sem”.

Augusztus 28-án az esztelneki volt úrbéreseket nevében Földi János és Lengyel József írja: „Az országgyűlés őfelsége kegyelmes megegyezése hozzájárultával megszüntette a dézsmát, robotot, s kevés kivétellel minden úrbéri szolgálatokat, s az ezt tárgyzó törvények közhírré tétele után minden ebbeli keletkezhető aggodalmak, viszálykodások és törvénytelen követelések eltávolítása végett (megjelent) az királyi főkegyelme Szentiván hava 17-én tartott üléséből költ azon határozata, miszerint *a volt jobbágyok, zsellérek úrbéri javaikon tulajdonjogot gyakorolhatnak.*” — Miután jogaik felől ilyen pontos és alapos ismeretekkel rendelkeznek, felháborodottan panaszozzák, hogy esztelneki Szacsvai Károly „megintette” őket, hogy zselléri telkeikből kitakarodjanak. Kérik, hogy a szék tiltsa el a földesurakat az ilyenszerű követelésektől, mert „számtalan úrbéres-telkekkel hasonló cselekvésmódot fognak eredményezni — s következőleg: *iszonyú csendzavart...*” (Kiemelés I. I.)

3. Jellemző a bonyolult viszonyokra, hogy a haladó erők a határőrkatonák felszabadítását akarták is, de féltek is tőle. Wesselényi Miklós Zsibóról 1848. május 10-én intéz ilyen sorokat „a nemes székely nemzet-hoz”: „Világért sincs most annak ideje, hogy most tegyétek le fegyvereitöket, sohasem volt arra nagyobb szükségötök, nektek, a honnak s királynak, mint most;

s nem letenni kell most a fegyvert, hanem ha nem lenne, szerezni kellene azt; mert csak fegyverrel s engedelmesség által eszközölhetitek most, s eszközlenditek is bizonyosan a székely nemzet dicsőségét s boldogságát.”

Kellenek is a türelemre buzdító igék, mert a határőrökkel már próbálgatják az egyenlőséget a jobbágyok, de a katonák a nemesek egyenlőségre törekedésében csak fenntartással reménykednek. Jellemző az a mód is, ahogyan Lisznyón és másutt is a nemzetőrségbe szívesen lépnek be a határőr székelyek, hogy ott a nemesekkel egyetemben gyakorlatozva a rég óhajtott egyenlőséget ízlelgethessék.

Sok mindenre fényt vet az a gyakran idézett uzoni eset, amikor április végén a katonai parancsnokság tervei alapján a határőröket és fegyverzetüket alattomos módon ki akarták vonni a székből; a megcsalatást, az ármánykodást leleplező forradalmi vezetők — Gál Dani, Németh László — valóban a nép ügyévé tették a fegyveres erő megőrzését. Arra, hogy a tudatokban milyen módon gyűrűzött tovább ez az ügy, jellemző Henter Sándor nagyajtai bírónak a szék királybírójához intézett, május 24-én keltezett levele: „Ezen nemes szék több helységek képviselői és birtokosai által szólíttatam föl, miszerént az Uzonban letartóztatott és Szentgyörgyre békelyeztetett, onnan Brassóba vitetett fegyverek visszaszállítását és a nemzet között kiosztását a méltóságos főkirálybíró úr hatós közbevetése által eszközölni kérem; — minekutána a szász nemzet bujtogató, ármányos tette a székely nemzetnek is tudomására esett, (...) azon kedvetlen és félreértett nyilatkozatot idézvén elő, miszerint a fegyvereknek Brassóba lett letétele csak a nemesség alattomos ténye, a szászokkal kezet fogva, a székelység pusztulására kigondolt tett...” Főhadparancsnokság, szászság és nemesség

ellenséges összefogásától tartva is tömörítődik, egységesül tehát a valóban forradalmár vezetők katalizátori szerepét is jótékonyan érzékelő háromszéki nép.

A határőrség eltörléséről a képviselőház nyilatkozik, majd az agyagfalvi eskü szövegében is benne foglaltatik: „az erdélyi General-Kommandótól semmi rendeletet el nem fogadok” — mégis valójában fennáll a régi szerkezet, és mind jobbágyi, zselléri, mind katonai vonatkozásban igazak a gyűlés jegyzőkönyvébe írott szavak: „a székely nemzet kivívott új szabadságának *(mindamellet is, hogy részére semmit sem nyert)* (kiemelés — I. I.) őszintén örvend, és annak védelmére segédkezet nyújt”.

4. Az, aki csupán a régi, romantikus módon értelmezett népi egységet keresi, már Agyagfalva előtt is találhat példákat rá; az pedig, aki csak érdekellentéteket vesz számba, olyan erővel fellépő, oly súlyos társadalmi harcra utaló jelenségeket leltározhat fel, hogy minden forradalmi szövetségbe vetett hitet elvetendőnek vél. Mondottuk már előljáróban is, hogy a belső harc, az ellentétek ismerete nélkül érthetetlen a kikovácsolódó egység; hiszen éppen ebben a küzdelemben válik mind világosabbá az egyenlőségi eszme gyakorlati megvalósulásának lehetősége. Abban a társadalomban, amelyben a régi egyenlőség megbomlása, a feudális osztályrétegződés Habsburg-határőrszervezettel súlyosbított formájában állította szembe egymással a népesség külön érdekű csoportjait, amelyeket a feudális hierarchia megkövült rendekbe kényszerített, az egymásmellettség, az egyenjogúság, a privilégiumok veszte nem kis jelentőségű. A zalániak jegyzőkönyvébe nehézkes paraszti írással rótták be április 15-én a jobbágy-határőrkatona lakosság határozatát: „mint-hogy eddig a tekintetes urak határt nem őrzöttek, tehát

mától fogva tartoznak, mint más szántóvető emberek határt őrzeni . . .” A rendi tagozódásra, a jogok és kötelezettségek kivételt nem ismerő rendszerére mér csapást ez a faluszéki határozat, amelyet sok más hasonló apró, jelentéktelennek tűnő és mégis új életet ígérő szabad közösségi elhatározás követ.

Arra is gondolnunk kellett a levéltári anyag lapozgatása, emlékirók sorainak olvasása közben, hogy a szabadság, egyenlőség és függetlenség eszméinek sodró ereje szintén számottevő mértékben munkált a népi összefogás létrejöttén. Ezeknek az eszméknek jó népszerűsítői voltak az értelmiségiek, a fiatalok, a diákok, az alsó papság, a jogászai műveltségű tisztviselők, valamint sokan a „korszellemtől megfertőzött” szabadelvű kis- és középnemesek közül. Ezek a forradalmi harcra kész, radikális férfiak bizalmat tudtak ébreszteni. Azok, akik elképzeléseiket, vágyaikat megvalósulni még nem látták — hittek bennük, jogorvoslásért hozzájuk folyamodtak. Az idős kézdiszéki alkirálybíró Cseh Ignác 1849. január 19-én lemondó levelet fogalmaz, és abban olyasmit is elmond önmagáról, ami még sok, néphez közel álló széki tisztre jellemző, s valami új, demokratikus eljárásmódot is felvillant: „. . . *beszéltem a néppel gyakran, mégpedig honnyában felkeresve* (kiemelés — I. I.) akkor, mikor mások a nép dühét kerültk és rettegték, és a szabadság eszméjét ferdén fel fogókat, semmi hatalmat nem ösmérőket szelídebb értelmezéssel visszavezettem a törvény korlátjai közé — és Isten úgy adta, hogy a nép indulatjának annyi hánykódásai között is semmi kitörés székemben nem történt . . .”

Erről a légkörről tudósít Jakab Elek, amikor a háromszéki nép önrendelkező gyűléseiről emlékezik: „A kormánybiztos (Berde Mózsza) időnként népgyűlést hívott egybe, mindent nyílt tanácskozásban beszéltek

meg és végeztek el, hozzászólhatott mindenki, ezáltal egyetemessé, mindnyájokévá lett a védelem ügye, és ez erkölcsi szolidaritásba hozta az összes népet.” Talán ez magyarázza, hogy amikor az agyagfalvi gyűlésen nyújtódi „közpolgár Német János földesura, Könczei Károly által eddigi birtokából szándékolt kitétetését” panasolja, az ő ügyét Berde Mózsához utasítják, és ezt a megoldást — jóllehet a jobbágycsőrdés általános felleltésének elodázását is jelenti — egyelőre beletörőrdőn fogadják el a „közpolgár”-ok.

Sokatmondó az is, hogy báró Puchner, az osztrák katonai főparancsnok 1848. október elején, amikor az agyagfalvi gyűléstől akarja visszatartani, majd november közepén, amikor megadásra szólítja fel a háromszékieket — a „nemesség” ellen uszítja a népet. A nemesi széki vezetőség és a katonai parancsnokság régi ellentétéinek vonalán halad, s úgy véli, a „divide et impera” oly sokáig hatékony fegyverének éle még nem csorbult ki. Csak azzal nem számol, hogy azok a „hamis lelki” papok és jogászok, szabadelvű nemesek, akiknek a lelke szerinte: „régóta forradalmi cselszövetek gyűlhelye s izgatási ármányok gyűkeble . . .” — éppen e kárhozott tulajdonságaik miatt váltak a nép bizalmára érdemesekké.

Az 1848-as forradalmi mozgalmakat megelőző időszakban sokan hirdették a társadalmi erők összefogásának szükségességét; írtak, szólottak arról, hogy a különböző osztályoknak, rétegeknek egyaránt létérdeke a feudális viszonyok felbontása és az együttes fellépés a kibontakozást gátló, az anyagi fejlődést visszafogó idegen uralommal szemben. Valójában az „érdekegyesség” szükségessége több-kevesebb sarkalló erővel felfedhető a székelj jobbágy, a zsellér, a határőrkatona, a szabadelvű nemes vagy az értelmiségi nézeteiben. A General Commando ellenséges magatartása, az agyag-

falvi gyűlés után pedig a megszállással való fenyegetőzése még inkább megvilágította az azonos sorsra ítéletét, erősítette az egycélúság-tudatot, és — ha időlegesen is — háttérbe szorította a rendi helyzetből fakadó sajátos érdekeket és érdekellentéteket. Megvalósult tehát a forradalmi egység azon a szinten, amely szükségesnek minősült a Habsburg-hatalommal, a régi szerkezet őrizőivel, a szabadság ellenségeivel szemben, az emberibb életfeltételekért való küzdelem már ezen a szövetségen belül folyt tovább — mondhatnók: napjainkig.

5. Az egycélúság-tudat erősítésére való törekvés a 48-as forradalom háromszéki eseményei rendjén kezdettől fogva jelen van.

A háromszéki önvédelmi harc Igazgató Választmánya arra hívja fel a lakosságot, hogy „az apró magány érdekeiket félretévé, munkáljanak azon, hogy az osztályokba elkülönözött nemzetet hazánk veszedelme központosítsa...” Rendkívül világos megfogalmazása ez a kívülről jövő támadással, veszélyeztetettséggel szembeni védekezés idejére kimondott belső fegyvernyugovásnak. Úgy véljük, ez tette lehetővé mindennek-előtt a fegyveres harcot, amelyet a szék lakossága nem keresett, de el sem kerülhetett. Ennek a hősi küzdelemnek sok krónikása van, ez alkalommal ezért nem szólunk róla; mivel azonban tanúsítani szeretnők, hogy az egységesülő arcvonal milyen hatalmas népi erőket szabadított fel, a szakirodalomban is kevesebb figyelemre méltatott köznapi dolgokra: a hadműveletek anyagi alapjainak biztosítására, a katonai szervezettség és igazgatás megteremtésére terelnők a szót.

„Hogy mit tett és tesz ma is a lelkes maroknyi nép — olvashatjuk 1849-ben az Esti Lapokban —, arról (...) senkinek fogalma sincs, mit eddig a hírlapok kö-

zöltek, az csak árnyéka a valónak. E maroknyi nép inkább meghalni akart, mint szabadságát eladni. (...) Megtámadtatva minden oldalról, elhagyatva mindentől, megfosztva, elrekesztve minden segédeszközöktől, pénz nélkül teremtenie kellett mindent...” No, mi az, amit a forradalmi egységbe kapcsolódott népnek teremtenie kellett? Mindenekelőtt azt kell elmondanunk, hogy a szervezés, a demokratikusan központosított igazgatás Háromszéken november 11-én jutott el jelentősebb állomáshoz. Ekkor „a honvédelmi bizottmány” egy héttagú választmányt is életre keltett, amelynek élén polgári vezetőként Berde Mózes, katonai irányítóként Dobay Károly ezredes állott „Élelmi biztosokul” Demeter Józsefet és Mihály Józsefet nevezték ki. (Az előbbiről jegyezték fel: „Ő a kenyérre, az élelemre gondolt, s hogy hiányt nem szenvedett a honvéd és lova: az az ő nagy érdeme...”)

A *háromszéki hadiipar* megszervezése ismeretes. Híre már akkor oly nagy, hogy 1849. május 4-én Brassóból röppen fel a híradás: „Itt a brassói gyárak leginkább félnek a jövőre a Kézdivásárhelyen és Sepsiszentgyörgyön épülhető gyárak keletkezésétől.” Bözödi György arról is meggyőzi az olvasót, hogy a valóságban még annál is nagyobb volt a székelyföldi ágyú- és lőszergyártás jelentősége, mint ahogyan eddigi ismereteink alapján hittük. Erről a kérdésről, ismeretesebb lévén, szintén nem kell bővebben szólnunk, csak az 1848-as periódusból elevenítünk fel egy-két ismeretlen hadiipari vonatkozású mozzanatot.

Gábor Áron december 30-án Alsócsernáton, Volál, Gidófalva, Étfalva, Kovászna, Zágon és Bodza megígért harangjait kéri Berde Mózsától: „különben füstöt vet igyekezetem” — írja. Ebben a levelében ugyanakkor a *szénszállítást* is sürgeti. Rövidesen pedig azt jegyzi be a zalániak nótáriusa a falu protokollumába, hogy

„derék atyánkfia Gábor Áron” számára ők is égettek szenet, és el is szállították.

A salétrom és lőpor készítésének külön bizottmánya van Kézdivásárhelyen. Ennek egyik jelentése (december 10-én keltezett) így hangzik: „Több számbéli sürgétést kapván a salétrom és lőpor készíttetése iránt, minden erejét megfeszítette bizottmányunk, hogy rendeltetésében hanyagság ne történjen, de az alkalmas egyének föltalálása s a szükséges anyagok, edények s gépek beszerzése időt foglal el. Azonban ernyedetlen fáradozásunk jó részint győzött elannyira, hogy a salétromgyárból a legelső kivétel 160 font igen jó salétromot vettünk bé. A lőporkészítéshez pedig a megkívántató külüket elkészítettük, rendbe szedtük, s naponként több-több mennyiségben készülend kipróbált jóságú lőpor. Ennek könnyítésére célszerűnek találtuk a depsői malomnál levő kásátörőt lefoglalni; kipróbáltuk, és igen jónak találtatott, s ezután a lőporkészítés könnyítetik, annyival inkább, mert a segédek is naponként szoknak és tanulnak belé.”

A golyógyártáshoz ónt is felhasználtak. A „nemzeti gyűlés” november 28-án elhatározta, „hogy ónos neműek és ónból öntött órapondusok szedettessenek be golyóbisoknak”. Zalán, Bodok, Sepsiszentkirály siet eleget tenni a felhívásnak, majd mindenik háromszéki falu nyomukba lép. Jellemző, hogy a futásfalviak még 46 font „érc”-et is összegyűjtenek az ón mellett, a szentlélekiek 12 darab ércgolyót, az almásiak 12 „ágyúgolyóbist” és 50 apró óngolyót. A kézdivásárhelyi „honvédi bizottmány” pedig az ojtozi harmincadhivatalnál levő ónkészletet „azon öt mázsa ónnal egyetemben — mely (...) golyóbisokban van”, forradalmi határozottsággal foglalja le.

6. Az önvédelmi harcban nemcsak a romantikus „harangtelefon” vészjelző rendszere működött, hanem az ember- és anyagmozgatást késedelem nélkül lebonyolító szekeres-szervezet, valamint a gyors intézkedést lehetővé tevő postarend is. Falvanként állandóan négy lovas embernek kellett készen állania, hogy a futár-szolgálatban hiba ne essék.

Lovakra a huszároknak, tüzéreknek is szükségük volt. A „Kossuth Lovagok” számára szeptember közepén még 50—110 ezüstforintért vásároltak huszárlovakat; később azonban már a falvak állítottak ki katonáik számára hátasokat. Igen sokat kellett hadianyagot, élelmet fuvarozniuk, és ez szintén igénybe vette a szék falvainak állatállományát. Igaz, hogy az embereket is. Igen jellemző a Kormányzó Hivatalhoz intézett, december 11-én Szotyorban keltezett tudósítás, amely szerint: „...miután ezen sepsiszéki helységekre(n) a mostani táborba szállás alkalmával a nemzetőrök közé nemcsak a 18 és 50 év közöttiek”, hanem a fiatalabbak és öregebbek is bevonultattak, és miként Szacsván, Rétyen is „az otthon maradott(ak) csonkák, bénák, öregek”, s miután a falvakban „férfiak nem maradnak, a közigazgatási rendeletek, falusi őrt állások, fuvaroztatások stb. lesznek teljesíthetetlenek...”

A táborba szálltak élelmezéséről, az állatok takarmányozásáról szintén gondoskodnia kell a hadműveletek szervezőinek. Mindenekelőtt pontosan összeírják, falvanként és személyenként ki mennyi élelemmel szolgálta az önvédelmi harcot (kiemelik, hogy Szárazpatak 200 porció zabot és szénát küldött), majd kérik, hogy a nagyobb falvak „bár két marhát, a kisebbek egyet adjanak a honvédek és Kossuthok élelmezésére, mert ezen elszánt harcos ifjak, kik harmadnap óta életre-halálra küzdenek a törvényhatóság és falvak s népei oltalmáért: nem éhezhetnek”. December 5-én pedig De-

meter József úgy intézkedik, hogy „mindenik közön-
ség maga tartsa nemzetőreit”, és csak a „honvédek, a
Kossuth és székely lovasok tartassanak központi élel-
mezésből...”, és felhívja például a kézdivásárhelyie-
ket, hogy szíveskedjenek a „kenyérnek való liszt vagy
kész kenyér, hús ár(a), széna, zab, só s egyéb szüksége-
seket rögtönösen hozzám béküldeni. Nem felejtván ki
a pálinkát.”

A nemzetőrök hazulról való ellátása egyes helyeken,
így Peselneken és Szárazpatakon felszínre hozta a
nagyobb számú szegénység és a birtokosok között meg-
levő feszültségeket. A peselneki „gyalogszeresek”
nem mind fogadták el az élelmet, sőt vissza is küldöt-
ték. „Bizottmányunk gondolkodott a birtoktalanokról
kenyér felől — írják a peselnekiek —, süttettünk és el
is küldöttük; s úgy minden kenyér mellé egy-egy font
húst — (...) mü itthon is eléhívtuk feleségeiket, hogy
akinek kenyér kell, hadd adnók; némelyek közülök el-
vették, mások meg rút szóval (mondották), hogy mit
csináljanak a kenyeriknek.” Az ellentétek birtokos és
birtoktalan között a harc idején is fel-felbukkannak, és
az osztályokat, rétegeket összefogó falusi vezetőséghez
kell apellálnia az élelmi biztosnak, Pótsa Farkasnak,
hogy a földtelen nemzetőrök ügyében eljárjanak.

A „népfelkelés” katonáinak, a „táborbéli seregnek”
a ruházkodásáról is gondoskodni kellett. A sepsiszent-
györgyi s másutt levő raktárakba nemcsak élelem
gyűlt, hanem sok-sok paraszti, katonai öltözetet pótló
ruhadarab. A kézdipolyániak például 9 zekét, 9 haris-
nyát, 9 csizmát és 20—20 inget és lábravalót küldtek
be. Szentlélekről „az önkéntesek számára” adtak 19 in-
get, 17 lábravalót, 5 harisnyát, 5 cedelét, 5 pár csizmát,
10 inget, 10 lábravalót hoztak be a központi „magazi-
numba”. A felsorolást természetesen még sokáig foly-
tathatnók.

A pénz, a hadi vállalkozások e nélkülözhetetlen eleme szintén a nép ajándéka. A természetbeni szolgáltatással, az önellátással ki nem elégíthető szükségletek számára anyagi alapot kellett teremteni, és a szék falvai, lakossága sok ízben gyűjtött, felajánlott kisebb-nagyobb összegeket a „honvédelmi pénztár” számára. A polyániak egy ízben 233, a márkosfalviak pedig 316 forintot adnak a „Haza felsegállítására”. A módosabb kézdivásárhelyi kereskedők 100—200, 500—600, 1000—1500 forintos summákat bocsátanak a vezetők rendelkezésére.

Végezetül hadd álljon itt a laborfalvi nótárius jegyzéke a „táborozásra tett költségekről”, arról szóló tanúságként, hogy milyen sokféle önkéntesen vállalt szolgáltatással segítette egy-egy falu az önvédelmi harcot. Öt napig ők látnak el 40 Mátyás-huszárt, és lovaiknak 200 porció szénát és zabot adnak. Egy napig a 80 főből álló árkosi századot látják vendégül. A honvédeknek kenyeret sütnek, és küldenek nekik 50 font sertéshúst, majd a „Székely Tábor” számára két mázsa húsért 30 forintot s 50 kenyeret, és „birtokaránylagos rovattal” is beszédnek a falu népétől 79 véka lisztet. Fuvarozniuk is sokat kell; anyagot szállítanak, tisztségviselőket visznek, és három falubeli futár, három lóval, egy ízben nyolc napig teljesít szolgálatot, s szintén a futárok számára utal ki a community 40 porció zabot és szénát. A Mátyás-huszárok pakkszekereihez igás ökröket adnak. Az önkénteseknek küldenek: 4 harisnyát, 2 zekét, 2 bundát, 2 lajbit, 15 lábravalót és 16 inget. Végül a Labor völgyébe megszállott tábornak 310 öl fát szállítanak.

7. A háromszéki önvédelmi harc sok vonatkozása még várja krónikását. Így azok a nehézségek is, amelyek jóval nagyobbak voltak, mint amilyenek leküzdé-

sük után az utódok képzeletében megjelennek. Csupán az élelmezési gondokra utalva említjük meg, hogy Háromszéknek nem voltak számottevő tartalékai, sőt több tájegysége máskor is vásárolta a kenyérnekvalót. Macskási Antal leírja, hogy ők, akik a népet tábortüzeknél lelkesítették, elsősorban azért ösztönözték Brassó megtámadására Dobay ezredest, „hogy a már élelméből kifogyott székely asszonyokat mentsük fel a táborba télvíz idején nagy hóban a tüzeknél elkovártélyozott férjeik élelmezésétől” — hiszen, s ez nem feledhető, háromszéki télben kellett a csapatoknak őrzt állaniuk.

A fegyveres ellenállás elhatározása már önmagában sem volt egyszerű dolog. A november 28-i népgyűlést megelőzőleg a választmány arra biztatta a falvakat, hogy fontolják meg a communitás gyűlésében, hogy akarják-e vagy sem a harcot. A zaláni faluvezetők pedig arra sarkallták a népet, hogy a békességet válassza. A népgyűlésre menő követeket a már említett leirat kételkedést sugárzó hatására békepártiként küldték Szentgyörgyre, és ugyanakkor a meghódolást is előkészítették. A falu protokollumába feljegyezték a következő határozatot: „...a gyűlésbe megjelenjenek (a követe), és falunk boldogságát eszközölgék, a békességet kövessék (...) továbbá azt is határozza közönségünk, hogy ha az ellenség közelítene felénk — kitől Isten őrizzen —, e tárgyban készíttessék egy kérelemlevél, és azt a falu elöljárói kötelesek lesznek elejükbe vinni és beadni egy fehér szép lóval.” A népgyűlés erőt sugárzó hangulata azután szétfoszlatja kételyeiket. Az önvédelmi harcban teljes mértékben részt vesz és munkában, anyagiakban szintén hihetetlenül sokat nyújt a forradalmi küzdelemnek ez a kis erdőalji falu.

A társadalmi ellentétek, amelyek a szabadságért folyó küzdelemben, az együttes fenyegetettségben csitulnak ugyan, de meg nem szűntek — a nagyon nehéz de-

cemberi hónapban is felszínre kerültek. Ilyen okok miatt is bomlik itt-ott a fegyelem. Tóth Samu százados Csernátonból írja, hogy sok szökött katona járkal az utakon, sokat vissza tud téríteni a táborba, de van ellenálló, s olyanok is akadnak, akik a Szépmezőn szédnek el. A már említett igen erős osztályharcban jogokért küzdő szárazpatakiak közül az aldobolyi 10. nemzetőri századból nyolcan szöktek el, s az ünnepekre a többi is készült haza. Súlyom hadnagynak ez a jelentése december 21-én íródott, és mint ismeretes, december végén már felkeresték a háromszékiek követői a fegyverszünet megkötése végett a General Commandót.

Az árnyakat is láttatva, amelyek világítóvá teszik a fényeket, válik élettélivé, emberivé és csodálhatóvá ez a forradalmi küzdelem. Így válik lehetővé, hogy az egység valóságos eggyéforrás legyen, amely éppen ezért az említett egyezkedésben is tiszteletet parancsoló tudott maradni, nem is szólva azoknak a harci akarataról, akik a „békepontok”-at sohasem fogadták el, és 1849-ben fejlesztették még számottevőbbé a szék hadiiparát. 1849. június 17-én joggal írhatta tehát a kézdivásárhelyi Székely Hírmondó: „A nép (...) mely szinte a semmiből is tud hadi eszközöket elértemteni, bizony-bizony mondom, érdemes a szabadságra és a jóllétel kútforrásai birtoklására.”

4. 1849-ES SZÉKELY HADILAPOK

Életünk lényegéhez tartozik, hogy hagyományokba születünk bele. Ezeket megismerve, tanulva, átvéve válnunk emberré. Világunkat emberi életre alkalmasabbá formálva, alakítva — új hagyományokat teremtve — nemesedünk *forradalmárokká*. Olyanokká, mint 1848-as

időkbeli elődeink, akik meghallották a hívást, átérték az övéikért, népükért cselekvés örömét, akik érezték a célok és élmények másokkal való közösségét, akik a köz javára törekedésben, az ajándékozó forradalmi emberségben becsülhették gazdag, a haladásnak gondolatokat és tetteket áldozó önmagukat. Az ő világukba vezetnek el a sajtótörténetünk ritkaságai közé tartozó néplapok, a forradalmi hadilapok, a székely székek első újságjai.

Néhány „anyakönyvi” adat

A hadilapok családjában legjelentősebb az elsőszülött, az 1848. december 28-án megjelent kolozsvári Honvéd, amelyet 1849. április 16-án a Brassói Lap követ. Május 27-én Csíkszeredában indul a Hadi Lap, és a Kézdivásárhelyen június 7-én színre lépő Székely Hírmondó zárja a sort.

A Hadi Lapnak május 27-e és július 2-a között hét száma jelent meg. Az első címe alatt a következő hirdetés olvasható: „Megjelenik minden héten egyszer, félíven, hétfőn, s ha a szabadság lelkes harcosai előfizetésük által oly részvétet tanúsítandanak lapunk iránt, hogy a költség fedezve lesz: megjelenik hetente kétszer, hétfőn és csütörtökön. Ára újévig 2 Rf pengő. Előfizethetni a szerkesztőségénél, minden fő és al térparancsnokságnál, városi és falusi bírónál, jegyzőknél, bizottmányoknál, papoknál és postahivataloknál.” Június 14-től valóban már két ízben kaphatják meg a lapot olvasói, mint ahogy a homlokhirdetés is elárulja: „Magos pártolásra találván lapunk honunk lelkes fiai és leányinál, hetenként kétszer adjuk, amikor csak a hadgyakorlat engedi.” Önmagáról utolsó oldalán még azt vallja meg a Hadi Lap, hogy Bíró Sándor szerkeszti,

és: „Nyomatik a Csík Somjói Zárda betűivel.” Mellék-lapja, a Csíki Gyutacs (Zünder) 1849. június 4—14-e között jelent meg. Három számot Bíró Sándor és Simó Mózsza szerkesztett, közülük kettő ismeretes csupán.

A Székely Hírmondónak június 7-e és 17-e között né-hány száma jelent meg. A szerkesztő Fogarasi János a lapcím után közli: „Megjelenik hetenként kétszer, vasárnap és csütörtökön. Félévi ára 2 ft ezüstben. Előfi-zetheti helyben szerkesztőségénél, egyebütt a postahiva-taloknál. Hirdetések közöltetnek egy hasábsor 2 pengő kr díjért.”

A csíkszeredai és a kézdivásárhelyi újság feltehetőleg 200—300 példányban jelent meg, mégis mindkét lap ritkaságszámba menő, hiszen a forradalom és szabad-ságharc után tomboló önkényuralom idején — Lukács József szerint — a haditörvényszéktől és a börtöntől „való rettegés következtében legtöbben önszántukból megsemmisítették az esetleg odáig megőrzött bármi-lyen honvédújságot”.

A megszületés körülményei

A forradalom idején működni kezdtek azok az erők, amelyek a feudális viszonyok közepette a kötöttségek, az elnyomás rendszerében felszínre törni nem tudtak. Az évtizedek során halmozódó, lefojtott energiák sza-baddá válásával egy-egy település is az élre szökkent. Kézdivásárhely például, amely céhipari talajból nö-vesztett hadiipart, mezővároskából teremtett hősi forra-dalmi harci központot. Joggal írták június 10-én a Szé-kely Hírmondóban:

„(...) az Erdélyre nehezedett vésznapokban ez volt azon szent hely, melyet a politikai bálványimádók fana-tizált bérencei megszenségteleníteni nem bírtak (...)

midőn egész Erdély Háromszéken kívül el volt veszve; ekkor emelkedik fel saját rettenthetetlenségében, mint Vezúv katlanjából felgomolygó füstfelleg, ekkor ragadja meg merészen az isteni tulajdonok közül a teremtetést, és légyen szavára lőpor, ágyú- és gyutacsgyárok állanak elé, melyek addig reá nézve merőben terra incogniták voltak...

Ugyanaz a teremtető akarat lendíti fel a csíkszentdomokosi réztermelő hadiüzem tevékenységét, s ennek nyomán 1849 tavaszán már Csíkszereda is készül arra, hogy hadfelszerelési, hadianyag-gyártási központtá váljék. Március végén Gál Sándor terveiben a szeredai szervezőbázis a megálmodott új ágyúgyár telephelye; és vannak rá adataink, hogy Gábor Áron vállalkozik a várban elhelyezendő ágyúöntő kemence elkészítésére. A szükséges anyagokat már igyekszik is beszerezni.

A születő szabadság légkörében van valami növekedést serkentő, lehetőségeket valóra váltó, ami nemcsak a hadiparban érlel csodálatos fejlődést, hanem a székelly szabad sajtót, a hírlapirodalmat is kivirágoztatja.

Alapok megszületéséhez kellett még az a Bem képviselte forradalmiság is, amely a székelly székek kedvező társadalmi feltételeit, a lakosság katonai erényeit, anyagmegmunkáló rátermettségét és szellemi erőit értő és szerető módon állította a harc szolgálatába. Ismeretes, hogy Bem — maga is könyvet író ember — már régen megkötötte a szellem és a fegyver frigyét. Tudta, milyen nagy jelentőségű a tudatokban világosságot teremtető emberi szó, és ezért született tábori nyomdáján nemcsak hadiparancs, hanem a forradalom és szabadságharc értelmét magyarázó, a népek megbékélését, az összefogás szükségességét igénylő röpirat, kiáltvány is; olyan igényeket, igaz és szép szavakat állítva ágyúütegei mellé csatasorba, mint ezek: „Magyarok, szászok és románok, nyújtsatok egymásnak testvérileg kezét, tá-

voztassatok minden nemzeti gyűlölséget, és boldogok lesztek.” Ezért hívja életre a kolozsvári Honvéd című újságot, majd a Brassói Lapot, és ezért virágozhatik ki az ő környezetében Cezar Bolliac ugyancsak Brassóban szerkesztett Espatriatul című lapja; hozzá tartozik a szász forradalmár Anton Kurz, és végül mellette érzi jól magát Petőfi Sándor — mindnyájan jelképeiként a népek testvériségének, a szellem és forradalom egygyéforrásának.

A tiszta forradalmiság éltető levegőjében születtek meg tehát a székely hadilapok. Gyakorlati jelentőségük sem volt csekély. Bem apó ugyanis nemcsak vezére és valóban „elöljárója” volt a székelyeknek, hanem kiváló taktikus is. A mozgó háborúban vele együtt száguldó tábori újságot nem szerkesztethetett, be kellett érnie a tábori nyomdával. A szükséglet azonban megvolt, kellett a tájékoztató, a harcoló sajtóorgánumok, és így születtek meg azok a viszonylag nyugodtabb, biztosabb helyzetű központokban (Kolozsvárott, Brassóban) és ott, ahol a népi erőtartálékra szilárdabb védelmi állást építhetett a hadvezetés (mint Kézdivásárhelyt, Csíkszeredában).

A nyomdák

1849. április 29-én jelenik meg egy kis nyomtatvány, amely hírül adja, hogy „Csíki ezredes Gál Sándor úr rendeletéből, felsőbb engedelem és jóváhagyás reményében hírlapot indítunk meg mű is Hadi Lap cím alatt”. A csíkszeredai lapindítás azért is könnyebb, mert megvan hozzá a Kájoni-nyomda hagyatéka: annak kézisajtója és századokat látott betűi. „A csíksomlyói zárdában — olvashatjuk a Történelmi Lapokban — egy eddigelé csakis imakönyvek készítésére használt ócska

kopott nyomda állott, melyben vásott betűket egyetlen barát szedegeté nagy későre.” A nyomdáról többen írnak, s Lukács József elmondja, hogy a ferences barátok „meg is szenvedtek Bem lapjáért. A szabadságharcot követő üldöztetések idején megkínózták őket, s nyomdájukat elvették.”

Kézdivásárhelyen nyomda nem volt; teremteni sem tudtak úgy, mint ágyúöntő műhelyt, ezért már 1849 februárjában nyomdát kértek Bem Józseftől. A kérést március 21-én Brassóban ismétlik meg: „Bem tábornok, akinek egyrészt hadsegédje, Teleki Sándor, másrészt pedig az őt Besztercén felkereső kézdivásárhelyi küldöttség révén már februártól tudomása volt a kézdivásárhelyiek nyomdaalapítási tervéről, mindenképpen csak helyeselhette ezt a tervet. Hiszen ő maga már hadjáratának kezdetétől fogva felhasználta a nyomtatott szó erejét (...)” A kézdivásárhelyiek nyomda iránti kérésére Bem most a Nagyszebenben maradt saját tábori nyomdáját ajándékozta a városnak — írja Árvay József. Betűket, nyomdafelszerelést Gött János ajánl fel a városnak, és ő küld két szakembert is: a lipcsei August Nagelt és Szabó Mihály nyomólegényt. Május elején már meg is kezdte működését a vásárhelyiek első nyomdája. Az 1849. június 7-én megjelent első szám vezércikkében írja a Székely Hírmondó szerkesztője:

„(...) a múlt s főleg téli hónapok alatt egyedül Háromszék lelkes fiai által az osztrák zsoldosok (...) ellen küzdött viadaloknak — mik az erdélyi időszaki sajtónak akkori erőszakos elnémíttatása miatt még eddig köztudatra nem juthatának — közlésével fogunk leg-hűbb adatok után kedveskedni. Tennünk ezt a hála is parancsolja, mert ama csaták, székely szabadságunk amaz elszánt dicső harcai valának e nyomdának, melyen lapunk születik, megszerzői. És különösen Kézdivásárhely, mely honvédelmi tekintetben annyit áldo-

zott, amennyinél népességéhez képest egy város sem többet, hű küzdelmei jutalmául nyeré Erdély szabadítójától, Bem altábornagy úrtól e nyomdát.”

Így áll tehát a születő szabad székely sajtó szolgálatában az ősi hagyományokat megtestesítő csíksomlyói és a harctereket megjárt tábori nyomda.

A szerkesztők

A csíkszeredai Hadi Lap szerkesztője, Bíró Sándor százados a székelyföldi újságírás első és egyben legromantikusabb egyénisége. Udvarhelyszéken, Felsőboldogasszonyfalván született, Udvarhely városában tanult, s kevés ideig tanított is, majd Háromszéken, Rétyen lelkészkedett, egy évtizeden át vágyakozva arra, hogy népet szolgálva nevet szerezzen magának. Írt újságcikket, kiadta szónoklatait, népszerű könyvet írt a mértékletességről *Pálinkatan* címmel. 1848 forrongó tavasz végi, nyár eleji napjaiban — ekkor 32 éves — cselekvő részese a társadalmi harcoknak, és lelkes, sikeres szervezőként válik ismertté. A miniszterelnökhöz június 4-én írott levele alapján Jakab Elek így örökíti meg néhány cselekedetét: „ő a nemesség egy része ellenzése dacára, kezet fogva Székely István honfitársával, május 28-án csak saját falujában 160 úrbéresből, néhány nemes és három (határőr) katonai egyénből katonailag szervezett s a haza védelmére saját nemzeti lobogója alatt magát hittal kötelezett székely nemzetőrséget alkotott”.

Gál Sándor és Klapka György székelyföldi kiküldetése további mozgósító cselekedetekre lelkesítette. Felkereste a miniszteri biztosokat, és — mint Jakab Elek írja — biztosította őket arról, hogy „600 főből álló kis falujából egy század önkéntessel maga meg fog jelenni a

szegedi táborban. Hazatértével a népet fölszólította, szava oly meleg részvétre s akkora visszhangra talált, hogy 12—13 éves bátor székely ifjak és 60—65 éves öregek készek voltak vállalkozni az elmenésre.”

Bíró Sándor részt vett Háromszék önvédelmi harcában, majd tudva, hogy a szabadság „megvédésére katonára kell, ő tehát pályájáról ünnepélyesen lelépett, Csíkba ment, Gál Sándor ezredesnél jelentette magát, s katona lett” — amint feltehetőleg ő maga írja. Itt örömmel fogadták, s a Gyimesi-szoros védelmére rendelt századhoz helyezték kapitánynak. Gál Sándor ezenkívül sokféle munkában hasznát vette. Kemény G. Gábor szerint például Gál „sajtófőnöke” volt, de a kutatás azt is kiderítette róla, hogy február végén tagja volt a hermányi bányát vizsgáló bizottságnak, és lelkesen írt Németh László kormánybiztosnak a szentdomokosi és hermányi ágyúgyártás és lőporkészítés lehetőségeiről.

A Történelmi Lapok idézett számában olvasható, hogyan kapott szállást Bíró a csíksomlyói zárdában:

„Jobb lakhelye B(író) S(ándor)nak nem lehetett volna ennél. Ő, Gállal egyetértve, a nyomdát megvizsgálta, s egyes-egyedül Simó őrmester segédírnoksága mellett hírlapot kezdett szerkeszteni. (A Hadi Lap) csakis éjszaka szerkesztődhetett, mert a szerkesztőnek nappal katonai gyakorlaton kellett lenni, századja élelme és ruházatjáról gondoskodni s az őrségi pontos szolgálatra felügyelni; csak az éjnek némely óráiban történhetett meg tehát a szerkesztés.”

A cári csapatok elől 1849 augusztusában parancs szerint Kolozsvár felé vonult vissza, majd megsebesült; a fegyverletétel után az önkényuralom elől rejtőzködve, sokáig álnéven élt. Még részt vett a közéleti harcokban, és 1877-ben Monostorszegen halt meg.

Jakab Elek azt írja róla, hogy demokrata gondolko-

dású és kissé egzaltált. Kuszkó István a nagy idők nagy emberének tartja, olyannak, akit a kor teremtett, akiben a vezetői képesség sokoldalúsággal párosul, aki bátor és erélyes katona, és kiválik mint „népvezér”. Úgy véljük, rászolgált e jelzőkre, amelyekhez csak annyit fűznénk hozzá, hogy őszinte híve volt a forradalmi küzdelemnek, kereste a módját a népszolgálatnak — és tény az is, hogy önmegvalósító ambícióval párosult lelkesedése a józanságon, a mérsékleten sokszor túllendítette.

Vázlatos, hiányjelekkel teli sorok ezek, melyekkel egyelőre csak utalni kívánunk arra, milyen is volt az az ember, aki Csíksomlyón forradalmi hagyományt teremtett az újságírásnak.

Fogarasi Jánosról viszonylag keveset tudunk. A Székely Hírmondó szerkesztőjéről a Kolozsvárt 1848-ban kiadott *Új és ó Naptár* mondja el, hogy Bürkösi P. Fogarasi János Vízakna városának királybírája. Ott volt az agyagfalvi gyűlésen; mint Vízakna küldöttje üdvözölte a nemzetgyűlést, és hitet tett a szabadságharc ügye mellett. Rövidesen családjával együtt Zágonba kellett menekülnie. „1849 áprilisában Kézdivásárhelyre költözött át, ahol aztán Csiszér Mózes nyomdabérlő kérésére elvállalta a Székely Hírmondó szerkesztését. Szerkesztői tevékenysége miatt a szabadságharc leverése után rögtön letartóztatták. 1850. április 29-én még mindig letartóztatásban volt, de később vagy a börtönből, vagy esetleg ideiglenes szabadlábra helyezése után megszökött, mert 1853 novemberében személyleírás alapján körözték. További sorsáról nincsenek adataink” — írja róla Árvay József.

A két szerkesztő mellett kevés munkatársa van a lapoknak, s azok sem hivatásos tollforgatók. Általában a forradalom hívei, és a nép között élő emberek; a szükségletek teszik őket időlegesen írással is foglalkozókká.

A Hadi Lap első számának beköszöntő vezércikkében olvashatjuk: „Mi hírlapot szerkesztünk Csíkban (...) Hargita és Gyimes vadrózsái között. És az önök kebelét bámulat döbbsenti meg ugyebár e merész vállalaton?” A lap célját taglalva a szerkesztő mindenekelőtt a világszabadság eszméjét, az elnyomott népek testvériségét felvető gondolatokat formálgatja. Elmondja, hogy a Hadi Lap Kelet és Délkelet-Európa tágabb térségének lakóihoz is szól:

„(...) Varsó, Csernovic, Pétervár, Jasi, Bukarest s Konstantinápoly sötét ege felé is; mert célja lapunknak fényt, sőt derűt sugározni ott, hol sötét az égív a nép fölött; szolgálai álmából ébresztteni a népet, melynek hátán gőgös zsarnok ostora pattog, és eltörni a vaskékót, széttépni a rabláncot, mely embernek — bármelyik résziben a világnak — lábain csörg.”

A testvérlapban, a Székely Hírmondó első számában szintén a világszabadság harcosaként írja Szabó János:

„Maholnap a népek és a nemzetek az egyenlőség, szabadság, testvériség szent zászlója alatt összeolvadandók, és az önkormányzat biztos karjain (...) felemelkedendők. Ez az emberiség elrendeltetése.”

Ezt a gondolatot egészíti ki, a forradalmi nemzetköziséget a nemzetivel ötvözve, a lap második számában Sámuel Miklós: „E kor sajátlagos törekvése a nemzeti-ségek kifejlesztése, a nemzeti önállás és a képviselői rendszer.”

A világszabadság és a nemzeti függetlenség eszméje a Székely Hírmondó indulásakor már a vezércikkben is első helyen áll, összeolvadva egy másik, szintén kettős vonatkozású gondolattal: azzal, hogy harcolni kell a nép, a szabadság ellenségeivel, s így kell egységet teremteni. Erről tanúskodnak a következő sorok:

„Korunk a küzdelem, a szabadság nemes harcának kora, s míg ebben székely földünk fegyveres fiai elszánt lelkesedéssel igaz ügyünkért csatára kelnek, e szent ügy mellett nekünk is (...) tollal vívnunk kell. Tehát tollharc! Igen, mégpedig élet-halálra, minden ármány, gonoszság, képmutatás és önkény ördögi szörnyei ellen, kik az ínség és közelnymatás napjait szeretnék újból visszavarázsolni (...). Tollharc az értelmiség el-lenségei ellen, hogy a vakító hályog, mit ők a nép szemére erőszakolni szeretnének, soha uralkodó járványbajjá ne fajulhasson. Tollharc a kísértő csábítók ellen, kik sátánravaszsággal az egyenetlenség, pártoskodás és árulás konkolyát akarnák az egyetértés, összetartás és honfiúi hűség, szabadság, egyenlőség és testvériség vetette tiszta búzája közé hinteni.”

A Hadi Lap első számának vezércikkírója is a népért lelkesedik, az úri önkényt gyűlöli, s ezért eleve vitába száll azokkal, akik részéről fejcsóváló bizalmatlanságot és gúnyt vár. Elmondja: ne féltsék a lapot, hiszen papíra vastag, mint a csíki vászon, amelyből készült, betűi pedig avatagok, mint a falak, amelyek között nyomják. A plebejusi, a népi indulat kergeti a szerkesztő tollára ezeket a sorokat:

„(...) kik még most is csak a kvekkert és frakkot meg a tarka dolmányt ítélgetik, és nem az embert (...) kik még most is csak a dolgok kérgén rágódnak, belsőjükbe bénézni nem képesek — azok e durva papirosú lapot ne olvassák. A puskatusra s kardra nem termett piskóta markú úrfi potyolat ujjacskáit megsérti a csíki papirosból készült hadi lap.”

Az eszmei kérdéseket boncolgató cikkek, a programadó elvi fejlesztések száma általában kevés, az azonban, ami a beköszöntő írásokból és minden — híreket értelmező, értékelő — sorból sugárzik, az a néphez tartozás, a forradalom ügyének szolgálata. Ilyen

értelemben is néplap tehát a Hadi Lap és a Székely Hírmondó. Az 1848-as lapok sorában pedig — hitünk szerint — a radikálisabbak, a baloldaliabbak között van a helyük.

Hírközlés és propaganda

A hadisajtó célkitűzései között jelentős helyen szerepel a felvilágosító tevékenység, a lakosság és a katonaság tájékoztatása a harctéri eseményekről, valamint a külpolitikai hírekről. A Hadi Lap ilyen természetű anyagát értékelve, Nagy Sándor, a háromszéki önvédelmi harc krónikása, Gábor Áron hadsegédje úgy látja, hogy Bíró Sándor hazafias buzgalmában „sok kósza hírt való gyanánt közöl; csatáinkat, veszteségeinket nagyítva, szépítve festi”. Kristóf György — a filológus tudósi posztjáról — még sommásabban ítélkezik a lapról: „hírei nem megbízható naivságok”. Igaz, hozzáfűzi, hogy mindez olyan lelki táplálék, amely a népben, a tömegekben „a lelkesedést, a szabadságharc mellett kitaratást fokozni nagyon is alkalmas”. A Székely Hírmondóról hasonló megállapításokat tehetne az ítélkező utókor.

Úgy véljük, igaztalan volna a történelmi események hűségese, de gyarló krónikásaként „értékelni” ezeket a néplapokat. Éppen így történetietlen lenne feladatteljesítésüket a sajtószolgálat mai fejlettségi szintjéről, az időbeli távlat adta főlény álláspontjáról bírálni és elmarasztalni. A múltbeli élet helyzeteket, viszonyokat érelt, és a kérészéltű, néhány hetes székely hadilapok abból az *életérzésből* őriznek és közvetítenek a mának valamit, amelyet a történeti mozgásrend keltett az emberekben. Ezek az újságok nemcsak a közvélemény alakítói voltak, hanem elemei, tükrözői is a vélekedéseknek, a közhangulatnak.

Így tehát ahhoz, hogy megértőbben kapcsolódjunk

e lapok íróihoz és olvasóihoz, mindenekelőtt át kell éreznünk a félelmet, amelyet bennük a forradalom ügyének veszélyeztetettsége keltett. A cári önkényuralom ugyanis már május elején kiáltványban jelenti be, hogy Ausztria segítségére siet — a Hadi Lap megjelenését pedig egy héttel megelőzi a cár és a császár találkozója, s egy héttel a Székely Hírmondó megjelenése után már támadnak is Paszkievics fő erői.

A Hadi Lap június 11-i számában már ilyen sorok jelennek meg: „Jósika Jánost (...) Pukhner Galíciába küldötte volt segítségért, és ő hazája ellen magos örömmel vállalta el e kötelességet. Visszaérkezett május 20-án Foksin városába; de erőt nem hozott; nagy szomorán lesütött fővel járt a piacon.” E moldvainak mondott hírt egy itáliai hír követi: „A francia tábor Ferrarába állomásoz. Radecki fölszólította a francia tábornok Oudinotot, hogy mikor hagyná el Olaszont? de ő azt felelte, míg a tökéletes csend helyre nem áll, addig nem megy el. Célja ezen tábornoknak az, hogy mihelyt a muszka betörne magyar hon határait, ő is nyomuljon rögtön a muszka birodalom megtámadására.” A Székely Hírmondó június 7-én brassói német nyelvű hírforrásra hivatkozva közli, hogy Bem tábornok még május 18-án Újorsován meglátogatta „Osman Bég basát”. Ez alkalommal „Bem a bársonyvánkoson fogott helyet a basa mellett, ki magas szikár férfi, violaszín s fekete sinórral kihányt átilában”. Így tette meg Bem az első nyilvános lépést, amely a magas porta barátságát biztosítja. Ugyanabban a lapszámban színes képekben elevenednek meg azok a tárgyalások, amelyek során az angol kormány megbízottja követeli, hogy a román fejedelemségekből vonuljanak vissza a cári csapatok, s kész a következtetés: „Kétségen kívülinek látszik, miszerint Angolhon (...) oltalma alá veendi” a forradalmat és szabadságharcot.

Az angol segítségben való reménykedés — úgy tűnik — még inkább a népi hiedelmek, szinte a mesék és a balladák világához vezérel el, hiszen mint a legkisebb királyfinak, a Hadi Lap szerint a forradalom híveinek is három feltételt kell teljesíteniük: be kell venniük Buda várát, biztosítaniuk kell a vámmentes árucseréforalmat, és végül királynak kell választaniuk az angol királynő valamelyik fiát. A lap szerint: „Kossuth az utolsó föltételt merejében megtagadta. Parancsolt, és a vár rögtön bevevődött, a szabad kereskedeés megengettetett — s ezen két feltétel mellett is megígértetett” a segítség.

A csíkszeredai lap utolsó, július 2-án megjelent számának az orosz csapatok előnyomulása ellenére is bizakodó harctéri hírei reménykedésről tanúskodnak. Sajnos ezek a tudósítások sem megalapozottak, hiszen ezen a napon a kökösi csatában elesik Gábor Áron, s ez már a forradalmi székel erő széthullását jelzi.

Mindaz, ami e tudósításokból az 1849-es esztendő nyarának közhangulatára fényt vet, még akkor is érdekelő és páratlan történeli dokumentum, ha tudjuk, hogy a forradalmi külpolitikai vezetés túlságosan bízott a nagyhatalmak ellentéteiben, s maga is nemegyszer illúziókat melengetve kísérelte meg az angol vagy francia segítség megnyerését. Holott rövidesen nyilvánvalóvá vált, hogy a francia kormánytól nem lehetett segítséget remélni, és Anglia sem a népszabadság védelmezője, hanem az európai reakció támasza: az a szikla, amelyen — Marx szavaival — megtörnek a forradalmak hullámai.

Sok hírnek tehát, amely ma már gyermeknek, folklorisztikusnak tűnhet, van bizonyos alapja: a felső körök illúziói, amelyek azután a közvélekedésben megszínésednek, megtelnek a népi képzeletből fakadó, de valóságízű elemekkel, s mindinkább telítődnek olyan

tartalommal is, amely kitalálásnak, ferdítésnek hathat — meggyőződésünk szerint azonban mindez a végpusztulástól rettegő, önmagát ámító közérzet kivételése. Szép álmokba kapaszkodás, amely a kitartáshoz hitet kölcsönöz; olyan hírközlési mód, amely maga is kapva kap minden erőt adó híresztelésen. Hiszi tehát a szerkesztő is, s így igazként közvetíti a bátorítást váró, az oly sok áldozat, oly sok erőfeszítés végső kudarcától rettegő nép felé. S még valamire kell emlékeznünk: az 1848-as forradalom a mi tájainkon a hosszúra nyúló feudalizmusnak és jellegzetes hűbéri-rendi társadalmi szerkezetének hivatott végét vetni. A csíkszéki, a kézdiszéki székely közember tehát ebben az újkorba átnyúló „középkorias” világban még kissé a csodavárás földjén élt. Sorsa olyan sanyarú jövővel volt terhes, hogy talán érthető a biztatásra való ráéhezettsége. A hagyományos paraszti társadalmakban keletkező képzelet formálgatta „*külpolitikai hiedelemvilág*” — mert volt ilyen, bár a történetben nem esett szó róla — ezen a talajon virágzott a legbujábban. Írásbeli lecsapódása, igaz, alig van, de éppen ezek a mi „naiv”, „dilettáns” hadilapjaink értékelhetők úgy is, mint e jelenségcsoport forrásai és bizonyítékai.

Mutató a múltbeli valóságból

Hasznos volna arról vitázni: mit ér a nép számára súlyosan válságos helyzetben a reményt élesztgető illúzió. Ez alkalommal azonban csak feltáratlan múltbeli tájakra kívántunk kalandozni s jelezni azt, ami elsőként ötlük a szemünkbe. Ezek közé tartozik a társadalmi kérdések iránt nagyra növekedett érdeklődés és az ebből a hadilapjaink írásaiban, riportszerű beszámolóiban is tükröződő történeti valóság.

Forradalmi hadilapokról lévén szó, természetes, hogy a katona lelkesítése, hősiességének dicsérete állandó téma. Kemény G. Gábor említett tanulmányában külön fejezetet szentel az úr—paraszt viszonynak, az osztályharc katonaságbeli változatának, a tiszt és közkatona közötti kapcsolatnak. Azt már idéztük, hogy a csíkszeredai újság nem lelkesedik a piskótamarkú úrfiakért. Utolsó számában, július 2-án veti fel a Hadi Lap — Vályi aláírású, párbeszédes formájú cikkében — azt a kérdést, hogy szabad-e a honvédot botozni. A felelet: „Éppen senkinek. És innen mindazok az őrnagyok, századosok, kik a törvényt áthágják, álladalmi bűnt követnek el (...). A honvédeket arról édesgetők zászlóink alá, hogy nincs bot. És midőn mi mégis ellenkezőt teszünk, naponta őket megcsaljuk, s a törvényt is megrontva oly mit teszünk mi, (a)mi sat. (!) Például felhozhathnám a keserű súrlódást, mely legközelebből történt a beszterceborgói táborba.”

Társadalmi feszültségről tehát a harcoló egységeknél is szó lehet. A Székely Hírmondó június 17-i számában Sámuel Miklós Háromszék önvédelmi harcáról ír. Ennek a keretében mondja el:

„A forradalom csak a kedélyeket rázta át, mint villanyszikra érintése, különben Erdélyben minden a régi lábon állott. És ez nagy hiba vala (...). A kormányzónak (Teleki József) rendkívüli esetben joga volt hongyűlést hívni, és mégis, bár az ő rendszer lassan mozgó gépének rugói széttörtetek, a király székvárosából elűzetett, s nyílt demonstrációk harsányon követelték a hongyűlés megnyitását, az csak a forradalom kitörése után két hó múlva történt meg.”

Úgy véljük, ezek a történelmi menet közben kiformalódó keserű szavak éppolyan helytálló ítélkezést közvetítenek, mint azok, amelyekben Vay Miklós kormánybiztosról mondja el kárhóztatólag a cikkíró, hogy Erdély

viszonyait nem ismerte, s „a székelység szellemét ki nem fürkészte”. Ugyancsak a Székely Hírmondóban — a 3. számban — említik a még megoldatlan székely jobbágy-zsellér kérdést is, azzal az ígérettel ugyan, hogy az országgyűlés első teendői közé iktatta „a nem úrbéri természetű jobbágyviszonyok felszabadítását”.

A felvetődő problémákra nem minden esetben javasolhatnak megoldást; az orvoslás módja bonyolultabb, mintsem hogy azt éppen a hadilapok jelölhessék ki. A már említett radikális demokratizmusra jellemző azonban, hogy a megegyezésre kész „békepárti” és a forradalmi erők közötti feszültséget érzékelve, a köztársaság híveihez csatlakoznak, és várják a még gondot okozó gócok felszámolását. A Hadi Lap június 15-i számában jelenik meg a *Respublicai gondolatok* című cikk; ebben világosan megmondják, hogy az ország forradalmi és a kormány is, tehát: „Most nincs, de lesz respublica, és mihelyt meglesz, legott a sebek megkönnyülnek és a panaszok elnémulnak.”

Sokatmondó az is, ahogyan e lapok a katonáskodó közemberekért lelkesednek. A csíkszeredai lap szerkesztője jó ismerője például az utászegységeknek, és *Utász csapatunkhoz* című írásában ilyenképpen szól róluk:

„Önök 17—18 éves gyenge korú bajnokok megtörték homlokát Erdély alpeseinek, és meredek gránitsziklák ércoldalain vágtak kényelmes utakat (...) Hazámnak hű fia! ne restelld bevándorolni Gimes szoros hegyláncait, és látni fogsz ijesztő meredek sziklaoldalakon utászcsákányokkal vésett gyönyörű ágyúutakat; és látni fogsz a Tatros vize jobb és bal partjain alákanyargó 12 szirthomlokzatokon utászásó, -lapát s -csákány által művészileg remekelt oly 12 ágyútelepeket s fedező sáncolatokat, melyekből örök diadal mosolyg alá (...)”

Jóllehet a székely néplapok érthető módon elkesere-

dett hangon beszélnek a cári intervencióról, az orosz katonák számára még sajnálkozó szavakat is találnak. Rendkívül értékes kordokumentumok azok a sorok például, amelyekben a Hadi Lap számol be június 11-én a Gyimesi-passus táján kelletlenül őgyelgőkről:

„És a pallisádok megett láték két (...) kozákot, csüggeteg fővel és hüveljébe dugott karddal felénk átkukucsálgatni; és láték két muszkát állani fegyvertelesen, sarkig érő zekekaputban, rossz csizmában a vámkapu mellett (...). Vásároltam én is egy fél kupa bort, a kaput kinyitattam, a küszöbre fölálltam, a muszkákat odaintettem, vállait lapogattam és borral kínáltam (...). Lelkes fiatal utászaink ágyútalpakat készítvén a szirttetőkön, kérdezték a muszka katonák, mit csinálnak azok a gyermekek ott fenn. A harmincados azt felelte: »melegágyat«, melybe majd ugorkát ültetünk.”

Frissek, a valóság hangulatát híven közvetítik azok az írások, amelyekben megelevenedik a Gyimesi-passus tájéka, ahol székely határőr fraternizál a furcsa öltözetű, szomorkásan lézengő kozákokkal. A vámnál „a kapu rostéljzaton” keresztül a moldvai kereskedőtől „nádmézet, kovát, fűgét, török pujszkat és bort” vásárló székely katonákról is életleti képet őriz a csíki lap — és az csak természetes, hogy „a vásárló 20—30 legénység roppant háromszoros éljent kiáltott” a boltosra, amikor az a forradalom hívének bizonyult, és kijelentette: „Az österreich császár trekut.”

Az utolsó nagy forradalmi erőfeszítésekre, a küzdelem végső heteire felkészülő népről szintén rendkívül becses adatokat tárol mindkét lap. A hadi készülődés során a kézdivásárhelyi ágyútelepről hiteles tudósítást közöl a Székely Hírmondó június 10-én. Végezetül ebből idézünk néhány sort:

„Ma — június 8-án — egy fontos villámszórónak születésén valánk jelen, egy hatfontos ágyúnak. Anyjá-

nak, az olvasztókatlannak méhében láttuk füst és láng kínok között a durva ércdarabokat tűztéjjé olvadva, mint égő vulkán lefojtott mérgét, minden pillanatban vad sustorgás és izzó hullámtajtétkzatban kirontással fenyegetődzve forrongani és dühöngeni, de a porcelán-agyag téglakebel repedés nélkül dacolt a bel(se)jében őrzöngő tűzárnak, s a szülészsegédek hosszú nyelvű vas műszerekkel folytatták az operációt, mely a szülhetést elősegítse. És most megjött a perc, melyben a világra rohanás órája ütött, és megnyílt a vézuvöböl, s nagyszülöttünknek a számára készen levő alakbölcsőben éltet adandó lávafolyam lángveres habzásban forrott ki, tűzcseppjeit a földbe ásott idomítóban csorogtatván (...). És e tűzhabokat (...) szerettük volna a népszabadság gyilkosainak hős vért szomjuzó torkába folyasztani.”

A csíkszeredai és kézdivásárhelyi első lapszámok sok mindennek köszönhetően értékes történeti források. E forradalmi néplapoknak „nem vélin a papírja”, stílusa is fogyatékokossággal teli, s hirszolgálat sem annyira a *valódit*, mint inkább az *igazat* — a forradalmat, a szabadság ügyét — kívánta szolgálni. Igénytelen formában, de tiszta hazafiságot, forradalmi emberséget sugározva sorakoznak fel székelly hadi néplapjaink is az 1848—49-es hősi küzdelem rangosabb szellemi hagyományai és jelentősebb forrásai mellé. Ezért idéztük fel emléküket.

5. A GÉPGYÁRTÓ RAJKA PÉTER

Az anyagi művelődést, a termelőerőket bemutató, elemző história keretében gyakran csak a tárgyak, a munkaeszközök egyre tökéletesedő sora vonul fel a fejlődés tanúja-tükrözőjeként. S mert valóban az eredmény, a megvalósulás a lényeges, érthető, hogy elszür-

kül vagy éppen homályba borul az eszközteremtő folyamat; holott a társadalmi struktúra elemeinek bonyolult összefüggésrendjében kell olyan konstellációnak adódnia, amely kedvező feltételeket kínál az új megszületéséhez. A lehetőségek valóra váltásában, az élettelen tárgyak társadalmi tényezőkké formálásában pedig nagy-nagy szerep jut az embereknek; azoknak, akik meghallói a kor sürgető kíváncsainak, akik a társadalmi tapasztalat korszerű summázói és új erők felszabadítóiként munkálnak életünk gazdagításán. E gondolatoknak megfelelően szólunk a következőkben a mezőgazdasági gépekről, az ipari forradalom nyomán változó agrárius viszonyokról és elsősorban a gépkonstruáló szakemberről, Rajka Péterről.

*Marosvásárhelyi indulás,
bécsi felkészülés*

Rajka Péter életútjának Marosvásárhely az első stációja. Ez a város a XVIII. század végére már szállást tud adni a Nyelvmívelő Társaságnak, otthonává válik a Királyi Táblának, és gazdasági téren is előbbre lép. Erről vallanak Aranka György 1804-ben papírra vetett sorai: „Csak ezelőtt 57 esztendőekkel, mikor elébb szerencsém volt ez várost megismerni — milyen volt ennek ábrázatja? Ha akkori gazdáink ma eléjöhetnének — meg nem esmernék a magok telkeket. Felöltöztette a békesség itt és szerte a hazában a faluknak hegyeit szőlőkkel, faluit házokkal, csűrökkel, istállókkal; a várost pedig palatákkal és selyemruha fedi az ő népeit. Bétöltötte a gazdagság és ellepte a fényesség a mi földünknek lakosságait!” Borosnyai Lukács János 1836. évi városképében a régi és az új Vásárhelyt összehasonlítva írja, hogy hajdan:

*Csak annyi kőház volt, amennyit rakhattak
Csak a fazekasak, s ezek tapasztattak.
Most, ki néz piacunk északos ház sorára,
Emelheti szemét magos palotára...
Piacunknak ezek a magosb díszei,
De többek a házak két emeletjei,
Melyeknek aljai tömve portékákkal,
Áruló boltokkal, sok című jel-fákkal.*

Piaca közel kirakott, s a tanácsház mögött még sorban állanak a céhek árusító színjei. Lakóinak száma eléri a nyolcezeret, és jóllehet a kereskedők a tehetősebbek (1812—14-ben a 29 kereskedőcsalád fizeti a legtöbb adót), a céhbeli mesteremberek száma is növekvő; közben új iparágak művelői szintén otthonra találnak a városban.

Ehhez az utóbbi társadalmi csoporthoz tartozik az apa, Rajka Péter, aki puszkaműves, céhének elöljárója. Ő maga marosszentgyörgyi paraszti foglalatosságú szülők köréből emelkedik városi polgárrá. A Rajka család háza (elől földszintes és hátul emeletes, amelyet az 1940-es években bontottak le) a valamikori Kálvária utcában állott. Itt teltek el az ifjabb Rajka Péter gyermekévei. Születésének időpontját tévesen tették az 1808-as esztendőre, a helyes dátum: 1807. február 11. Az iparúzó polgári család az értelmiségi státus felé irányítja a fiút, aki a helybeli református kollégium növendéke, majd 1829-ben a királyi ítélőtábla írnokai sorába lép, és hivatalnoki létformában él mintegy hat éven át.

Több jel mutat azonban arra, hogy a gyermekként apja műhelyében gépmintákat, gépeket készítő Rajka nem leli helyét a neki szánt életpályán. Annyi nagy jogász egyéniséget felnevelő városában őt úgy ismerik meg a vásárhelyiek, mint „gépelyekhez”, mechanikai szerkezetekhez értő embert. Jellemző módon a híres-

nevezetes Bodor-kút megjavításának lehetőségéről is csak akkor mondanak le véglegesen, amikor azt Rajka Péter sem tudta újra megszólaltatni. Az Erdélyi Híradóban 1837 őszén megjelent, szülővárosában írott tudósítás szintén az anyag formálásában való kiválóságáért említi, elmondván, hogy talentumát gyermekségtől fogva nemcsak kimutatta „hanem szünetlen munkával is fejlesztvén, s a mathezist, phisicai, chemicali leckék hallgatásával szerzett ismeretekkel párosítva, a mai napig is mindenben haladva annyira ment, hogy nemcsak minden muzsikai szerszámokat, hanem majd mindenféle mestermívet pontosan s csinosan, jó ízléssel meg tud készíteni: (...) amidőn ezen készsége tökéletesítésére Bécsbe szándékozik, ha isten a szerencsés kezdetnek kívánt véget ad, hazánk egy ritka mechanikust várhat. Ezen célja elérésére igen szép és jó guitárokat is készített, melyek közül némelyek végetlen strófós kolcsúak, amilyeneket igen csinosan hegedűre is fel tud tenni. Van nála szép kézi malom kis mása s több egyebek is. Munkásságbeli állhatatosságának próbája egy billiárd-pálca, melyet kétezer különféle apró, csaknem búzaszemnyi fákából úgy rakott mosaikmódra öszve, hogy a sok különböző egy erős — s az idő változásaitól csaknem független — egész.”

Különcködő ifjú ember tehát Rajka, aki mechanikai, kézügyességi gyakorlatokra, játékokra vesztegeti idejét. Azon az úton halad, hogy az olyan „ezermester”-eknek a sorába lépjen, akiket éppen amiatt övez a mindennapiságból kiemelkedőnek járó fejcsóváló elismerés, mert az erdélyi társadalom megkövült feudális szerkezete nem nyújt teret a géptervezőknek és nem serkenti alkotásra, nem támogatja megfelelő anyagi feltételekkel a műszaki értelmiségieket. Ugyanakkor azonban a közvetlen környezet, a szülőváros — céhiparát fejlesztve, módosodva, a szellemi élet kiválóságainak otthont nyújtva — a műszaki fejlődés igényét is megszű-

li, hozzásegít a szaktudáshoz, és közvetíti a reformkor — polgári jövőt idéző — gépimádatát.

Az Erdélyi Híradó tudósítása Rajka matematikai tanultságára utal. A mostoha sors azáltal válik ajándékosztóvá Rajkához, hogy Bolyai Farkast a középfokú oktatásban rekeszti meg, és ő ifjú tudósok akadémiai szintű oktatása helyett a kollégiumban és a tanári szállásán nevel, formál vásárhelyi fiatalokat, akiknek jósorsában Rajka Péter is osztozik. Tanul tőle matematikát, fizikát, vegytant, és azt is neki köszönheti, hogy a pótcselekvésként kiélt műszaki foglalatосkodást élethivatássá avathatja. Bécs magasabb szintű főiskolájára készülhet, éppen mert „Bolyai Farkas felismerte benne a tehetséget, és ennek megfelelő más életpálya választására ösztönözte”, mivel sohasem tudott belenyugodni abba, hogy a kiváló technikai képességekkel rendelkező tanítványa mint kancellista, aktákat gyártson. Tanára segítségével jut hozzá, feltehetőleg, valamelyes ösztöndíjhoz és a szegény sorsú erdélyi diák másik segítő eszközéhez: a mentorsághoz. A marosvásárhelyi tékaalapító kancellár unokája, az akkor tizenhét éves Teleki Samu mellé kerül nevelő- és tanulótársként. Vele együtt utazik Bécsbe és végzi el 1836—1839 között a műegyetemet.

Életének e második színterét már erősebb fények ragyogják be. A családi hagyomány szerint — Teleki Samu révén — rövidesen az előkelő világ szalonjaiban is megfordulhat. Tanulni és tapasztalni sokat lehet Bécsben, hiszen ha az osztrák főváros a tőkés jellegű gyár-
ipar teremtésében mögötte is marad nyugatibb versenytársainak, már nem csupán a céhműhelyek zárt, kisszerű világát őrzí, hanem a gyáralapításra is mind nagyobb a kedve. Bécsben azonban az értelem szintén nagyobb próbát vállal, s a siker ugyancsak többet jelent, mint Erdélyben. A kortársi méltatásban a tanulóéveket e sza-

vakkal jellemzik: „mint a polytechnikum egyik leg-szorgalmasabb tanulója, már akkor figyelmet ébresztett ritka találékonyságú eszével, ügyességével és gyakorlottságával a gépészethez tartozó kézművességek minden ágaiban”.

Tanulmányai befejeztével, 1839-ben, Waldeck hercegnő a jeles matematikus és fizikus báró Andreas Ettingshausen figyelmébe ajánlja Rajkát. Ettingshausen — megszemlélve az erdélyi diák „egy kézművét” — „az ifjú embernek azon esetben, ha Bécsben marad, szép állást ígért”. A manufaktúrákat fejlesztő, gyáripárt telepítő ipari gócpontban, a hatalmas birodalom centrumában megkísérti tehát Rajka Pétert a bőségben, a hatalom birtokosainak dédelgetésében élés lehetősége, biztonsága és a felködlő hírnév csábítása. Mindezért csak a gépeket kell gyártania, valójában tehát ki kell bontakoztatnia tehetségét, meg kell valósítania önmagát, kedvére való alkotásokban keltve életre álmait.

A választás dilemmája azért lehetett mégis kínzó, mert a másik oldalon a szülőföldhöz való hűség s az a szemlélet növesztette a vonzást, amely a gépalkotó létben csak úgy látott értelmet, ha azt a köz javára áldozzák, ha az a nép felemelkedését, a haladás előmozdítását munkálja. Rajka döntése: minden ajánlatot visszautasít, „hazájának óhajt szolgálatot tenni” — mondja —, és „hazafiúi kötelességének” tartja, hogy Erdélybe visszatérjen. Feljegyezték: a „jó német tanár megmosolyogta Rajka jövődő terveit, s figyelmeztette, hogy meg fogja bánni, hogy ez ajánlatot nem fogadja el, s hogy egy olyan országban akarja kezdeni az életét, hol a gépek használatát még nem ismerik”. Ezzel ér véget a bécsi közjáték, a felsőfokú elméleti felkészülés és az életet vezérlő értékrend kikovácsolódásának korszaka. Mert a döntésben — az önkényuralom nyugalma helyett a küzdelmes szabadságra szavazásban — ez is benne foglaltatik.

A „szolgálat” színteréül Kolozsvár kínálkozik. A reformeszmék fészkeiben, a szellemi és politikai küzdelem centrumában, a tőkés ipar építésének szerény kísérleti telepén szeretné Rajka Péter megvalósítani álmát: a gépgyártó fabrikát. Az induláshoz szükséges szerény tőke azonban csak lassan gyűl, és Rajkának először másoknál kell munkát vállalnia. Ennek az életszakasznak a gondjaira Bolyai Farkas 1840. június 5-én írt leveléből következtethetünk. A vigasznak szánt, de a tanítvány keserűségét visszhangzó sorokból megtudjuk: mestere örvend, hogy Rajkának „bizonyos kenyere van”, majd hozzáfűzi: „nekünk szegénylegényekül a Miatyánkban kért mindennapi kenyeret csak valamiféle napszámmal lehet megszerezni, az nálunk csak Ideálnak maradván, hogy szenvedély szerinti munkánkat megfizessék, tehát csak az a kérdés, hogy több időkre kösse-e le magát bizonyosért, vagy bizonytalanságban képzelt szabadon várja naponként az újabb rövid köteleket? Ezen apró függések, mint a szúnyogok, balhák alkalmasabbak egy szembe álló ellenségnél. S a nem vásárra dolgozónak becse itt mikor lesz, s ki fizetheti s fizeti meg? S akármelyik tűzszárnyakat is a végin a földre lehúzó mindennapi gondok a szabadság arany egében is elfárasztanak.” Rajka ismét a „bizonytalan” életformát választja: és sikerül is 1840-ben a Felső-Szén utcában megnyitnia gépműhelyét, amelyet a kor haladó sajtója később oly büszkén emleget és nemegyszer „gépgyár”-nak nevez.

Gelléri Mór így írja le Erdély első mezőgazdasági gépgyártó vállalkozását: „Gyára egy szerény épület volt, szerény és kezdetleges berendezéssel. A vasöntőde fűvóját emberi kéz hajtotta, mégpedig pénz- és időpazarlás mellett 12 ember felváltva, négyenként dol-

gozva majdnem 24 órán át. Ekkora erő természetesen nem mutathatott fel nagy eredményt. E kis gyár különben nemcsak gazdasági gépgyár volt, hanem egy univerzális gyár; innen származott a tulajdonos »ezermeister« elnevezése is.” A szűk körű technikai lehetőségeket biztosító műhely valóban nehezen tudott a szakosodás útjára lépni. Tulajdonosa kénytelen volt bármilyen munkát, feladatot vállalni. „Ezermeister”-kedve igazítja „tökéletesre” például 1843-ban a kolozsvári Redoute fedelén levő torony óráját; és ugyanabban az évben a Monostor-kapui toronyóra megjavításával is megbízzák, majd ugyancsak ő ígéri, hogy újat készít.

1845-ben Rajka Péter — „a bécsi összművészet (politechnika) egyetemében tanult erőművész” — termékeit ajánlva elmondja, hogy műhelyében mindenféle „fa-, vas-, esztergályos és sárgarézből művek készíttetnek”. Vállalja tizedes mérlegek, „vaspléh” kemencék, fa- és vascsavarvágók, „esztergák”, mérnöki eszközök s műszerek készítését is. Alkalomszerűleg a manufaktúraipar számára gyárt termelőeszközt. Saját találmányai például azok a selyemgombolyító gépek, a „régieknél sokkal célszerűbben használható selyemmatollá”-k, amelyek már 1842 óta jó eredménnyel működnek a kolozsvári „selyemfilandá”-ban.

A szakosodásra, a mezőgazdasági gépek gyártására irányuló törekedés azonban állandó jellemzője marad. Kezdetől fogva készít vasekéket a legváltozatosabb célokra; így például irtóekét (három vagy öt vassal), töltegető ekét (mozdítható kormányokkal), kertásásra való ekét is, a nevezetessé váló váltóekéi mellett. Termékei közé tartozik a kétsoros vetőgép, „mely törökbúza- s répavetésre az eddigieknél célszerűbben használható”; a szecs kavágó, „mellyel egy óra alatt 2 ember segítségével 250 véka $\frac{1}{3}$ hüvelyk hosszúságú szecskát lehet vágni; a törökbúzafejtő gép, mely a sze-

met a csuszától tökéletesen elválasztja s 2 ember segedelmével 10 óra alatt 100 véka szemet fejt”; a burgonyaszéletelő, a kapálógépek stb. Külön kell említenünk cséplőgépet, amely a Seidl-félének javított formájú változata.

Az árugazdaságra áttérő, a mezőgazdasági termelés technikájának színvonalát korszerűsítő birtokosok immáron helybeli géptervezőtől is beszerezhetik a növénytermesztést forradalmasító eszközöket. Az évszázados formákból kitörni vágyó Wesselényi Miklós és kiváló gazdaságvezetője, Kelemen Benjámint él is ezzel a lehetőséggel. 1844-ben például arról ír Wesselényinek, hogy Rajka kétféle szecskavágót készít: „A kisebből, ha kettőt vesz, az ember annyit vághat, mint a naggyal, és ezzel csak egy ember, amazzal három dolgozik.” 1846-ban pedig Wesselényi Miklós a következő sorokat rója Wesselényi Ferencnek: „Rajkának íratok egy szecskavágóért, melyre nagy szükségem van.”

A feudalizmus szerkezeti rendjében azonban nehezen teremthetnek meg a tőkés jellegű mezőgazdaság formái. A gépek, amelyek — Lenin szerint — éppen ennek a folyamatnak a serkentő, előmozdító erői, még igen szűk felvevő piacra számíthatnak. Nincsen tehát bővében a vásárló, és joggal írhatja Kővári László: „Gépelyek dolgában vékonyan állunk. Legügyesebb gazdáinknál akad még itt-ott egy szecskavágó; úgyhogy derék gépészünk, Rajka Péter úrnak Kolozsvárt, minden érdemei elismerése dacára is, 10—12 egyénre terjedő gyárában alig van mit dolgoztatnia.” A kereslet tehát nem elégséges ösztönző erő, és 1843-ban az a hír járja, hogy Rajka „ezen nagyon jeles gépész hazánkfia, illő gyámolítás hiányától kényszerítette Erdélytől búcsút venni s Istentől nyert s maga igyekezetével s áldozataival kiképzett talentumát nagyobb színpadon kamatoztatni szándékozik”.

A föld művelőit a fejlett termelőeszközök alkalmazásában a tőkefelhalmozás folyamatának elmaradott volta, a tőkehiány gátolja. Az erdélyi birtokosoknak, a módosabb paraszti rétegeknek a kereslet szűk volta és a befektetésekben, vállalkozói módra kockáztatható tőke elégtelensége éppen úgy fő gondja, mint a helyi gépgyártó iparnak. Rajkának „nincs műveiben heverhető tőkepénze”, és ennek egyes következményeit már a kortársak is észlelik. 1845-ben írják róla: „Egyszer jó reménység fejében, minden erejét összeszedve számos mesterlegényeket fogad, anyagokat gyűjt egybe, több eszközöket és erőműveket készített; de pénze csakhamar elfogy, legényeit kénytelen elbocsátani, és pénze hónapokig hever a készen levő, de vevőkre nem talált művekben. Máskor a megrendelések egymást érik, de azokat föl nem vállalhatja, mert legényeit már elbocsátotta, újakat egykönnyen összeszerezni nem lehet, a megrendelők pedig várni nem akarnak. Ilyen szerencsétlen szélpontok között oscillál a pénz és pártfogás nélküli legjobb erőművész is.”

A termelő és a fogyasztó, a vállalkozó és a szabad munkaerő kapcsolatrendszerének évszázados szerkezeti rendjét kell felbomlasztani, tőkére alapozódó új viszonyokat kell tehát kialakítani. Az új igényekre még a kereskedelem sincs felkészülve, és bármennyire „univerzális” jellegű Rajka műhelye, sokszor szorul rá olyan gyártmányokra, amelyeket nem vagy csak lassan, nehézkesen szállít az áruközvetítő szervezet. Hadd idézzünk néhány sort Rajkának az egyik megrendelőjéhez írott leveléből: „Nagy nyughatatlanságak között vagyok, mivel a triebre illendő abroncsvasat egész Kolozsvárt nem kaphatak; a kereskedő ma s holnappal biztat, de mind ez ideig még nem érkezett meg — s ezen okból bizanyas üdöt nem határozhatok...”

A feudalizmus zárt, tilalmakkal körülbástyázott erő-

dökbe, céhekbe tömörítette az iparúzókat. Az, aki manufaktúrát, fabrikát kívánt alapítani és a céhek szabályrendjétől független, tőkés jellegű vállalkozói szervezetben akart dolgozni, szükségszerűen ütközött bele a régi, privilegizált iparosok ellenállásába. Jellemző módon hiába sürgeti 1837-ben, 1840-ben a városi tanácsot Szábel Menyhért, majd Szábel Boldizsár gazdag kereskedő polgár, hogy bőrgyár létesítésére adják már ki az engedélyt; az erős tímártestület ellenállása következtében tervük megghiúsul. A példák szaporíthatók volnának, de meg kell elégednünk a Rajkát közvetlenül érintővel. 1844-ben „a nemes lakatos, puszkacsináló és üveges egyesült céh” határozatot hoz: „Misperint ha közülünk akármelyik mesterember Rajkától eljött legénynek munkát adna, az általunk meghatározott 12 forint 30 krajcár büntetés(t) rajta rögtön a nemes céh felvehesse.” A következő évben visszatérnek ugyan erre a Rajkától a képzett munkaerőt valójában elzáró határozatra, s a jegyzőkönyvi bejegyzést is törlik; az ellenséges érzület, a fabrika elleni harcnak ez a formája azonban teljesen a későbbiekben sem enyészik el.

Ahhoz, hogy Rajka úrrá lehessen a nehézségeken, mindenekelőtt a pénztelenség kötelékeiből szeretne kibontakozni. Ő maga írja: „hazámnak az erőművészi pályán nem kis szolgálatot tehetnék, ha a mostoha sors akaratom s ismereteim működését a vagyontalanság bilincseivel szűk korlátok közé nem szorítaná. Hazám iránti forró szeretetem ösztönze e zsarnok dacára is minden mostoha körülményekkel megküzdennem.” Ennek a harcnak szintén szükségszerű formája az egyleti úton szövetkezett haladó erők igénybevétele. Jellegzetesen reformkori az a mód, ahogyan Rajka a „résztvényes gépgyár társaságot” elképzel és szükségességét a közérdekeivel magyarázza. 1845. július 29-én tárgyalja az Erdélyi Gazdasági Egylet Rajka Péter beadványát,

amelyben elmondja: „Növekedő szükségünk, állapotunk javítása, a polgáriasodás kívánatai egyenlően hatalmasan követelik eddigelé egyetlen keresetmódunknak a (mező)gazdaságnak felvirágoztatását.” Érvelésében szerephez jut tehát a gép megnövekedett jelentősége és a helyi gépgyártás hasznossága is; hiszen — szerinte — igen-igen költséges messziről, például pesti gépgyárból hozatni súlyos, nagy térfogatú eszközöket; a látatlanba rendelés csalóka dolog, szerencsejáték; a javítás pedig nehézkes vagy éppen lehetetlen, távoli lévén a gép készítője. Az Erdélyi Gazdasági Egylet — a terv szerint — öt éven át támogatná a vállalkozást azaz, hogy előmozdítaná tagjai sorában 3 ezüstforintos, névre szóló részvényeknek a megvásárlását. Ezek valójában kamatmentes kölcsönnek tekinthetők, vagy még inkább előlegnek, amivel — esetleg kipótolva — gépet, eszközt, szerszámot vásárolhat majd a részvényes Rajka műhelyében. Osztalékról, nyereségrészesedésről, a részvénytársaság oly lényeges tartozékáról szó sem esik, és nem is eshetik, hiszen közügyről van szó. Így érzi, tudja ezt Nagy Samu is, aki mérnök, s 15 forintot adományoz közcélra, megszabva: ebből 3 forintot egy Rajka-részvény megvásárlására fordítsanak.

Az aláírások azonban nem nagyon gyűltek, s az erdélyi módra elgondolt tőkés jellegű iparteremtés kudarcot vallott. Így a szegénység, a küszködés végig kísérője az 1840—48 közötti életszakasznak. Mégis szép évek ezek, hiszen akad siker is, a nehézségek ellenére csak gyökeret ereszt egy addig sohasem volt intézmény, és megalkotóját a társadalom legjavanak megbecsülése övezi. Sokan szeretik, harcostársuknak tekintik, „zseniális erőművésznek”, „derék gépészünknek” titulálják, és számítanak rá, a gépészetet jelölve ki ráeső frontszakaszként. Itt-ott győzelmeik is születnek, bizonyítva, hogy tud értéket alkotva-adva megfelelni a biza-

lomnak. Az Iparegyesület például ünnepélyes hangú levélben értesíti 1845-ben Kolozsvár város tanácsát, hogy az iparmű-kiállításon Rajka szecskavágója tiszteltdíjat és köszönő oklevelet érdemelt ki. Ezt az átiratot a város vezetősége Rajka jelenlétében olvassa fel, és a sikerről mind a sajtót, mind az iparosok testületeit értesíti.

Az Erdélyi Gazdasági Egylet több ízben is támogatására méltónak ítélte Rajka Pétert, és 1844-ben a legjobb ekének kijáró címet az ő munkája nyerte el. „A Bach Vilmos eszméje után — olvashatjuk — Rajka, derék erőművészünk által némi csekély módosítással készült eke legkevesebb vonóerőt követelt, s körülbelül ugyanolyan földben, ugyanoly mély és széles szántás mellett 80, sőt 100 fonttal is kevesebb vonóerőt igényelt a Zugmeyer-féle ekénél.” Az egyesület versenyein más-kor is díjat nyer ekéivel, vagy pedig együtt ül a bíráló-bizottságban Kelemen Benjáminnal; és a közgyűlés a külföldi mintacséplőgép megrendeléséről is lemond, hallván, hogy Teleki Domokos amúgy is szándékozik egy ilyen gépet készíttetni Rajkával.

Így éri meg az 1848-as esztendőt, amelyben az ipar-fejlődést gúzsba kötő önkényuralom, valamint a kibontakozást gátló feudális termelési viszonyok szétzúzására tesz javaslatot a történelem. Rajka Péter szavazatára természetesen szintén számítani lehet. A ráosztott szerep kedvére való. A kolozsvári fegyvergyár igazgatójává nevezik ugyanis ki, és itt talán rövid ideig Gábor Áronnal együtt dolgozik. A forradalom leverése után örülnie kell, hogy a győzedelmes császári parancsnokság megelégszik 340 forint „hadisarc” kirovásával.

Vannak történeti-társadalmi folyamatszakaszok, amelyekben az adott szociális struktúra harcra készített feltételeket kínál, s így kedvez az egyéniség kibontakozásának, az alkotó embernek. Rajka életének reform-

kori időszaka ilyen. Neki is éreznie kell az egész társadalomra ránehezedő gyötrő elmaradottságot, a szellem szabad kibontakozását korlátozó önkény súlyát. Mind-ezt azonban a széles rétegekkel együtt érzi, és velük, a néppel együtt indulhat harcba. Az úttöréssel, a haladásért vállalt cselekvéssel megnövekedhet az ember, sorsa pedig a közösséggel való eggyéforrottságban értelemmel telítődhet, de a nehézség, a küszködés és kudarc is sokasodottan válhatik az élet velejárójává. Az újítónak — ez esetben a gépgyártó feltalálónak — számolnia kell a régi szerkezet ellenállásával, szembe kell néznie a még nem ébredők közönyével és a régít védelmezők szembefeszülésével. Nemcsak alkotnia kell tehát, hanem küzdenie az alkotás feltételeit jobban biztosító viszonyokért. Ezért nagyobb ezekben a történeti szakaszokban az erők pazarlása, gyakoribb a megtorpanás, a torzóban maradt életmű és a kudarcoktól megtört ember tragikus hullása; de ezért nagy — s ez a döntő — az egycélúak egymáshoz sodródása, erős az összefogás és erőt adó közös célokért lelkesülés öröme. *Rajka Péter életének a reformkor a nagy szakasza*, amikor látszólag a legtöbb a nehézség, mostoha az újító sorsa, élethelyzete, de ebben a harcban megnövekszik, példát sugározóvá válik „a régivel” birkózó „derék gépész”.

Siker és tengődés

Rajka még javakorbeli, alkotóerejének teljében levő férfi, amikor — a forradalom leverése ellenére — megvalósul a polgári társadalom. Ennek a termelőmódnak a keretei között tevékenykedik dologtevő, gépgyártó életének további háromnegyedében. Olyan világban, amelyben a forradalmi romantika fényeitől, melegétől megfosztottan árnyékosabbá hűvösödik, haszonelvűvé

szürkül a világ. Igaz, ki is tágul; a lehetőségek megnőnek, és a tőkés rend piacán, az árutermelők vásárán harcba indulhat az úttörő, az elsőnek vállalkozó is. Sajnálatos módon azonban sem Rajka, sem műhelye nem vív alkalmas vagy éppen előnyös fegyverzettel ebben a küzdelemben. Erről is szükséges néhány szót ejtenünk a következőkben.

Mindenekelőtt számításba kell vennünk, hogy a mezőgazdasági gépek iránti kereslet megnő, hiszen például az ingyen jobbágyrobotját vesztett földesúrnak létérdeke a fejlettebb technikai eszközök munkába állítása. A parasztság gazdaságaiban is nagyobb szükség volna korszerűbb mezőgazdasági felszerelésre. A kibontakozó erdélyi kapitalizmus azonban nemcsak az önkényuralom terhét viseli, hanem az átmeneti kor nehézségeivel szintén igen súlyos küzdelemre kényszerül. A tőkefelhalmozás alacsony szintje és más tényezők is gátolják a fejlődést; hiszen Erdélyt továbbra is arra kárhoztatták, hogy a nyersanyagforrás és a Habsburg-birodalom ipari termékeinek felvevő piaca szerepkörét vállalja. Jellemző tehát, hogy bár sokasodik a gépvásárlók száma, nő a kereslet, a feudális maradványokkal teli, válságos helyzetű erdélyi földművelés gépfelvevő képessége továbbra is igen kicsire méretezett. Sokatmondó, hogy egy negyedszázaddal a forradalom után, 1874-ben a faekék aránya még mindig 98%-os; a vasékék száma összesen 3967 darab. A vetőgépek száma 396; arató- és kaszálógépből 72-t számláltak össze. A cséplőgépek megsokasodtak ugyan, de így is csak 131 van belőlük, és a „gőzcséplő” sem több 28-nál.

A kínálat viszont igen gyorsan fejlődik. 1845-ben már megalakul Kolozsváron az Erdélyi Gazdasági Egylet géphozató és gépészeti szakosztálya, amely Bécsből, Londonból rendel, állít ki és árusít mezőgazdasági gépeket. Ugyanakkor például a kolozsvári kereskedők

is szívesen vállalják a külföldi gyárak képviselőit; a hetvenes években pedig a Vidacs és Farkas pesti céglerakatot, a Marshall Sons és társa, a Clayton és Shuttleworth, valamint más gyárak is ügynökségeket létesítenek Kolozsváron. A hatvanas években Gubicz pesti gépgyártó már ugyancsak e városba kíván leköltözni, Jankó Vince pedig meg is nyitja gyárát, ugyanazt termelve, mint Rajka. Nagy János — az Erdélyi Gazdasági Egylet titkára — „hiteles” adatok alapján a következő „géphehozatali” helyzetképet rajzolja meg az 1858. esztendőre: a kolozsvári kereskedők és az EGE géphozató szakosztálya, valamint Rajka az erdélyi mezőgazdaságnak 26 500 forint értékű gépet szállítottak. Feltételezve, hogy „Erdély más útvonalain ezen más mennyiségnek felét hozták be, tehát ekkor, 1858-ban Erdélyben forgalom- és használatba jött 39 750 forint árú (mező)gazdasági gép.” Ebből azonban Rajka Péter részesedése — ugyancsak a titkár szerint — csupán 2500 forint értéket képvisel.

A piac szűk és a kínálat egyre bővül. Rajka versenyképessé csak úgy válhatna, ha a gépi nagyiparra alapozva a gyártást olcsóbbá tevő korszerű technikát honosítaná meg. Az ő iparvállalatának műszaki színvonala azonban hovatovább mind elavultabbá válik. Az a sajátos helyzet következik be, hogy míg 1848 előtt, a céhes mesterekkel szemben ő a műszaki haladás úttörője, addig a forradalom után már régiessé és versenyképtelenné váló termelési formának, kisüzemnek a tulajdonosa, és így lényegében egy túlhaladott fokozat képviselője.

A „gyár” 1861. évbéli leírása tanúsítja, hogy ha ködösen is, de a kortársak szintén érzékelték ezt az utóbbi jellegzetességet: „ne gondolják gazdatársaim, hogy ez (a gyár) nagyszerű épületek összege, mely egy negyed-rész várost foglal el, hol a száz tűzhely mellett százak forognak és dolgoznak; hol a gőzkatlanok s a gőzerő

hajtotta csoda műgépek és eszközök zaja elnyomja a beszélők hangját, s a sok gyalu, fúró stb., mintha egy csodás titkos erő adna nekik életet, mozgást, magokra látszanak dolgozni; nem, az emberi ész és mestersége bámulatos termékeire itt nem találunk; a Rajka úr gyára egy szerény épület, s ami benne van, mintha primitív állapotban volna és nem is gyanítaná, hogy a víz gőze minő erőt és gyors mozgást fejt ki. A gyár magas helyen fekszik, távol a folyótól, minél fogva meg van fosztva azon előnytől, hogy gyármunkájában vízerőt használhasson.” 1869-ben pedig így számolnak be róla: „Gyári felszerelményei inkább a szűkkörűség jellegét viselik magukon, s ki ezt látja, alig ismerné fel bennök a műhelyt, mely Erdélynek mondhatni legjobb gazdasági gépeit állítja ki. A főépület egy nagy helyiségből áll, hol a szükséghez képest 6—8 asztalost, 4—6 lakatost, 2—3 fa- és vasesztergályost, 2 kerekest látunk elfoglalva, s ehhez van ragasztva a két tűzű kovácműhely. Öntödéjében egy nagyobb és egy kisebb olvasztókemence áll, melyek 30—40 mázsa öntvényt szolgáltatnak egy nap alatt, de 1—2 formázó legény dolgozván mellette, csak 3—5 hétben egyszer hozatnak működésbe. Ez alig 20 munkásból álló személyzet évenként 8—10 ezer frt értékű gépet állít elő, mely az erdélyi szükségletnek egyhatodát vagy nyolcadát fedezi . . . ” A termelés értéke — változatlan műszaki szint mellett — növekszik ugyan 1861-gyel összehasonlítva, az erdélyi gépigénynek azonban változatlanul ugyanakkora hányadát elégítik ki a Rajka-termelvények.

Maguknak a termelt eszközöknek a bemutatása előtt még be kell számolnunk arról, hogy miként sikerült 1848—49 után egyáltalán újra megkapaszkodnia a kis műhelynek és gazdájának a vállalkozói státusban. A forradalmat követő időben csak lassan bontakozhatott ki ismét a géptervezés és -gyártás. Rajkát ekkori botor-

káló léptei elviszik valamikori pártfogóját támogatni, s egy jóbaráttal kóborolva, a szegénységből való menekedés útját keresni. Mikó Imrének köszönhető — a családi feljegyzések szerint —, hogy Rajkát a diadalmaszkodó és bosszút forraló önkényuralom nem büntette súlyos fogsággal. A forradalmi események és a felesége halála következtében búskomorrá váló Mikót, akit környezete a megőrüléstől féltett, a hálás Rajka naponta felkereste, és technikai problémák kidolgozásával, együttes fúrás-faragással sikerült is az élet, majd a közügyek iránti érdeklődését felkeltenie. 1850 tavaszán és nyarán pedig Debreczeni Mártonnal — a híres bányamérnökkel — járta Kolozsvár és vidéke határait, hegyeit, völgyeit, geológiai kutatásokat végezve. Céljuk olvasztótégelyhez, vas és acél olvasztásához alkalmas, tűzálló agyag felfedezése volt. „Katlant” is készítettek, s vagy 70-féle vegyítéssel kísérleteztek, együtt dolgoztak, felhasználva Debreczeni új rendszerű „centrifugál fúvó”-ját is. (Nem érdektelen, hogy Rajka a talált tűzálló agyagból az 1855. évi párizsi kiállításra is küldött mintát, ami iránt igen érdeklődtek: „Nagy mennyiségben találtatik-e? és hol? messze-e a várostól? és lehet-e szekérrel exportálni.”)

Rajka a közügyektől sem vonult vissza. Amikor megalakult a Kolozsvári Kereskedelmi és Iparkamara, elnökévé Dietrich Sámuel „vasáros”-t jelölték, a másodelnöki tisztséget pedig Rajka Péter töltötte be az 1851–1857 közötti években.

Időközben a gépgyártó műhely felölti forradalom előtti arculatát, és kereteiben, különösen a kezdeti években, ismét az „univerzális” jelleg uralkodik. Mindent termelni kell benne, amit rendelnek, és az ezmesterkedő korszak sok eleme visszatér. Jellemző, hogy 1854-ben Kolozsvár városa a Redoute és a ferencesek számára dolgoztatva, Rajkára osztja ki — három-

évi szavatosságot igényelve — az órakészítés feladatát. A gyulafehérvári székesegyház számára szintén készít toronyórát („melynek legkisebb szegét is ő fogja előállítani”), gyárt önműködő olajozót, tűzifecskendőt, a „kolozsvári lyceum” nyomdája vele készített egy kézi sajtót, de gyári felszerelést, malomberendezést is szállít. Javítást vállal, és igen jellemző a következő újsághír: „Rajka Pétert (...) azon kitüntetés érte, hogy a vasúti angol mérnökök csekély javítani valót bízván rá s munkáját kitűnőnek találván: csakhamar néhány száz forintnyi megrendelést tettek nála.”

Amikor 1857-ben sor kerül az „Első Erdélyi Országos Kiállítás”-ra, a „zseniális Rajka Péter” („a derék gépész, aki annyi viszontagság és akadály közt gépgyári vállalatát iparunk és gazdaságunk kiszámíthatatlan előnyére állandóan fenntartja”) igen sokféle termékét mutatja be a közönségnek. Szerepelnek itt „házi gazdaságra tartozó készülékek”, kávéőrlő nagyobb vendéglők számára, csavarmetsző készülék, valamint egy lengő és egy közönséges sudarmérleg. Két tizedes mérlege közül az egyik „egy mázsa, a második 15 mázsa teherig használható”, s mindkettőt szerkezeti javítások és „feltűnő érzékenység” jellemzi. A mezőgazdasági eszközök sorában pedig ott találhatók a következő Rajka-gépek: szecskavágók („egy nagyobbféle, lóerőre és egy kisebbféle, egykésű, kézre”), törökbúzafejtő, kézi cséplő, szórórosta és végül az igen kiváló váltóeke.

Szecskavágójáról ő maga írja: „a legegyszerűbb géppel is úgy járhatunk (...) évekig készítjük s használjuk, s akkor jövünk rá, hogyan lehetne oda módosítani, hogy a kívánt feladatnak valóban megfeleljen; (...) okom van hinni, hogy az erdélyi gazdaközönség kezén annyira általánossá vált szecskavágó gépet a tökéletesezés néhány fokán előbb vinni szerencsés valék. Mint aki megszoktam terv- és okszerűen dolgozni, hosszas

fűrkészet s a gazdák gyakorlaton alapuló panaszai után közelebbről e nemben oly gépet állíték elő, amely a következő tulajdonokkal valóban bír: 1) Egyformán vág szalmát, szénát és törökbúzakórét; s ezt anélkül, hogy legkisebb gondot is kellene fordítani arra, minő renddel rakja bele az ember a vágandó anyagot; a levágott részek mindig egyformák. (...) 2) Kevés módosítással ugyanazon gépen háromféle hosszúságú szecskát vághatni. (...) 3) A gép oly könnyen kezelhető, hogy egy ember egész nap dolgozhatik vele anélkül, hogy magát legkevésbé is megerőltetné, s munkájának eredménye naponként 100—150 véka szecska.”

Szőlőekéje és -kapája francia minta után készült; ez esetben az eredeti működése során észlelhető hibát sikeresen kiküszöbölve elérte, hogy a kis kapák párhuzamosra állíthatókká váltak, erősen állottak, ki nem tágtak, s az akadályok előtt el nem fordultak.

Borsajtójával kapcsolatosan — amely szintén ismertté válik — írják róla: „nemcsak utánczó mesterember, (...) hanem gondolkozni is szeret, és sokakat kijavít, megigazít, a cél és szükség szerint, sőt újdonságokkal is képes szolgálni, melyek nagyobb eredménnyel dolgoznak.” Kukoricamorzsolói, rostái, arató- és vetőgépei szintén állandóan módosultak, és ekéinél is igyekezett minél szilárdabb szerkezetet kikísérletezni s elérni, hogy a munka, a szántás minél könnyebbé váljék.

„Tán sehol sincs a tökéletesítésnek oly végtelen láncolata, mint a gépészetben” — írja, s ez a hit sarkallja a gépipar határtalan fejlődési lehetőségeinek — bár szerény feltételek közötti — minél nagyobb mértékű kihasználására. Valójában a kísérletezés, a géptervezés tölti be az életét, és gépszeretetére példa, hogy az idegenből behozott gépek — tehát versenytársainak gyártmányai — mellé kész díjmentesen kezelőt betanítani, nehogy a hozzá nem értés miatt ezek az értékes szerke-

zetek tönkremenjenek. Emberileg azonban érthető, hogy egy-egy drága külföldi gép hibáit, rossz konstrukcióját látva, kifejezésre juttatja — enyhe csúfondárossággal, látszólagos öngúnnyal — gépészi, tervezői fölnyét, jogos önértéktudatát. Egy ízben például neki kell megjavítania egy Angliából hozatott szárazmalmot, amely nem kevesebb, mint 1600 forintba került. A vizsgáldás, a kísérletezés után „nem maradt egyéb hátra — írja — nékem, igénytelen erdélyi gépésznek, mint szabadságot venni magamnak az egész gépezet kiszámítását vizsgálat alá venni”. Az eredmény: az angol gépgyártók sem a kerekek fordulatszámát, sem a két szíjdob átmérőjét nem számították ki helyesen, a hajtómű és a munkavégző szerkezet mozgásritmusa nem arányos.

Önmagával szemben hasonlóképpen magas mércét állító igényessége nem engedi — anyagi károsodásával nem számolva —, hogy a becsületére nem váló gép elhagyja műhelyét. Unokája, Rajka Géza történész feljegyzéseiből idézzük: „Állandóan arra törekedett, hogy technikai készségének és elméleti tudásának felhasználásával a felmerült problémák minél tökéletesebb megoldását találja meg. E problémák még éjjel sem hagyták nyugodni, s nemegyszer megtörtént, hogy a már munkában levő gépet vagy gépeket, amelyeket még tökéletesíthetőbbnek gondolt, megsemmisítette, csak hogy a keze alól kikerült szerkezet minél jobban megfeleljen céljának.”

Az, akinek az „erőművészet”, a „gépészet” az életnek értelmet adó hivatás, a jó gép gyártása pedig becsület dolga, annak a munkás csak tanítványa, munkatársa lehet, olyan ember, aki a tervek valóra váltásában segít, akinek szakmai tudásától függő a gépesítettebb jövő. Műhelye ezért iskolává válik. A „nemesebb műipar” tanulmányozására hozzá küldhetik a szülők gyer-

mekeiket, mivel „tanítványainak nemcsak a gyakorlat, de az elmélet terén is utasításokat ad, s e végre vasárnaponként felolvasásokat szokott tartani a gépészet, számtan s több rokon tárgyakból”. Sokatmondó az a hírlapban közölt „vidéki levél”, amelyben a cikkíró beszámol arról, hogy Mezőszengyelen egy Száva Domokos nevű „kis mechanikusra” talált; majd így folytatja: „Gépészetre van kedve, s felkérjük Rajka urat, hogy fogadja melegen, s különös gondja s figyelme legyen iránta, mert műhelyébe kívánczik.” Mások büszkén hivatkoznak arra, hogy az ő tanítványaként nevelődtek vagy őnála dolgoztak. Brezló Péter a Rajkánál szerzett tízéves tapasztalatra mind érdemre hivatkozva kéri: segíeyezték, hogy megtekinthesse a párizsi iparműkiállítást. Szathmári Ferenc „tehetséges ifjú gépész, a híres Bodor unokája”, aki Marosvásárhelyen kíván önálló gépműhelyt nyitni, hirdetésében hangsúlyozza, hogy hosszabb ideig Rajka Péternél volt munkavezető. A nevelési jó szándék nemcsak az értékes, a tehetséges emberek felé sugárzik, hanem az emberi gyarlóságokkal terhelt munkások felé is, amit a következő rá emlékező sorok tanúsítanak: „Sohasem restellte valamely munkásának véleményét meghallgatni. (...) A szeszes italok mértéktelen élvezetével visszaélő ember iránt (pedig) valódi szánalommal viseltetett, és ha ilyen munkásra akadt, igyekezett azt józan, becsületes életre ösztönözni; sőt nejével együtt díjakat tűzött ki az iszákosság elhagyására. A díjak zsebórából vagy ruhane-műekből állottak. És fáradságukat siker koronázta.”

Elöljáróban arról szóltunk, hogy a kevéssé gépesített „univerzális kisműhely” nem az a termelési szerkezeti forma, amely a kapitalista versengésben előnyösnek bizonyul. Az a vállalatvezető pedig, aki „vasárnapi iskolá”-jában Bolyai Farkasnál iskolázott fővel matematikára, műegyetemen tanult mechanikára oktat fiatal

munkásokat, aki javíthatatlan jellemet nem ismerő derűlátással kíván embert, munkatársat formálni, tanítványt nevelni, aki számára a gép az embernek, a gyarapodó életnek szolgáló, mindenkoron tökéletesedésre kész csoda — az immáron olyan szemlélet hordozója, olyan magatartás megtestesítője, amely szintén csak akadálya és nem lendítő ereje a megvagyonosodásnak. Annak, akiről kortársa vallja, hogy „nem anyagi érdekek és haszonlesés vezérelték”, aki akkor is a reformkor haladásba vetett hitű műszaki értelmisége, amikor az uralkodóvá váló új szervezetben már a piac törvényei uralkodnak, az álmodónak, a „jobbítónak” a kizsákmányolásra és profitszerzésre alapozott tőkés ipar kemény versenyében szükségszerűen hátrányos helyzetbe kell jutnia, vagy talán éppen értékes voltát igazolóan: alul kell maradnia, el kell buknia.

Jellemző módon, amikor ismét és ismét be kell látnia, hogy milyen jelentős tényező a tőke, újra társadalmi összefogás révén, egyleti úton kívánja azt megszerezni, mert nem tud megbékélni a gondolattal, hogy vagyonos emberek szolgálatába kell állnia. Benne még talpán áll az emberi világban hasznosan érvényesíthető értékrend: a közösséget szolgáló, alkotó, teremtkészéssel megáldott embert kell a tőkének szolgálnia, s nem annak szolgálatot vállalnia a vagyon urainál. Ezért ír támogatást kérően 1857. március 22-én Mikó Imrének, hogy az Erdélyi Gazdasági Egylet segítségét megnyerje: „A legkeserűbb tapasztalás után átlátni tanultam, hogy semmiből bajosan lesz valami, hogy a legjobb szándékkal, a legkitartóbb igyekezettel, a legnagyobb buzgalommal nem lehet az ipar terén haladni, ha (a) minden vállalatot rugóként mozgó eszköz és erő, a pénz hiányzik. Ennélfogva szándékom az ide mellékelt kérvényt a gazdasági egylet folyó hó 25-én tartandó közgyűlése elejébe hozni, hogy ezen az úton

tegyek egy kísérletet, ha vajon nem nyerhetném-e meg a megkívántató segílyt úgy, hogy se másokat, se magamat meg ne terheljem. Ha e kérvény az egyeslet pártfogását megnyerheti, én meg vagyok mentve a nyomortól, mely oly nyomasztóan hat minden vállalatomra, és az országnak meg van nyerve egy olyan intézet, mely már fennáll s azonnal működhetik...

Egy év múlva az egyeslet közgyűlésén megszavazzák, hogy Rajkát pártolva igyekezzenek négyezer forintos kölcsönt részvényjegyzés útján biztosítani számára. 1869-ben — egy évtized múltán — azonban még mindig száz darab 200 forintos részvény eladására volna szükség ahhoz, hogy a tervezett „gépgyártársaság” megalakulhasson.

Nem kívánjuk bővebben elemezni Rajka műhelyének a vásárlókkal való kapcsolatait. Azt azonban őt és a viszonyokat jellemzően el kell mondanunk, hogy amikor 1856-ban az Erdélyi Gazdasági Egyeslet géphozató társulatának pénztárnoka, Tisza László késedelmeskedéssel, pontatlansággal vádolta Rajkát, a Kolozsvári Közlöny szerkesztősége védelmére kelt: „aki tetemes tőkepénzről nem rendelkezhetik, annak nincs anyagszere készletben, nem tarthat sok munkást, nem dolgozhatik előre, s ha sürgető megrendelést kap, a munkában lévőköt kell félretennie s másfelé pontatlannak lennie, s mivel csak máról holnapra dolgozik: olcsó nem lehet, mert neki minden drágábbba kerül”. Majd arról ír, hogy mi minden szükséges a jól felszerelt gépgyárhoz, s felteszi a kérdést: „De szegény ember miként teremtsé ezt elő?” S a hosszas fejtegetést lezáró mondat is a tőke megnövekedett szerepét panaszolja: „Elvégre is a szegénység nagy baj, sőt a mai világban nagy vétek.” S kimondja azt is, hogy sokan elhagyták „a régi küzdőt”, a már régen igazat bizonyítva: „hogy honában senki sem próféta”.

Az elárultatottság, a magárahagyatottság érzése benne élhetett a Rajka család légkörében, hiszen az ifjúsági irodalomban szorgoskodó lány, Rajka Teréz, édesapját búcsúztató verséből először a köznek áldozott élet iránti tisztelet csendül ki, majd nagy-nagy sajnálat a jutalmazatlanul maradott fáradozó iránt:

*Nehéz volt az ő pályája,
Küzdelmek közt folyt munkája;
S mi lett érte jutalma?
Szép szó, némi elismerés,
Pár érem, de mindez kevés;
Több volt az ő buzgalma.*

S a következő versszakban már vádolja is azokat, akiket édesapja mostohává váló sorsában vétkesnek ítél:

*Ti urak, ti földes-gazdák,
Ti vettétek legtöbb hasznát
Hosszú élte folytában;
Kezet mégsem nyújtottatok,
Nem bántátok, ha elbukott
Küzdelmei harcában.*

A tengődésre ítélt, sokaktól feledett Rajka így jutott el élete utolsó évtizedének küszöbéhez. 1866-ban azonban szülőföldje határain túl, a bécsi iparmű-kiállításon elismerik gépszerkesztő talentumát. A nehézkesen, késlekedve és nemegyszer drágán szállító erdélyi gépész ekéje ugyanis a nagy seregszemlén — a legjobb hazai, európai és amerikai ekék versenyében — a legkíválóbbnak minősül. Ürmössy írja: „A nemzeti hiúságnak az jólesett, hogy az 1866-iki bécsi országos kiállítás alkalmával az összes ekekiállítókat leverte, még a félelmes amerikai ekék elől is elnyerte a díjat.”

Erről az ekéről a kolozsvári versenybizottság előzetes jelentésében a következőket olvashatjuk: „Ezen az ekén a gerendely meggörbítését tartja (a bizottság) a leglényegesebb és legelőnyösebb javításnak, azáltal ti., hogy a gerendelynek a vánkoston fekvő része a húzó vonal iránya szerint meggörbítettett, az van elérve, hogy a húzóerő mindég a dolgozó eke súlypontjára hat; minek az a következése: hogy a lapos vas akár csak daraszoljon vagy akármi mélyen szántson, a barázdából kiszökni vagy orrolni nem fog, hanem talpának egész hosszával mindég simán fogja megfeküdni a barázdá fenekét.” Ezenkívül még „kemény gyepföldbe is kísérletek tétetvén”, megállapították, hogy „ezen eke szilárd szerkezete, egyarányú tiszta működése, egyszerű igazgathatása, biztos járása, könnyő vezettetése” megfelel a hozzá fűzött várakozásnak.

A bécsi kiállításon aratott sikert nyomon követi a tőke fokozódó érdeklődése. Pénzestársak jelentkeznek, akik szeretnének hasznot húzni találmányaiból, tehetségét a maguk számára kívánják kamatoztatni. Rajka megkísérli függetlensége megóvását. Még néhány éven át egyedül próbálja vezetni üzemét. 1869-ben azonban már nem tud tovább ellenállni annak a gondolatnak, hogy végre gőzgép kerülhet műhelyébe, és társul egy ismerős kolozsvári családdal. A mezőgazdasági gépek árusításában régóta részt vállaló Dietrich kereskedőház tőkéje most már gyors átalakulást indít el. Egy 1871. évi újságcikk az 1869-es állapotokra utalva közli: „Mily különbség akkor és most között! Múlt évben a gyárépület tetemesen megnövekedett, s új év óta egy gőzgép kéményéből emelkedő füst kavarog fölötte.” A korszerű 8 lóerős gépet 3000 forintért vásárolták, s Hamburg mellől (Ottensen — Altona közelében) került Kolozsvárra. A szemtanú azt is feljegyzi, hogy ez a gőzgép „egy nagy esztergát, gyalut, fűrőt, egy fűvót az olvasz-

tökemencéhez és egy körfűrészt” hajt. A vállalkozásnak ekkor már 25 munkása van, s napszámosokat is foglalkoztat.

1871-ben tehát Rajka gépész műhelye már gőzgéppel és korszerű berendezéssel felszerelt kis gyárrá alakult át. Az új vállalkozás természetesen tőkés elvek szerint kívánt működni. A kevésbé tökéletes gépeket megsemmisítettő, majd újabb, jobb terv szerint újraöntő s összeállító Rajka és a haszonnal számoló társak között az ellentétek, az egyenatlenségek elkerülhetetlenné váltak. Önállósága elvesztése, gyengülő egészségével súlyosbítva, nagy csapást jelentett Rajka számára. Hosszú, kemény küzdelemmel teli élete során most először ellankadt, munkakedvét elvesztette, „mivel — a rá emlékező szerint — olyan anyagi érdekek nyomultak előtérbe, amelyek Rajka Péter magasztosabb szellemével nem fértek össze.”

Már-már el is feledten, 1876. április 28-án halt meg.

*

Miért idézi fel napjainkban az utódok közössége mind gyakrabban a technikátörténet nagyjainak emlékét? Azért, mert a tudományos-műszaki forradalom az előzmények feltárására is ösztönöz? Azért, mert az önmagát megvalósítani vágyó, az átlag fölé emelkedő ember sorsa mindig érdeklődést kelt? Vagy azért, mert ily módon a maga problémáival viaskodó utód erőt felszívóan töltekezhetik az önértéktudat nemzedékeket egybefűző jó érzésével? Mindezt latolgathatjuk, az azonban bizonyos, hogy akikben élő volt a szándék — népet szolgáló alkotással győzni a múlt idő felett —, azok jogosult igénylői a közösségi emlékezetnek, a történetírásnak.

Jegyzet

A kötetben közzétett tanulmányokat a következő kiadványokból válogattuk össze: *A rendtartó székely falu*. Bukarest, 1973; *Erdélyi hétköznapiak*. Bukarest, 1979; *A törvényhozó székely falu*. Bukarest, 1983. A részletesebb könyvészeti utalásokat, magyarázatokat az említett könyvekben találhatja meg az olvasó. Az utóbbi kötet II. részében teszem közzé a sokszor említett falutörvények, rendtartások szövegét (szám szerint 72-ét), valamint a latin kifejezések és tájszavak értelmét magyarázó „Szó- és kifejezés-jegyzék”-et is. A legtöbbet használt vagy az érdekkeltőbb levéltári források közül azonban megemlítenők a jelentősebbeket.

A székely falutörvények világa; Néhány szó a székely társadalomszerkezetről; A földet közösen birtokló falu; rend és tisztesség dolga című fejezetekhez elsősorban *falutörvényeket és faluközösségi jegyzőkönyveket* dolgoztunk fel. Paraszti státútumokat, rendtartásokat a következő családi levéltárakban találtunk; ezek Románia Szocialista Köztársaság Akadémiája Történeti Levéltárában, illetőleg a volt Erdélyi Múzeum Levéltárában őrződtek meg; most a Kolozsvár-Napocai Állami Levéltárban (a továbbiakban KvÁLvt) tanulmányozhatók:

Bánffy (I; Nemz. Fasc. 54. nr. 14); Eresztevényi (65. sz. köteg, fasc. 5. nr. 38.); Kispál; Kissolymosi Simó (nr. 7.) Lázár (Medgyesfalvi lvt. Kilyéni Székely osztály); Lázár (Conscr. 1717.); Mikó—Rhédey (I—II—III. Reg.); Pókai Sárosi; Toldalagi (fasc. VIII. nr.

12.); Wesselényi (Hadadi); Wesselényi (Conscr. 1774.); A Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltárban (a továbbiakban SszgyÁLvt): Damokos Dénes iratai. Ugyancsak a SszgyÁLvt őrzi a legtöbb székely falu-jegyzőkönyvet. Itt található Árkos, Bereck, Esztelnek, Étfalva, Ilyefalva, Kézdioroszfalu, Ozsdola, Papolc, Sepsiszentkirály, Szemerja, Zabola, Zalán és még sok más communitás jegyzőkönyve. A Csíkszeredai Állami Levéltárban Csíktaploca, Szárhegy, Szentimre protocollumait, az ottani múzeum dokumentációs anyagában a csíkjenőfalviak falukönyveit jegyzetelhettük. Az udvarhelyi múzeum hasonló gyűjteményéből Városhalva anyagát hasznosíthattuk. A Kolozsvári Állami Levéltárban szintén több székely falura (pl. Köpec, Vargyas, Oláhfalva) vonatkozó iratcsomó található. Végül magánmegőrzésben levő (felsőrákosi, magyarhermányi, szentkatolnai és zaláni) protocollumokat is faggathattunk a faluközösség életrendje felől. Egyházközségi levéltárakat Zalánban (A Zaláni Ecclesiának Libellusa. 1736—1818) és Kovásznán (Az orbai ref. egyházmegye lvt., Kovásznai egyházi iratok. 1772—1802) tanulmányozhattunk.

A KvÁLvt-ban haszonnal lapozgattuk az Oklevelek Törzsgyűjteményét, az Oklevélmásolatok és kivonatok, Vegyes adományok és szerzemények, kéziratok állagait, a Kemény Sámuel, valamint az Urbaria et Conscriptiones gyűjteményt.

A SszgyÁLvt-ban lásd Háromszék levéltára 1719 és 1774. évi közigazgatási iratok. Fasc. II. nr. 8.; 1837. évi tiszti hivatali iratok; Törzsgyűjtemény; F. 75. Cserey-gyűjtemény (IV. fasc. 53.); Miklósvárszék lvt. (1775. évi közigazgatási iratok. Fasc. II. 8.)

Udvarhelyszék törvénykezési jegyzőkönyveit, valamint közigazgatási iratait (16. sz. köteg 82. sz. csomag, 14. sz.) a KvÁLvt-ban őrzött Székely Nemzeti Láda jel-

zet alatt kereshettük. Az Országos Levéltár (MOL) oklevelei közül a miklósvárszéki falutörvények lelőhelye: Gubernium Transylvanicum F. 46. nr. 1487/1775.

Az *Ősök és erkölcsök Keresztúr-fiúszékben* című dolgozatunknak alapanyaga a KvÁLvt-ban tárolódott (Matskási cs. lvt. XXXII/863. Rendezetlen hivatali iratok).

A *Gábor Áronról és a bereciek moldvai kapcsolatairól* szóló fejezetek forrásanyaga főleg a SszgyÁLvt-ban kereshető. A lényegesebbek: Protocollum Relationum Magistratus Oppidi Beretzk: 1811 és 1839 közötti kötetek; Beretzki Compagnia Comando parantsolatok könyve (1825—1826). Protocollum Relationum (1830—1839); Correspondentiale Protocollum (1836—1843); Bereckváros (esküdt közönségének) jegyzőkönyve (1839—1867); Tanácsülési jegyzőkönyvek 1845; In Purum(!) Protocollum a Magistratu Oppidi Beretzk in anno 1849. Bereck város jegyzőkönyve 1848; Nemes Beretzk Városának Levelező Könyve 1848.; Háromszék lvt. 2180/1845; Cseh lvt. Cseh Ignác iratai nr. 1805/1848; Gubernium Transylvanicum (in politicis) ügyiratok 1799; 3693, Constitutiók; KvÁLvt Ereklje Múzeum lvt. Emlékiratok 12. sz. Háromszék az 1848—49-iki szabadságharc alatt. 1894.; Fényképhaszmások a Sepsiszentgyörgyi Múzeum anyagából.

A *Népi mozgalmak Háromszéken 1848—49-ben*. A források zömmel szintén a SszgyÁLvt-ból valók. L. Háromszék lvt. 1847—1875. évi csomó. Rendezetlen anyag. 1848. év 200., 202., 203. csomó; Törzsgyűjtemény (pótlék) 1841—1856; Kézdivásárhely lvt. Rendezetlen. 1848; Kézdivásárhelyi Honvédi Bizottmány. 1848.; Balázs Márton iratai. 1709—1849.; Cseh lvt. 1847—1875. évi csomó; A Zaláni Nemes Közönség Törvényes Jedző Könyve. 1846—1852.

A *gépgyártó Rajka Péter* című írás adatainak többsé-

gét a KvÁLvt-ban tanulmányoztuk. Megemlítjük a következőket: Erdélyi Gazdasági Egylet irattára. 1844—1848; EGE irattára 1853—1857; EGE irattára 1858—63; EGE irattára 1864—66; Kolozsvár lvt. Kolozsvár város tanácsi jegyzőkönyve 1854; Protocollum oeconomicum-politicum 1843; Classificatio Taxae Civicae, Mercatorum, Opificum et Ordinariorum Civium inclusis Magnatibus incorporatorum Pro Anno Militari 1812—14. Kéziratok; A Nemes Lakatos, Pus-katsináló és Üveges Egyesült Czéh jegyzőkönyve 1841; Sáromberki Teleki lvt. Missilisek; Bánffy lvt.; Komáromy cs. lvt. Missilisek.; Wesselényi lvt. Wesselényi Miklós levélmásolati könyvei. 23. k.

Tartalom

I. A székely falutörvények világa

1. Az első székely falutörvények és a minták.	5
2. Kik foglalták írásba a szokásokat, kiktől való a nép törvénye?	8
3. Milyen formaságok közepette született meg a falu statútuma?	13
4. A falutörvényt erősítő ősiség	18
5. A rendtartás szerződésszerűsége és elismeretése	24
6. Mivel indokolják a falubeli törvényhozás szükségességét?	29
7. A falutörvény szülőföldje: a kis tömbökre tagozott közösségekkel teli világ	38
8. Szabadság, önrendelkezés és írott szokásjogalkotás	43
9. Az ősi rendtartástól a kodifikálásig és a rendeletözönig	55
10. Rokontalan-e a székely falutörvény?	65

II. A székely társadalomszerkezetről

1. Néhány szó a székely társadalomszerkezetről	74
2. A társadalmi ellentétekről	82
3. A jelenben élő múlt	97
A határőrkatona- és jobbágynépeség különbözőségéről vallott nézetek	97
A számbeli és vagyonosodásbeli irányzatok eltérő voltáról	106

III. A földet közösen birtokló falu

1. Elöljáróban a mezei gazdaságról	118
2. A szék vagyona, több falu közös birtoka ...	121
3. A falu közös földje.....	133
4. A közjavakban való részesedés jogcíme.....	139
5. A közhatar megosztásának módja, a részesedés aránya	150
6. A közföldfoglalás, az irtás.....	172
7. A közhelyfelosztás.....	183

IV. A rend és tisztesség dolga

1. A tisztaság és az egészség gondja.....	192
2. A rend és a nyugalom biztosítása	197
3. A strázsálás megszervezése	201
4. A tűzoltás rendje	205
5. Egyházközség, faluközösség és felsőbbség	210
6. A pap és a tanító fogadásának, a kepefizetésnek a rendje, módja	222
7. A megveszéke. A tolvajság, paráznaság, táncolás, ünneprontás, káromkodás, becstelenség büntetése.....	227
8. Ősök és erkölcsök Keresztúr-fiúszékben	248

V. A változáson munkáló emberek

1. Gábor Áron útban a forradalom felé	268
A környezet, a család	269
Az iskola útján.....	277
A katonai pályán	283
Az ipar, a technika útjain	288

2. A bereckiek moldvai kapcsolatairól a XIX.	
század első felében	296
3. Népi mozgalmak Háromszéken	310
4. 1849-es székely hadilapok	327
Néhány „anyakönyvi” adat	328
A megszületés körülményei	329
A nyomdák	331
A szerkesztők	333
Tollharc	336
Hírközlés és propaganda	338
Mutató a múltbeli valóságból	341
5. A gépgyártó Rajka Péter	345
Marosvásárhelyi indulás, bécsi felkészülés	346
A reformkori, kolozsvári „derék gépész”	351
Siker és tengődés.....	358
<i>Jegyzet</i>	373

MAGVETŐ KÖNYVKIADÓ

Felelős kiadó Hegedős Mária

Széchenyi Nyomda K—655 Győr, 1987

Felelős nyomdavezető Nagy Iván igazgató

Felelős szerkesztő Keresztesi Éva

Műszaki vezető Sebestyén Lajos

Műszaki szerkesztő Romhányi Ka-

talin · A fedelet Urai Erika tervez-

te · Kiadványszám 8266 · Megje-

lent 19 (A/5) ív terjedelemben,

Times betűtípusból szedve

MA 5128

ISBN 963 14 0945 7

Imreh István, a volt kolozsvári Bolyai Tudományegyetem tudós professzora több megjelent kötetéből készült e tematikus tanulmánygyűjtemény. Célja kettős: egyrészt ízelítőnek szántuk a hazai olvasó számára, hogy fogalma legyen, milyen különleges feladatokkal látta el a történelem az erdélyi tudósokat a kisebbségben élő nép identitástudatának kiművelésében, másrészt — ennek megfelelően — hogy milyen történelmi fikciókkal kell szembeszállniuk a délibábos önáltatás vagy a csüggesztő önostorozás csapdáit kikerülendő.

Nos, e kettős cél szolgálatában próbálják e tanulmányok nyomon követni a magyarság egyik ősi törzsének, a székelységnek a történelmi fejlődését a 17–19. századi forrásanyagok feldolgozásával, mint amilyenek a falutörvények, jegyzőkönyvek, számadások, robotlisták, földesúri költségjegyzékek, taxafizetést igazoló naplók, különféle célú összeírások, magánlevelek stb. Így jut el a szerző az életformatörténelmi módszer segítségével azokra az eredményekre, amelyek gazdagon dokumentálva bizonyítják, mennyivel teljesebb és igazabb história a néptörténet, a dolgos hétköznapi világának feltárása, mint bármilyen illuzórikus eredetkutatás, hamis mítoszteremtés.